

Саидахбор БУЛАТОВ,
Ҳилола НУРИТДИНОВА

КИЧИК МУТАХАССИСЛАР
ТАҒИЁРЛАШДА ХАЛҚ ОҒЗАКИ
УЖОБИ НАМУНАЛАРИДАН
ФОЙДАЛАНИШНИНГ НАЗАРИЯСИ
ВА МЕТОДИКАСИ

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**НИЗОМИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ПЕДАГОГИКА
УНИВЕРСИТЕТИ**

С. БУЛАТОВ, Ҳ. НУРИТДИНОВА

**КИЧИК МУТАХАССИСЛАР
ТАЙЁРЛАШДА ХАЛҚ ОҒЗАКИ
ИЖОДИ НАМУНАЛАРДАН
Фойдаланишнинг назарияси
ВА МЕТОДИКАСИ**
(монография)

**ТОШКЕНТ
«IQTISOD-MOLIYA»
2014**

Масъул муҳаррир:

Ҳ. Ҳомидов – филология фанлари доктори, профессор

Такризчилар:

Ж. Ҳасанбоев – педагогика фанлари доктори, профессор,

Д. Нозилов – Архитектура фанлари доктори, профессор,

Н. Толипов – Педагогика фанлари номзоди, доцент

Булатов С.С.

“Кичик мутахассислар тайёрлашда халқ оғзаки ижоди намуналардан фойдаланишнинг назарияси ва методикаси” (монография) С.С.Булатов, Ҳ.Нуритдинова. –Т.: «Iqtisod-Moliya». 2014. 224 бет.

Ушбу монографияда кичик мутахассислар тайёрлашда халқ оғзаки ижоди намуналардан фойдаланишнинг назарий ва методик асослари ёритиб берилган.

Монография ўрта махсус касб-хунар таълими муассасалари ўқитувчиларига мўлжалланган бўлиб, ундан мактаб, мактабдан ташқари муассасалар, тўғрақ раҳбарлари, олий ўқув юрт ўқитувчи ва талабалари, Ўзбекистоннинг маънавий меросига қизиқувчи китобхонлар ҳам фойдаланишлари мумкин.

КИРИШ

Мамлакатимизда эркин фуқаролик жамиятини қуриш, аввало, ёшларимизнинг интеллектуал салоҳиятига, ақл-заковатига, касб маҳоратига, таълим-тарбия тизимини жаҳон андозалари асосида такомиллаштиришга, кадрлар тайёрлаш жараёнига малакали мутахассис-ўқитувчиларни, моҳир касб усталарини жалб этишга боғлиқ. Янгича фикрлайдиган, замонавий билимларга эга бўлган кадрларни тайёрлаш, таълим-тарбия тизимини тубдан ислоҳ қилиш вазифаси Ўзбекистон Республикаси Президент И.А. Каримов томонидан мустақиллигимизнинг илк йилларидаёқ баён этилиб ҳуқуқий жиҳатдан "Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури"да асослаб берилган.

Юртбошимиз И.А.Каримов "Ўтган давр мобайнида эски тузумдан оғир мерос бўлиб қолган ана шундай иллатларга, эл-юртимизга нисбатан камситиш ва миллий манфаатларимизни менсимаслик ҳолатларига барҳам бериш, кўҳна кадриятларимиз, дин-у диёнатимизни тиклаш, ҳаётимизда тарихий адолатни қарор топтириш, янги жамият қуриш йўлида халқимизнинг маънавий юксалтишини ўз олдимизга қўйган олижаноб мақсадларга етишда ҳал қилувчи мезон деб қараш ва шу асосда иш олиб бориш биз учун доимо устувор вазифа бўлиб келганини ва бугун ҳам эътиборимиз марказида турганини таъкидлаш лозим" - деган эди¹.

Янги фуқаролик жамияти қуриш шароитида касб-хунар бора-сидаги миллий анъаналарни қайта тиклаш, уларни замонавий юксак технологиялар билан уйғунлаштириш, таълимнинг барча бўғинларида юқори малакали кадрлар тайёрлаш долзарб вазифалардан бири саналади. Зеро, давлатнинг қудрати, унинг моддий ва маънавий тараққиётини илм кишиларисиз, ўз касбининг устаси сифатида эътироф этилган моҳир ҳунармандларсиз, уларни камол топтирадиган устоз-мураббийларсиз тасаввур этиш мумкин эмас.

Юрт тақдирига бевосита алоқадор ушбу масалаларни амалда ҳал қилишда қатор муаммолар ҳам мавжуд бўлиб, бу муаммоларнинг маълум қисми касб усталари ва малакали кадрлар тайёрлайдиган мутахассис устозлар билан шогирдлар ўртасидаги ўзаро муносабатларга бориб тақалади. Юртбошимиз Олий Мажлиснинг биринчи чақириқ IX сессиясида таъкидлаганидек, "Ўқитувчи ва ўқувчи муносабатидаги мажбурий итоаткорлик ўрнини онгли интизом эгаллаши жуда қийин кечаяпти. Ўқитувчининг бош вазифаси

¹ И.А.Каримов. Юксак маънавият енгилмас куч. Т.: "Маънавият", 2008, 7-8 бетлар.

Ўқувчиларда мустақил фикр юритиш куникмаларини ҳосил қилишдан иборатлигини, кўпинча, яхши тушунамиз, лекин, афсуски, амалда, тажрибамизда унга риоя қилмаймиз”². Ушбу масалани ҳал этиш зарурати олимларга ҳам маълум вазифаларни юклайди. Улардан бугунги тараққиёт ва ўзгаришларга мос ижтимоий муносабатларни, қонуниятларни илмий асосда ўрганишни ҳамда педагогик амалиётда ёшларда касб-хунар малакаларини таркиб топтириш жараёнига жорий этишни тақозо этади.

"Таълим тўғрисида"ги Қонун ва "Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури" ўрта махсус, касб-хунар таълими муассасалари ва олий мактабларда меҳнат қилаётган мутахассис, педагог-устозлар олдига масъулиятли талаблар қўймоқда. Устоз сифатида эътироф этилиши учун, инсон аввало, ўз ихтисослигининг мазмун ва моҳиятини чуқур билиши, уни шогирдларига ўргата олиши, ўзаро муносабатларда қатъий интизомли, оққунгил ва адолатли эканлигини намойиш қилиши лозим. Устозлик масъулияти билимдонлик, ишлаш услуби, техникаси, фикрлаш тарзи ва тактикасига эга бўлиш билан бирга, бундай фазилатларни ўз шогирдларида шакллантириш маҳоратини ҳам ўз ичига олади. Бу жараён, биринчидан, ижтимоий-психологик нуқтаи назардан мураккаб бўлиб, унинг асосида бир шахсга ёки ижтимоий гуруҳга таъсир кўрсатиш қобилияти, гуруҳ фаолиятини мувофиқлаштира олиш маҳорати, ижтимоий перцепция қонуниятларига қатъий амал қилиш, шогирдларда ўзига нисбатан ишонч ҳиссини шакллантириши каби ижтимоий-психологик омиллар ётади. Иккинчидан, шогирдлик масъулияти ҳам ижтимоий перцепция ҳам гуруҳдаги ўзаро ҳамкорликка оид қатор механизмлар асосида содир бўладиги, уларни тушуниш, истиқболдаги ижтимоий хулқни башорат қилиш ушбу муносабатлар самарадорлигини таъминлашга хизмат қилади.

Ўзбекистон Республикаси ижтимоий-иқтисодий тараққиётининг барча соҳаларида рўй бераётган туб ўзгаришлар маънавий, маърифий, мафкуравий, касбий жиҳатдан мутлақо янги замон кишисини шакллантиришни тақозо этади. Ҳозирги замон ёшларини миллий, шарқона, тарихий кадриятларни уйғунлаштирган ҳолда замонавий руҳда тарбиялаш ҳамда касбий, инсоний фазилатларга эга бўлган мутахассислар тайёрлаш муаммоси давлат миқёсидаги долзарб масалалардан ҳисобланади.

Бугунги кунда республика ҳукуматининг қатор ҳужжатлари ва-

² Баркамол авлод Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори.-Т., Ўзбекистон, 1998, 96-б.

танализнинг жаҳон андозаларига мос ривожланишига қаратилмоқда. Жумладан, ёшларга таълим-тарбия беришда маданият, кадрият, миллий санъат намуналардан, аждодларимиз томонидан яратилган ва бутун жаҳонга машҳур бўлган ажойиб санъат намуналардан кенг фойдаланишга катта аҳамият берилмоқда.

Сиёсий ва иқтисодий таракқиёт, давлат ва жамият қуриш стратегиясини барпо этишда халқимизнинг тарихан шаклланган миллий ва маданий ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олган, мамлакатимизнинг мавжуд табиий-иқтисодий, минерал-хомашё ва инсоний салоҳиятини ҳолисона ва жиддий баҳолаган ҳолда, жаҳон хўжалик алоқалари тизимида ўзимизга муносиб жой эгаллашни мақсад қилиб қўйдик. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, мамлакатимизни ислоҳ этиш ва янгилашга қаратилган дастурий вазифаларни бажаришда миллий кадриятларимизга, урф-одат ва анъаналаримизни сақлашга, халқимизнинг асрлар давомида шаклланган менталитетига ҳурмат билан муносабатда бўлишга катта эътибор қаратилди. Шу билан бирга, жаҳон тажрибасини замонавий таълим тизимларининг чуқур ўрганиш ва қабул қилиш мамлакатимиз раҳбари, соҳа мутахассислари ва мутахассисларининг диққат марказида бўлди.

Мамлакатнинг ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маданий-маърифий, маънавий ҳаётида юз бераётган ислохотлар, Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги Қонуни, «Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури» ҳамда узлуксиз таълим тизимининг барча босқичлари учун жорий этилган таълимнинг давлат стандартлари, умумий ўрта таълимнинг янги дастурларини муваффақиятли ҳал этилиши касб-хунар коллежларида тайёрланаётган кичик мутахассисларнинг сифатига ҳам боғлиқ. Бўлғуси кадрларни касбий тайёргарликка эга бўлган кичик мутахассис жамият ҳаётининг барча жаҳаларини ривожлантириш кафолатидир.

Айниқса, бугунги кунда касб-хунар коллежи ўқувчиларига таълим ва тарбия беришда ўтмиш маданиятимиз, кадриятларимиз, миллий санъатимиз намуналардан, ота-боболаримиз томонидан яратилган ва бутун жаҳонга машҳур бўлган ажойиб санъат намуналардан кенг фойдаланишга алоҳида эътибор бермоқда.

Аждодлар маънавий хазиналаридан, яъни халқ оғзаки ижодидан ўринли ва унумли фойдаланиш, касб-хунар коллежларида кичик мутахассислар тайёрлаш сифатини оширишда муҳим ўрин тутди.

Ўқувчиларга тасвирий санъатни ўргатиш жараёнида ўзбек халқ оғзаки ижодининг ўрни бекиёсдир. Касб-хунар коллежларига

амалий санъатни ўргатишда халқ оғзаки ижоди намуналардан фойдаланилади. Мазкур фойдаланиш, албатта, машғулотларда ҳамда ўқув-тарбиявий тадбирлар жараёнида амалга оширилади. Бу жараёнда таълим воситалари самарали фойдаланилсагина, ўқувчилар етук, шакланган ҳамда талабларга жавоб берадиган мукамал кичик мутахассис бўлиб етишадилар. Шунинг учун касб-хунар коллежларидаги амалий санъат машғулотларида халқ оғзаки ижоди намуналардан фойдаланишнинг назарияси ва методикасини ишлаб чиқиш ҳозирги куннинг долзарб муаммоларидан бири ҳисобланади.

1. Касб-хунар коллежларининг амалий санъат машғулотларида халқ оғзаки ижоди намуналардан фойдаланишнинг назарияси ва методикаси юзасидан олиб борилган илмий тадқиқот ишлари, модернизациялашган дастурлар, қўлланмалар, дарсликлар, тавсиялар етарли даражада эмас.

2. Таълим жараёнида, жумладан, касб-хунар коллежларида амалий санъат машғулотларида халқ оғзаки ижодидан фойдаланишнинг назарияси ва методикасининг модели ишлаб чиқилмаган.

3. Муаммонинг назарий ва амалий аҳволи етарлича ўрганилмаганлиги, амалий санъат машғулотларида халқ оғзаки ижодидан фойдаланишнинг назарияси ва методикаси ишлаб чиқилмаган.

4. Касб-хунар коллежларининг амалий санъат машғулотларида халқ оғзаки ижоди намуналардан фойдаланишнинг назарияси ва методикаси бўйича илмий педагогик ва методик тавсиялар етарли даражада ишлаб чиқилмаганлигидадир.

Бу муаммоларни бартараф этиш мақсадида талаба-ёшлар, ўқувчилар, шогирдлар учун “Кичик мутахассислар тайёрлашда халқ оғзаки ижоди намуналардан фойдаланишнинг назарияси ва методикаси” монографияси тайёрланди.

Монографияда кичик мутахассислар тайёрлашда халқ оғзаки ижоди намуналардан фойдаланишнинг назарияси ва методикаси илмий асосда баён этилган.

Ушбу монографиянинг мазмунини янада бойитиш борасидаги ишлар бундан кейин ҳам давом эттирилиши табиий. Шунинг учун муаллифлар китобхонлардан ушбу монография ҳақидаги ўз таклиф ва мулоҳазаларини ёзиб юборишларини сўрайди, бу келгуси нашир учун катта ёрдам бўлар эди.

Ї боб. Кичик мутахассислар тайёрлашда халқ оғзаки ижоди намуналардан фойдаланишнинг назарий асослари

1.1. Ўзбек халқ амалий санъат турларининг миллий анъаналар асосида ривожланиши

Ўзбек халқининг кўп асрлик тарихида халқ амалий безак санъати турлари бой ва ранг-баранг маданий меросимизнинг энг ажойиб ва оммавий қисмини ташкил этади. Ўзбек диёрида вужудга келиб гуллаб-яшнаган санъат турлари бемисл ўзининг ва бетакрорлиги билан дунёга машхур.

Тасвирий санъатга чуқур, фалсафий ёндашиш натижасида шартлилик, стиллаштириш, рамзийликка асосланган бадиий безак асарлари яратиш кучайган. Ушбу тарихий омил ўзбек миллий безак санъатининг гуркираб ривожланишига туртки бўлган, хозирда жаҳонга машхур меъморчилик ёдгорликларимиз улардаги ганчкорлик, кошинкорлик, наққошлик, ҳаттотлик, тоштарошлик ва бошқа турдаги санъатларнинг ажойиб даражада уйғунлашган мужассамлигидан иборатдир.

Самарқанд, Бухоро, Хива, Шаҳрисабз, Термиз, Тошкент, Қўқон ва бошқа шаҳарлардаги меъморчилик ва халқ амалий безак санъати ёдгорликлари ўтмиш авлодларимиз яратган баркамол, такрорланмас ва тарихан бебаҳо санъат асарларининг намуналари бўлиб, халқимиз ва шу билан бирга, жаҳон маданиятининг дурдоналари ҳисобланади.

Марказий Осиё наққошлик санъати қадимдан дунёга машхур. Ўтмишда ота-боболаримиз қурган муҳташам бинолар ҳозирги кунгача мафтункор жилвасини йўқотмаган. Юксак дид билан ишланган нақшлар бизни ҳайратга солиб келмоқда.

Миллий нақшларимиз гоътада бой мазмунга эга. Оддий қошиқ, лаган, қутича, сандиқ, беланчак, чолғу асбоблари, уй-рўзгор буюмларидан тортиб турар-жой ва жамоат биноларининг девор ҳамда шифтларига солинган нақшлар инсонни ҳайратга солади, уни ўйлантиради.

Ганчкорлик, кандакорлик, каштадўзлик, зардўзлик, кулолчилик, заргарлик, гилам тўқиш, тўқимачилик, инкрустация, панжаралар ва ҳоказоларда ҳар хил йўллар билан нақшлар ишланади. Масалан, ўйиб, чизиб, чок ёрдамида, зарб билан, қодоб ва бошқа

усулларда нақш солинади. Наққошлик санъати тарихи инсоният маданияти билан бир қаторда қадимийдир.

Ўзбекистон худудидаги археологик қазилмалардан Хоразм, Сўғд, Бактрия ва бошқа вилоятларда нақш санъатининг ривожланганлиги маълум. Олимларимиз буни Сурхондарё вилоятидаги Фаёзтепа (I-II аср) Далварзинтепа (I аср) будда ибодатхоналари қазилмаларидан топилган расм, нақш қолдиқлари орқали исботлаб берганлар. Хоразмдаги Тупроққалъа заллари монументал нақшлар билан безатилганлиги бизга маълум. VI-VII асрларда ибодатхоналар, қасрлар ва бойларнинг уйлари ўйма нақшлар ҳамда тасвирлар билан безатилган.

IX-X асрларда Ўрта Осиёда наққошлик санъати авж олиб ривожланди. Архитектурада ғишт қалаб нақш солиш, биноларнинг ички томонига ганч, ёғоч ўймакорлигини қўллаш юксак ривож топади. Айниқса, мақбараларнинг пештоқлари девор ва равоқлар ганч-нақшлар билан жуда нафис безатилади. Нақшлар мураккаб-лашиб борди. XI-XII асрларда Ўзбекистон худудидаги археологик топилмалар шуни кўрсатадики, нақшлар ичида геометрик нақш кўп ишлатилган.

Гирих – тўртбурчак, учбурчак ва бошқа элементлардан ташкил топган геометрик мураккаб нақш тури. Гирих тўғри, эгри ва аралаш чизиқларга бўйсундирилган бўлиб, ўзига хос тарқалиши безак санъатининг ривожланишида янгидан-янги имкониятлар очиб берди.

1127 йили Сомоний мақбараси қурилди. У меъмор Арслон Муҳаммадхон бошчилигида пиширилган оддий ғиштни ҳар хил комбинациялаштириб қурилган. Ғиштлар ёз фаслида энг тоза ганч билан териблиб ишланган.

XIII асрда Чингизхон ҳукмронлиги даврида миллий санъат бирмунча издан чиқса-да, лекин буткул йўқ қилинмади. Темур ва темурийлар даврида эса ўзбек миллий халқ амалий санъати юксак даражада ривожланди.

XIV-XV асрларда Ўрта Осиё халқлари тарихида феодализм тараққий этиб ўзига хос бир иқтисодий- маданий кўтаринкилик рўй берди. Бу даврни биз ҳозир Алишер Навоий, Абдураҳмон Жомий, Қамолiddин Беҳзодга ўхшаш жуда кўп истеъдодли адиблар, олимлар, мутафаккирлар, санъаткорлар номлари билан боғлиқ бўлган уйғониш (Ренессанс) даври деб атаймиз.

XIV-XV асрларда кошинкорлик ривожланди, қурилган биноларни кошин ва парчинлар билан безатиш авж олди. Кошин ва парчинлардан ажойиб нақшлар ҳосил қилишга эришилди. Чунончи, Самарқанддаги Шоҳи-Зинда комплекси, Ишратхона, Кешдаги Оқ сарой, Кўхна Урганчдаги Тўрабекхоним мақбараси ва бошқалардир. XV асрда наққошлик санъати янада ривожланди. Натижада наққошлиқда кундал техникаси пайдо бўлиб ривож топди. Самарқандда Ишратхона, Кешдаги Оқ сарой мақбаралари ва бошқа архитектура ёдгорликларининг ички қисмини кундал усулида безалди.

XVI-XVII асрга келиб сюжетли расмлар ўрнига кундал усулида нақшлар билан безаш ривож топди. Кундал усулида Бухородаги Хўжа Зайниддин хонақоси (XVI аср), Баланд мачит (XVI), Абдулазизхон мадрасаси (XVI), Самарқанддаги Тиллақори мадрасаси (XVII аср) ва бошқалар безалди. Бу архитектура биноларида безалган нақшлар ўзининг бадиийлиги, ҳаракатчанлиги, ўзига хос оригиналиги билан кишини ҳайратга солади. Нақшларнинг ҳар бири бир катта асар бўлиб воқеликни наққош тили билан қуйлаётгандек туюлади. Лекин XVII асрнинг охирига келиб, бир неча жойда такрорланадиган нақшлар ва мавзуларнинг бир хиллиги, тилланинг ҳаддан ташқари сарф этилганлиги кўзга ташланади. Айниқса, бу соҳада ижодий изланишлар кам бўлганлиги сезилди.

XVI-XVIII асрлар орасида ўзаро ички урушлар ва низолар маданиятнинг, миллий наққошчилик санъатининг ривожланишига ҳам салбий таъсир этди. Бухоро, Хива, Кўқон хонликлари вужудга келиши билан санъаткорлар бу шаҳарларга йиғила бошлади. Шу вақтдан наққошлик халқ амалий санъат турлари каби гуллаб яшнай бошлади. Хивадаги Тош ҳовли, Кўқондаги Худоёрхон ўрдаси, Бухородаги Ситоран Моҳи хоса сингари йирик бинолар ажойиб нақшлар билан безатилди. Ҳажмли - планли нақш композициялар пайдо бўлди. Бу безаклар ниҳоятда нафислиги билан ажралиб турар эди. Нақш санъатининг ранг-баранг ривожланиши натижасида, ҳар бир шаҳар ва воҳанинг ўзига яраша наққошлик мактаби пайдо бўлди. Чунончи Фарғона, Тошкент, Хоразм, Самарқанд ва бошқалар. Улар ўзининг композициялари, ранги жиҳатидан ва бошқа томонлари билан фарқланади.

XIX ва XX аср бошларида турар-жой бинолари, маҳалла мачитлари, сарой ва ўқув юртлари бинолари, чойхоналарнинг девор

ва шифтлари жимжимадор нақшлар билан безатилди. Айниқса, деворлар сиртига дарахтлар, гулдасталар, гулдонли гулдасталар, гулли бутоклар жонли чизиклар билан безатилган. Чунончи, Кувадаги Зайниддинбойнинг уйи, Тошкентдаги князь Н.К.Романовлар саройи, А.А.Половцевнинг уйи, Марғилондаги Саидахмадхўжа мадрасаси ва бошқалар.

40-йилларда қурилган Муқимий, Навоий театри бинолари ажойиб нақш, ганч ва ёғоч ўймакорликлари билан безатилди. Наққошлик санъатини ривожлантиришда ажойиб халқ усталари фарғоналик Саидмахмуд Норқўзиев, тошкентлик Тоҳир Тўхта-хўжаев, Олимжон Қосимжонов, Ёқубжон Рауфов, Жалил Хакимов, хивалик Абдулла Болтаев, С.Хубойберганов, Х.Раҳимов, самарқандлик Жалол ва Болта Жалиловлар, уста Мадаминжон Ҳусанов ва бошқалар ҳамда уларнинг шогирдлари яратган асарлар ҳозир ҳам халққа хизмат қилаёпти. Улар авлоддан авлодга мерос бўлиб келаётган наққошлик санъатига катта ҳисса қўшдилар.

Хива, Қўқон, Бухоро хонликлари даврида халқ амалий санъати усталари шу шаҳарларга йиғила бошладилар. XIX аср архитектура ёдгорликларини кузатсак, улар бир хил услубда яратилганлигини кўрамиз. Чунки ўша вақтлари наққошлар иш ахтариб бошқа шаҳарларга борар эдилар ёки буюртма бўйича бошқа шаҳарларга бориб биноларни безатар эдилар. Кўпинча Фарғона ва Бухоро наққошлари Самарқандга, Қўқон, Марғилон усталари Тошкентга келиб кўпгина биноларни безар эдилар. Бу эса наққошлик мактабларининг янада ривожланишига ўзига хос композицияларнинг яратилишига, ранглар мажмуасини янада бойитишда жуда катта роль ўйнади. Лекин бу нақшлар бир-бирига ўхшаса-да, ҳар бир шаҳар ва ҳар бир устанинг ўзига хос ранг мажмуаси, колорити, услуби, композицияси жиҳатидан фарқ қилади.

Фарғона нақши Хўжанд, Марғилон, Қўқон, Фарғона, Андижон, Наманган, Чуст, Кува, Олтиариқ ва Риштон шаҳарларида вужудга келган услублардан иборат. XIX аср ва XX аср бошларига мансуб бўлган нақшлар кўплаб осори атиқаларда сақланиб қолган. Қўқондаги Мадалихон даҳаси ва Даҳаи Шоҳон, Худоёрхон ўрдасидаги ва бошқа нақшлар ўзига хос кўринишга эга бўлса-да, Фарғона нақшларида кўпроқ Бухоро, Хива нақшларининг таъсири бор. Фарғона наққошлари гирих, ўсимликсимон (ислимий) ва гулли гирих нақшларини безакларда қўллаганлар. Композицияларнинг симмет-

рияли бўлиш принципига амал қилганлар. У бошқа наққошлик мактабларидан нақшларининг табиатга жуда яқинлиги, эркин ишланиши, рангларининг контрастлиги билан фарқланган. Булардан ташқари, Фарғона нақшларида табиатдаги гул, барг, ғунча ва бошқалардан тўғридан-тўғри фойдаланилган. Фарғонада наққошлар четлари чиройли қилиб, ичига ислимий шакл туширилган қизил, яшил бўёқлар билан турунжни афзал кўради. Фарғона наққошлик мактабининг намояндаларидан бири Саидмахмуд Норқўзиевдир.

Тошкент нақшлари ўзининг нафислиги ва рангларнинг бири-бирига аста-секин ўтиши, аниқ бир колоритга қатъий риоя қилиниши, геометрик ва ўсимликсимон нақшларнинг кўп ишлатилиши билан ажралиб туради. Нақшлар, кўпинча, яшил гаммада ишланади. Ўсимликсимон нақшлардан ойгул, пахта, бофта, уч барг, шукуфта, баргли гул ва бошқа элементлар аниқ стиллаштирилган. Мураккаб геометрик нақшлар ишланади. Наққош усталардан Жалил Ҳакимов, Тойир Тўхтаўжаев, Олимжон Қосимжонов, Ёқубжон Рауфов, Анвар Илҳомов, Комил Каримов ва бошқалар Тошкент наққошлик мактабининг асосчиларидирлар.

Хива нақши Самарқанд, Тошкент, Фарғона, Бухоро нақшидан тубдан фарқ қилади. Ранги жиҳатидан келсак, нақшларнинг умумий ранги, кўпинча, ҳаво ранг колоритда ишланади. Ранглар кам ишлатилса-да, ўзига хос кўркамликка эга. Хива нақшида асосан зангори ва яшил ранглар жуда кўп ишлатилади. Хоразм нақшлари бутун юзани геометрик нақшлар билан тўлдириб мовий ва яшил бўёқлар беришни яхши кўрганлар. Композицияда нақшларнинг тузилишига қараганда, асосан новда спиралсимон айланиб-айланиб мураккаб нақшлар ҳосил қилади.

Кейин эса ислимий нақш спиралсимон майда қилиб ишланади. Хива наққошчилик мактабининг намояндалари Абдулла Болтаев, Рўзимат Машарипов, Одамбой Ёқубов, Эшмурод Сапаев ва бошқалар.

Бухоро наққошлик мактаби. Бухоро нақши ҳамма нақшлардан нақш композицияларининг мураккаблиги, мукамаллиги ва жозибдорлиги билан ажралиб туради. Бухоро нақшларида мураккаб гирихлар аниқ, пухта ўлчамда ишлатилиши ўсимликсимон нақшларнинг ўзига хос санъат билан ишланган нақшларнинг япроқ, мева, гул барглар ритмига алоҳида эътибор берилиши билан фарқланади.

Самарқанд нақшлари Тошкент, Фарғона нақшларига ўхшаб кетади. Самарқанд нақшлари ўта гулдорлиги, барг ва гулларининг бадиий ҳаракатчанлиги, жонлилиги билан фарқ қилади. Унда мураккаб гирихлар, Фарғона нақшларига ўсимликсимон нақшлари билан аниқ бир ритмик такрорланувчан нақшлар, композицияси билан Тошкент нақшларига ўхшаш. Аввал зангори ранг гаммасида кўп нақш бажарилган бўлса, ҳозир эса яшил ранг гаммасида кўпроқ нақшлар бажарилади.

Ганчкорлик қадимий санъат турларидан бири бўлиб, дунё меъморчилигида намоён ўз аксини, ҳусн-жамолини этиб келмоқда. Ҳозирги кунда ганч серкӯёш Ўзбекистонимизда ардоқланиб, авайлаб муҳофаза қилинаётган кўпгина ёдгорлик обидаларига кўркемлик, гўзаллик бахш этиб турибди. У Самарқанд, Бухоро, Тошкент, Кўқон, Марғилон, Хива, Шаҳрисабз ва бошқа шаҳарлардаги тарихий обидаларни қуриш ва безатишда ишлатилган.

Ганч ўймакорлиги санъати асрлар давомида ўзига хос услуб билан ривожланиб келди. Бу санъатнинг энг қадимги, ўрта асрлардаги ва XX асрдаги ривожланишини кўздан кечириб, ўрганиб чиқсак, бу даврлардаги ганч ўймакорлиги бир-биридан мутлақо фарқ қилади. Қадимги ганч ўймакорлиги ҳажмий бўлиб, реалистик тасвирлар асосида ишланган. Уларда, кўпинча, одамлар, хайвонлар, қушлар тасвири ишлатилган. Эрамизнинг биринчи асрларидаёқ кишилар ганчни ажойиб хусусиятга эга эканлигини билиб, қалъалар, карвонсарой ва бошқа жойларни безай бошлаганлар. Бўлиб ўтган жанглار оқибатида улар вайронага айланиб, фақат қолдиқлари сақланиб қолган.

Бухородаги Исмоил Сомонийлар мақбарасида ганч ўймакорлиги намуналарида тўлқинсимон ишланган нақшлар топилган. Унда ўсимликсимон нақшнинг ислими тури кўп ишлатилган.

Ганч ўймакорлиги ишлари уйнинг ички ва намгарчилик тегмайдиган ташқи қисмига ҳам қўлланилган. Ҳар хил геометрик шаклли қилиб гишт териш ривожланган. Афросиёбда археологик қазилмалар натижасида X-XI асрларда ишланган саройларнинг қолдиқлари топилган. Айниқса, изора (панел) ганчи топилган бўлиб, унда геометрик ва ўсимликсимон нақшнинг чуқур ўймалари ишлатилган. Ўйма чуқурлиги 2-3 см гача борган, нақш қорамтир соя ҳисобига аниқ оппоқ бўлиб кўриниб турибди. Ганч деворга қалин қилиб сувалган, нақш тасвири деворнинг сиртига тўппа-

тўғри чизилиб ўйилган. Ўша давр усталари ахтадан (улгудан) фойдаланмаганлар. Биноларнинг ташқи қисмига эса қуйма асосида ганч ишлари бажарилган.

III асрда мураккаб нақшлар пайдо бўлади. Усталар табиатдан ўсимлик ва ҳайвонларнинг тасвирини стиллаштириб, ганч ўймакорлигида ишлатганлар.

Термиз макбараларидаги ганч ўймакорлик санъатини ўз даврининг юқори чўққиси деса бўлади. XII асрда муқарнаслар (сталактитлар) ҳосил бўлади ва кўпгина биноларда қўлланила бошланади. Муқарнаслар оддий ганч ўймакорлигидан фарқ қилиб, анча мураккабдир. У тахмон ва бошқа жойларда безак сифатида қўлланила бошланди. Биноларнинг ички қисмларига ишланган муқарнаслар, айниқса, ажралиб туради.

XIII аср ганчкорлик санъати янада юксалди. Бунга Афро-сиёбда топилган ажойиб ганч ўймакорлиги ишлари мисол бўла олади. XVI-XVIII асрларда ҳам биноларнинг ички томонларини безатишда ганчкорлик санъатидан фойдаланилган. Бу даврларда янги-янги нақшлар яратилди. Биноларда ганч ўймакорлиги, узвий боғланган кошинлар ва тошдан ясалган безаклар кенг ишлатила бошланди. Кошин ва тошдан ўйилган безаклардан фойдаланиш натижасида ганчкорлик аста-секин минораларнинг ички қисмига қўлланиладиган бўлди. Унинг ташқари қисмида эса жуда кам қўлланилди. Ганч ўймакорлигида машхур бўлган XVIII аср устаси Уста Мулла Обид, Унинг фарзанди Муҳаммад Мусо отасининг касбини кунт билан эгаллаб, ўша вақтда халққа танилганлар. Муҳаммад Мусо ўғиллари Мадусмон, Исохон ва Юсуфалилар ганчкорликда бир қанча вақт ишлашган, ғишт теришда ҳам обрў қозонишган.

Ганчкорликнинг гуллаб яшнаган даври XVIII асрнинг охири XIX асрнинг бошлари бўлди. Унинг услублари, техникаси анча мураккаблашди. Ганч ўймакорлигининг барча турлари ривожланди. Қурилган биноларда халқ усталари ёрқин жилвали бўёқлар билан ганчга жило бердилар. Безакларнинг ҳамма турларига хос аниқ композицион қонунлар ишлаб чиқилди. Тошкент, Самарқанд, Бухоро, Фарғона водийси ва Хивада ўзига хос мустақил мактаблар вужудга келди. Ганч ўймакорлиги техникаси кишини қойил қолдирадиган даражада ўсди. Бухоро безаклари майин, гуллари жуда ҳам нафис, Марғилоннинг гулдор безаклари яхлит кўринишга

эга, Тошкентники эса қатъий ва аниқ ритм асосида тузилган, Хиванинг динамик ўйма нақшлари ўзига хос спиралсимонлиги билан фарқланади.

XIX асрнинг бошларида буюк ганч ўймакорларидан Абдурахим Ҳаётов, Уста Мурод, Уста Фузайл, Уста Ҳаёт Носиров, Уста Ҳожи Ҳофиз, Уста Насруллобой, Уста Абдужалил, Уста Азим, Уста Омонullo, Уста Ғофир, Уста Иброҳим, Уста Саври, Уста Абдуфаттоҳ ва бошқалар фаолият кўрсатдилар.

1913-1914 йилларда Бухорода амир Аҳадхон томонидан Ситораи Моҳи-Хоса қурилди. У ганч ўймакорлиги билан безатилди. Айниқса, оқ уй меҳмонхонасини ўша даврдаги ганч ўймакорлигининг ажойиб намунаси деб ҳисобласа бўлади. Бунда ойна заминида ганч ўймакорлиги бажарилган. У ўзининг нозиклиги, жимжимадор қилиб безатилиши билан ажралиб туради. Мазкур саройнинг безак ишларини Уста Ширин бажарган. У ўша даврда энг кўзга кўринган ганчкор усталардан эди.

Хоразм ўзининг қадимий ёдгорликлари билан жаҳонга машҳурдир. Хоразмдаги Ислomхўжа минораси, Фахриддин Ризо мақбараси, Жума мачити ва бошқа тарихий обидалар Ўрта аср Шарқ меъморчилиқ санъатининг гўзал намуналардан биридир. Улар ўзининг соддалиги ва нақш мотивларининг улугворлиги билан дунёга донг таратган.

Хоразм архитектура ёдгорликларидаги ўйиб, чизиб, пишириб ишланган нақшларни кўрсак, ўзига хос шакллардан иборатлиги, нақшларнинг ўзига хос айланма спиралсимон композицион тузилишига эгаллиги ҳамда новдаларнинг жуда нозик чизилиши, ўйилиши, чизиқлари бир-бири билан кесиб ўтганлиги жимжимадорлиги билан ажралиб туради. Хоразм санъатида гулларни спиралсимон тузилиши жуда қадимдан қўлланиб келинганлигини кўриш мумкин. Эрамиздан олдинги III асрларда қурилган Тупроққалъа саройи хоналаридаги безакларда кўриш мумкин. Самарқанд ганч ўймакорлиги санъати ҳозирда ўзига хос услубларда ривожланиб ўсиб бормoқда. Самарқанд ганч ўймакорлигининг намояндаларидан Уста Анвар Қулиев, Уста Турсунбой Исмоилов, Шамсиддин Ғофуров, Қули Жалилов ва бошқалардир.

Ёғоч ўймакорлиги ўзбек халқ амалий безак санъатининг кенг тарқалган бир тури. Бунда бирор нақш ёки тасвир тахта ёки ёғоч буюмларга чизиб, кесиб, ўйиб, ишланади.

Ёғоч ўймакорлиги қадимдан ривожланиб кишиларнинг уй-рўзғор буюмларида ва архитектурасида жуда кенг қўлланилган. Бу ўймакорлик қадимий архитектуранинг эшик, дарвоза, устунлар, ҳар хил тўсин, стол, хонтахта, қутича, рамка, қаламдон ва бошқа буюмларни безашда ишлатилиб келинган. Археолог олимларимизнинг изланишларидан Ўрта Осиё горельефли, яъни жуда бўртик (1–20 мм гача) рельефлар билан ҳар хил нарсаларни ёғочдан ўйиб ишланганлиги маълум бўлди. Халқ яратган асарлар ўзининг нафосати, мураккаблиги, табиийлиги билан киши ақлини лол қолдиради.

V–VI асрларга оид ёғоч ўймакорлиги намуналари Сурхондарё воҳасидаги Юмалоқ тепа тубидан топилган. Олимларимизнинг аниқлашича, бундан 1–1,5 минг йил муқаддам мазкур жойда нақш ўймакорлиги санъати жуда яхши ривожланганлиги исботланган. Бундай ноёб топилмалар Самарқанд, Бухоро, Хива, Шаҳрисабз ва бошқа шаҳарлардаги археологик қазилмалардан топилмоқда.

VII асрнинг охиригача маҳаллий ўзбек халқи ичида ёғоч ўймакорлиги жуда тез суръатлар билан ривожланган эди.

XI–XII асрларда халқ амалий санъати янада гуркираб ривожланди. Мураккаб нақш тури бўлган геометрик нақш, яъни гириҳ нақши безакда етакчи ўринни эгаллади. Архитектура уй-рўзғор буюмлари янада бадиий, нафис қилиб безатилди. Гириҳ нақши янада ривожланди, Масалан, XII асрга оид ёғоч ўймакорлиги намунаси Самарқанддаги Шоҳи Зинда деворининг орасидан топилган бўлиб, у ўзининг бадиий, нафис ва табиий ишланганлиги билан кишини лол қолдиради.

XIV аср ўрталарида Шайх Сайфуддин Бохарзийнинг дахмасига ишланган ёғоч ўймакорлиги нақши топилди. Санъатнинг устки қисмида ўрнатилган ёғоч тахтасидаги ўймалар шундай ўйилганки, ўйма нақшининг нафислиги, унинг мураккаблиги, табиийлиги жуда сифатли ўйилганлиги кишини ҳайратга солади. Ўймани бажарган устанинг нақадар нозик дидли, кучли назариётчи ҳамда амалиётчи етук уста эканлиги ўз-ўзидан кўриниб турибди. Ундаги нақшларнинг эркин, нозик ҳаракати инсон руҳини кўтаради.

XIV–XV асрларда ёғоч ўймакорлиги тез кўламда ривожланди. Ҳаттоки, тирик мавжудотлар ўйиб тасвирланган ишларни ҳам кўриш мумкин эди. Самарқанддаги Рухобод мақбарасининг эшигида ўйма нақш бажарилган бўлиб, балиқнинг стиллаштирган тасвирини кўриш мумкин.

XIX ва XX асрларда ёғоч ўймакорлиги, мисгарлик, наққошлик ва санъатнинг бошқа турлари ривожланиб ҳар бир шаҳарнинг ўзига хос ёғоч ўймакорлиги пайдо бўлди. Қўқондаги Худоёрхон саройи, Тошкентдаги князь Н.К.Романовларнинг Саройи ва А.А.Половцев уйи, Қувадаги Зайниддинбойнинг уйи, Марғилондаги Саидахмад-хўжа мадрасаси, Бухородаги Ситораи Моҳи Хоса ва бошқаларда ажойиб ёғоч ўймакорлиги намуналари яратилди. Бу эса ўзбек ёғоч ўймакорлиги санъатининг бебаҳо асаридир.

Ёғоч ўймакорлигининг ўзига хос турли услуб ва усуллари бор. Масалан, Хива ёғоч ўймакорлиги ўймасининг монументаллиги, ёғоч табиий рангининг сақлаб қолиши билан бошқалардан фарқланади.

Бухоро ёғоч ўймакорлиги эса ўйма нақшнинг жозибадорлиги, жимжима нақшларни олтин, кумуш суви билан безатилиши, нақш заминидан ранглардан фойдаланиши билан ажралиб туради.

Марғилон ёғоч ўймакорлигида чуқур заминли ясси ўймани кўлаб келганлар.

Қўқон ўймакорлиги эса калта бўртмали, ясси ўйма ишлатганлар. Тошкентда эса нақш билан қопланган ясси бўртмали, заминсиз чизма ёғоч ўймакорлиги кенг тарқалган. Ёғоч ўймакорлиги мактаблари тахминан 40-50 йиллардан кейин пайдо бўлган. Тошкент усталари рельеф юзасига озгина ранг бериб, рельефни ўзи локланади. Тошкент ёғоч ўймакорлиги мактаби намояндаларидан бири Сулаймон Хўжаев, у фақат паргори нақшни ишлаган. Унинг шогирди Максуд Қосимов биринчи бўлиб паргорий нақшнинг текис юзаси ислимий нақш ўймага киритган. Хива ёғоч ўймакорлиги мактаби бошқа мактабларга қараганда ўйма нақшларнинг майдалиги, юзалиги, заминнинг камлиги, нақшларнинг зичлиги ҳамда бадий тузилиши жиҳатдан ўйноқилиги ҳаракатчанлиги, динамикавийлиги, яъни новдаларни спиралсимон ишланиб ажойиб шакллар ҳосил қилиши билан фарқ қилади. Хива ўймакорлиги усталари, кўпинча, қайрағоч, терак ва чинор ёғочларини кўпроқ ишлатадилар. Улар ёғоч рангининг табиийлигини сақлаган ҳолда унинг юзасига ва заминига пахта, зиғир (Хоразмча – оқ ёғ) ёғи берилади. Хива ёғоч ўймакорлиги мактаби ўзининг монументаллиги билан машҳурдир. Хива нақшнинг гўзаллиги, нақшларнинг турли чуқурликда ўйилиши орқали катта аниқликка ва уйғунликка эришишдадир. Усталар ёғочнинг табиий кўринишини сақлашга

ҳаракат қилиб янги ўйма юзасини силлиқлаш, бўёқ суртиш ишларини қўлламаганлар. Ота Полвонов, Сапо Боғбеков ва бошқалар Хива мактаби усталаридандир.

Самарқанд ёғоч ўймакорлиги мактаби бошқа мактабларга қараганда ўймаларининг жуда майда ўйилиши, композициясининг мураккаблиги билан ажралиб туради. Гулли гириҳ композициялари ҳамма замин ва рельефларни локлашдан бошланади. Асосан чинор, дуб, бук ва терак ёғочлари ишлатилади.

Кўкон усталари кутича, курси, ром ва бошқаларда калта бўртмали ясси ўймани, яъни паргори услубда ишлатиб келиб эшик, устунларга йирик чуқур нақшлар ўйиб ўзгача мактаб яратдилар. Бу мактаблар ўймакорларининг монументаллиги, йириклиги, чуқурлиги кўпқувватлилиги билан фарқ қилади. Кўкон ёғоч ўймакорлиги мактабини ривожлантиришда Қодиржон Ҳайдаров ва унинг шогирдлари катта ҳисса қўшдилар. Улар терак, ёнғоқ ва бук ёғоч материалларидан кўп фойдаландилар. Усталар ўйилган рельефнинг фақат юзига тўқроқ ранг бериб кейин локлайдилар.

Тош ўймакорлиги халқ амалий безак санъатининг ноёб турларидан бири. Бу санъат кишидан истеъдод ва интилишдан ташқари меҳнатсеварлик ва ғоятда зўр сабр-тоқат талаб қилади. Бу санъатни тоштарошлик ва сангтарошлик деб ҳам юритилади. Тош ўймакорлиги тошни ўйиб, йўниб, тирнаб нақш ёки бирор тасвир ишлаш касбидир. Тошни ўйиб ишлашнинг чизикли ўйма, занжира, ясси ўйма, чуқур ўйма, панжарасимон ўйма ва ҳажмли ўйма турлари бор. Тош ўймакорлигида ишлатиладиган материаллар ўрни, мақсади ҳамда вазифасига қараб юмшоқ, ўртача қаттиқликдаги ва қаттиқ тошлар ишлатилади. Юмшоқ тошларга гипсташ, талькохлорит, оҳактош ўртача қаттиқликдаги тошларга оникс, порфир, мрамор ва қаттиқ тошларга лазурит, амазон, агат, малахит, жадент, нефрит, яшма ва бошқалар киради. Бу тошлардан қозон, кўза, лаган, пиёла, ҳайкалча ва ҳайкаллар тайёрланади. Кўза, лаган ва бошқаларга тошни ўйиб ўсимликсимон, геометрик рамзий нақшлар ҳамда сюжетли расмлар ўйиб ишланади. Тош ўймакорлиги жуда қадимдан ривожланиб келаётган халқ амалий санъати бўлиб, тошни ўйиб нақш ёки бирор тасвир ҳосил қилишдир. Жумхуриятимиздаги водий ва тоғлар узоқ инсоният тараққиётидаги моддий маданиятнинг ўчоги ҳисобланган. Қояларга туширилган расмлар (петроглифлар) қадимий ёдгорликлар тарихидан далолат бериб турибди.

Одамлар тошни турли навларидан қурол ва асбоблар, уй-рўзгор буюмлари ва безак ашёлари сифатида фойдаланганлар. Қадимий Марказий Осиёда одамлар қимматбаҳо тошлардан безак буюмлари тайёрлашган.

I - III асрларда Ўзбекистоннинг жанубида биноларни устунлари ҳамда пойдеворларни безашда ҳарсангтош, мәрмартош ва оҳактошдан фойдаланганлар. Фаёзтепа, Айритом, Қоратепа каби харобалардан кўриниб турибдики, мәрмар ва ҳарсанг тошлардан безаш ишларида кенг фойдаланилган. Тошни кесиш, унга бадий ишлов бериш сирлари тўғрисида Шарқ мамлакатларида рисолалар ёзиб қолдирилган.

XV асрда Ўрта Осиёда, айниқса, тоштарошлик ривожланди ва такомиллашди. Масалан, Амир Темур, Аҳмад Яссавий мақбараси, Бибиҳоним масжиди ва бошқалар жозибадор қилиб безатилди. Амир Темур мақбарасидаги тош ва мәрмар панжаралардан тош ўймакорлигининг ажойиб намуналарини кўриш мумкин.

Айниқса, тош ва мәрмар ўймакорлик намуналари Хива архитектура ёдгорликларида кўп ишлатилган. Чунончи бу ерда пойустунларни тошдан ва мәрмардан ўйиб ишланган ажойиб намуналари кўп. Пойустун - аксарият, маҳаллий меъморчиликка хос архитектура деталли бўлиб, устун ўрнатиладиган асос, тағ курси. У ёғоч устунларни чиришдан сақлайди ҳамда уларнинг баландлигини таъминлайди. Пойустун мәрмарни, тошни ўйиб ишланган нақшлар ислимий, геометрик, чиройли ёзувлар, нақш-нигоралар билан безатилган. Айниқса, Хивадаги Тошҳовлида кишига завқ бағишладиган пойустуннинг ажойиб намуналари бор. Бу эса тош ўймакорлик санъатининг юксак даражада ривожланганлигини намойиш этади. Нурота ва Ғозгон қишлоқларида мәрмардан идишлар, яъни лаган, пиёла ва бошқалар тайёрлаш авж олди.

Суяк ўймакорлиги Ўзбекистон халқ амалий безак санъати ичида тез суръатлар билан ривожланмоқда. Суяк ўймакорлиги Ўзбекистонда санъатнинг энг ёш туридир.

2 минг йилликка оид пичоқ намуналари топилган. Болаликтепа, Афросиёб, Варахша деворларига ишланган расмлардан маълум бўладики, пичоқ, уй-рўзгордан ташқари ҳарбий қурол сифатида ишлатилган VI - XII асрларда қурол сифатида ривожланиб уни безаш технологиялари ўзгарган.

XV - XVII асрларда ёнга осиб юриладиган пичоқларнинг турли

хиллари пайдо бўлди. Буни Навоий, Бобур асарларида ишланган миниатюралардан кўриш мумкин.

Кейинчалик пичоқчиликнинг ўзига хос мактаблари пайдо бўлди. Фарғона водийси, Самарқанд, Бухоро, Тошкент, Хоразм, Қашқадарё, Сурхондарё қадимдан пичоқчилик марказлари бўлиб, улар ўзининг ишлаш технологияси, шакли, катта-кичиклиги ва безаклари билан фарқ қилган.

Ўрта Осиёда қадимдан металлни қайта ишлаш, яъни хунармандчилик куруллари ишлаб чиқариш учун шароит мавжуд эди. Миснинг табиий запаслари, кумуш, кўргошин, алюминий каби материаллар жуда кўп эди.

Республикамизда йигирмага яқин пичоқчилик марказлари бўлиб, улар ясалиш усулига кўра Чуст пичоғи, Пойтуғ пичоғи, Қўқон пичоғи, Қорасув пичоғи, Шаҳрихон пичоғи қабиларга бўлинади.

Чуст пичоқчилик мактаби. Чуст усталари ясаган пичоқлар бошқа пичоқлардан кескин фарқ қилади. Пичоқнинг даста ҳамда тиғи узунроқ, тиғининг учи ташқарига, дастасининг учи ичкарига томон қайрилган бўлади. Чуст худудида ҳали ҳам пичоқчилик ўз анъаналарини давом эттириб келмоқда. Чуст пичоқ қатъийлиги, шаклининг соддалиги ҳамда сиқиклиги билан машҳур. Хивалик усталарнинг XIX-XX асрларда ишланган пичоқари жумҳуриятимизнинг турли музейларида доимий экспозицияга айланиб қолган. Уларда пичоқларнинг тиғи юзининг нозик ислимий нақшлар билан безатилганлигини, "қинбоғи"нинг металлдан ясаиб бадий нақшлар билан безатилганлигини кўриш мумкин.

Ўзбек миллий каштачилиги (каштадўзлик) амаллий санъатнинг энг қадимий турларидан бўлиб, у халқнинг ўз турмушини гўзал қилиш истаги натижасида юзага келган.

Ўзбек халқ усталари қўллари билан тикилган кирпеч, сўзана, зардевор, гулкўрпа, чойшаб қабилар Германия, Бельгия, Америка Қўшма Штатлари, Ҳиндистон, Афғонистон каби ҳорижий, Шунингдек, малакатимизнинг Фарғона водийсида фақат хонадонларда эмас, балки музейларда доимий экспозицияга айланиб қолган. Ҳозиргача буюмлар ўзига хос гўзаллик, нафис безакларнинг ранг-баранглиги билан кишиларни ҳайратга солиб келмоқда. Бадий каштачилик узоқ тарихга эга, Буни археологик топилмалар ва ёзма манбалар исботлаб бермоқда. Ўзбек каштачилиги иқлим, табиий

шароит, муҳит билан боғлиқ ҳолда барча касб-ҳунарлари билан биргаликда ривож топган.

XIV-XV асрларга мансуб миниатюралар орқали каштачиликнинг жуда қадимдан ривожланганлигини кўриш мумкин. Испан элчиси Руи Гонзалес де Клавихо Амир Темур саройида ўзбек миллий кашта безакларини кўрганни кундалигида ёзиб қолдирган. 1467 йили Камолиддин Беҳзод "Зафарнома"га ишлаган "Темур тахтда" миниатюрасида чодирга ишланган каштани ҳам акс эттирган. XIX асрнинг иккинчи ярмида кашта тикиш машинасининг ихтиро этилиши каштачилик корхоналарининг вужудга келишига асос солди.

Қадимий анъаналарга кўра, ўзбек қизлари - бўлажак келин-чақлар сеплари - ҳар хил каштачилик буюмларини ўзлари тайёрлашлари лозим эди. Кашталар қанчалик нозик, чиройли бўлса, қайлиқ шунчалик юқори баҳоланар эди. Қизлар 7-9 ёшларидан бошлаб кашта тикишга ўргатиларди. Улар уч, тўрт йилдан кейин мустақил кашта тика бошлардилар. Етишиб чиққан каштачилар ўзининг санъати ва табиатига кўра гўзаллик ҳақидаги орзуларини ифодалашга ҳаракат қилганлар.

Ҳар бир оила ўзи учун кирпеч, дорпеч, ойнахалта, чойхалта ва бошқаларни ўзи тайёрлаган. Безак буюмларининг тури жуда кўп масалан, сўзана, кирпеч, чойшаб, ойнахалта, чойхалта, зардевор, палак, гулкўрпа, дорпеч, буғжом, парда, белбоғ, такяпўш (ёстик устига ёпиладиган), дўппи, кўйлак, дастрўмол, ҳамён, жойнамоз, сумка, нича, махси-калиш, халтача ва бошқалар бадиий дид билан безатилган.

Дўппи Ўзбекистонда кенг тарқалган бош кийим. Дўппи кийиш дастлаб Эронда ва туркий халқлар ўртасида, Россияда эса XIII асрда русм бўлган. Асрлар давомида дўппининг турли хиллари вужудга келган. Бахмалга, сатинга, сидирға шойига ип, ипак ва зар билан дўппи гуллари тикилган. Ўзбекистонда Чуст, Бухоро, Самарқанд, Бойсун, Шаҳрисабз дўппилари машҳур бўлиб, улар ўзига хосдир.

Палак деворларга илинадиган энг йирик, энг қиммат безак буюмларидан бири. Палакда осмон ва тўлин ой акс эттирилади. Уни қадимда оқ ёки малла бўзга кашта тикиб тайёрланган. У сўзанадан гуллариининг йириклиги, заминига ҳам қопланиши билан фарқ қилади. Палакни ўртасида йирик ой тасвири қизил қирмизи,

пушти ипак билан кашталанади ва атрофига жуда чиройли қилиб ўсимликсимон нақшлар тикилади. Нақшлар ичида, кўпинча, бодом, қалампир элементлари қўлланилади. Палакда қирқтача ойни тасвирлаш ҳам мумкин, шунинг учун ойнинг сонига қараб олти ойли палак, ҳаттоки катта уйлар учун қирқ ойлик палак тикилгани бизга маълум. Ойлар турли ранглар билан бир неча хил тасвирланган. Машҳур каштадўзлар баъзида ойни ажойиб нақшлар билан безаб, ўз маҳоратларини намоён этганлар. Агар ойни ичи сидирга рангда ифодаланган бўлса, уни ойпалак, агар нақшли бўлса гулпалак ва ҳоказо номлар билан юритилади.

Сўзана матога кашта тикиб тайёрланган бадиий буюм бўлиб, хонани безатиш учун деворга илиб қўйилади. У сатин, бахмал, шойи ва бошқа матоларга кашта тикиб тайёрланади.

Палак нақш тури бўлган ислимий жуда кўп ишлатилган. Классик анъанавий "ислимий" нақшларини ислими баргак, ислими гулзор, ислими мадохил, ислими қўшбарг, ислими қўшбанд ва бошқа турлари бор.

Фаргона водийси классик нақшларининг ўзига хослиги шундаки, унда гул, барг, таноб, банди уйғунлашиб бир бутун ажойиб санъат асарини яратади. Композицион томондан қараганда нақшлар кенг ва тик, тор, ёнга кетган ҳошияли йўллардан иборат бўлади.

Ўзбек халқ амалий санъати турлари ичида зеб-зийнат санъати бўлмиш заргарлик алоҳида ўрин эгаллайди.

Ўзбек заргарлиги жуда қадимий тарихга эга. Унга ибтидоий жамоа тузуми даврида асос солинган. Археологик топилмалардан маълумки, заргарлик санъати жуда қадимий санъат бўлган. Эрамизгача бўлган I асрдан бошлаб эрамизнинг VIII асригача Айритом, Афросиёб, Далварзинтепа, Холчаён, Болитепада чиройли ҳайкаллар, девор безаклари орқали заргарлик санъати ривожланганлигини кўриш мумкин.

Тош асрининг сўнгги даври неолитдаёқ (эрамизгача IV-III минг йилликнинг охирида) шилдиروق, мунчоқлар, ҳар хил тошлар чиганоқ ҳамда суяклардан ясалган безаклар топилган. Бу эса заргарликни ривожланганлигидан далолат беради. Икки дарё оралиғига жойлашган Юнонистонда ажойиб ва қиммат баҳо заргарлик буюмлари ишланган. Мис даврига тўғнағич, зирак, балдоқ, билакузук, шилдиروق ва бошқалар металлдан, ҳаттоки, олтиндан ишланадиган бўлди.

Хоразмдаги Тупроққалъа деворларидаги тасвирлардан ўша даврлардаги аёллар кулоқларига нафис зирак таққанликлари маълум бўлган (бу тасвир III асрга тааллуқли). Булардан ташқари бронзадан қуйиб ишланган бир қанча осма тақинчоқлар ҳам топилган. Бу осма тақинчоқлар I-IV асрга мансуб бўлиб Хоразмнинг Аёзқалъа, Ургутқалъа ва бошқа жойларидан топилган.

IV-V асрларда заргарлик буюмлари кам ишланган. Улар тош, шиша пасталардан қилинган. Масалан, Хоразмда шишадан қилинган шер ва қурбақа шаклидаги мунчоқлар топилган. Болаликтепадаги топилмада V аср охири VI аср бошларида ишланган деворий расмда аёл кишининг қулоғи ва бармоғида заргарлик тақинчоқлари тасвирланган. Афросиёбдаги VI-VII асрга мансуб деворий расмда эркак кишининг қўлида совға тақинчоқларни олиб келаётгани тасвирланган. Булардан ташқари, аёл сочларида осма тақинчоқлар осилганлиги тасвирланган.

X-XI асрлар ўртасида битта катта тешиги бўлган суякли тугмачалар кўп ишланган.

XIII-XIV асрларгача заргарлик буюмларида кўпинча ҳайвонлар тасвирланган бўлса, кейинчалик эса араб ёзувлари композицияга кириб ўзига хос кўриниш берди. Бу ёзувлар бир томондан нақш беағи ва иккинчи томондан маъно жиҳатдан фарқланар эди.

XVIII асрда мўғул босқинчиларидан сўнг биринчи марта олтин тангалар ишлаб чиқарила бошланди. Заргарлик буюмлари олтиндан, кумушдан ва бошқалардан ишланди. Қурол-аслаҳалар ажойиб қимматбаҳо тошлар, шиша биллур, олтин ва бошқалар билан безатилди. Заргарлар жуда юмшоқ ва ёрқин бўлмаган нефрит ва кумуш, жуда ёрқин олтин ва нефрит кабиларни ишлатдилар.

XIX аср ва XX аср бошларида Ўрта Осиё хонликлари ўртасида бадийий ҳунармандчилик ривожланди, шулар қатори заргарлик ҳам тез суръатлар билан ривожланди. Кўпгина шаҳарларда масалан, Хива, Бухоро, Қўқон, Самарқанд, Қарши, Шаҳрисабз, Тошкент, Андижон, Урганч, Нурота, Китоб, Чуст, Асака, Ғиждувон, Марғилон ва бошқа жойларда уста заргарлар бўлиб, улар махсус маҳалла-маҳалла бўлиб яшаганлар. Шунинг учун заргар (заргарон) маҳалла деб юритилган.

Билакузук олтин, кумуш ёки мисдан ясалади. У аёллар тақадиган заргарлик буюми бўлиб, унинг бодомча билакузук, япалок билакузук, илонбоши билакузук, росмана билакузук, бақабош

билакузук, кичик билакузук ва бошқа турлари бор. Билакузуклар қуйиш ҳамда сукиш усули билан ишланади. Металлни бўтада эритиб, таганак қуйиб ясалгани қуйма билакузук деб юритилади. Металлни бўтада эритиб, қолипга қуйиб совитиб, сўнг болға билан уриб, ёриб ишлангани суқма билакузук, ёзма ёки ёрма билакузук деб юритилади.

Пешона безаклари XIX аср охири ва XX аср бошларида зебзийнатлар асосини ташкил этади. Тошкент, Самарқанд, Фарғона водийсида тиллақош, Бухорода болаабрў ва тилла баргак расм бўлган. Қош тепасида учбурчак шаклидаги юпқа металлга феруза ҳамда рангли шишалар қадалган бўлади. Баргакни таг қисмида эса бир талай баргак япроқчалар осиб қўйилади. Бу япроқчалар пирпираб ажойиб кўриниш беради. Пешона безаги болаабрў тиллақошга ўхшайди. Пешона безакларидан бири гажак ҳам кўп тарқалган.

Тиллақош заргарликда пешона безак турларидан бири аёллар пешонасига тақиладиган безак. Уни Фарғонада тиллабаргак деб юритилади. Тиллақош юпқа тилла ҳал юритилган кумуш пластинкадан ясалади. Тузилиши жиҳатидан икки қисмдан иборат бўлиб, жуда чиройли қилиб безалади. Уларни туташган жойида лаъл (ёқут) бўлиб, кейинчалик шакли бироз ўзгариб кетган. Унга ҳаво ранг мунчоқ (маржон) ҳамда ҳар хил тошлар ўрнатилади. Тиллақошнинг пастки қисмларига донача шигилалар, зиғирак ҳамда марваридлар осилган бўлади.

Сўзана ҳам ўзига хос бадий кўринишга эга. Матонинг рангидан усталаримиз кашта замини сифатида фойдаланадилар. Шунинг учун палақдан фарқ қилади. Сўзана ҳар бир хонадонда бўлган, чунки, ҳар бир қиз турмушга чиқишидан олдин ўзи учун сўзана тайёрлаган. Сўзана келинларнинг сепи ҳисобланган. Камбағал оилада сўзанани малла, оқ бўздан, бадавлатроқларида эса шойидан, бахмалдан тикишган. Сўзана учун композицион жойлашган ўсимликсимон нақшлардан фойдаланилади. Сўзана ўртасида, кўпинча, доирасимон гул тикилиб атрофи гулдор ислимий нақшлар билан безатилади.

Зардўзлик – Ҳунармандчиликнинг қадимий турларидан бири бўлиб, зар ип билан нақш (кашта) тикиш касби.

Ўрта Осиёда зардўзлик жуда қадимдан ривожланиб келаётган халқ амалий санъат турларидан биридир. Археологик топилмалар

ва тарихий манбалардан маълумки, Ўрта Осиё халқлари орасида қадимдан I-II асрларда зарбоф кийимлар, бадий буюмлар кенг тарқалган. 1947 йили Тошкент вилоятининг Вревский кишлоғида ўтказилган археологик топилмада аёл қабридан I-II асрларга тегишли зарбоф кийимлар топилган.

XVII асрда яшаган самарқандлик шоир Фитратнинг асосий касби зардўзлик бўлган, у матоларга зардан ажойиб кашталар тиккан. XIX-XX аср бошларида зардўзликнинг ўзига хос мактаби яратилган. Ўзбекистонда Бухоро, Самарқанд, Фарғона ва бошқа жойларда зардўзлик мактаблари очилган. Қимматбаҳо матодан тайёрланадиган зардўзи кийимлар маҳаллий аҳолининг турли табақалари ўртасида кенг тарқалган. Бу кийим-кечаклар асосан амир саройидагилар, шаҳар бойлари учун тикилган. Юзлаб қўли гул усталар ҳаммаси амир саройининг эхтиёжи учун ишлаган. Бу усталарнинг кўпчилиги ота-бобосидан мерос бўлган касби сарой аҳллари учун камзул, чакмон, чалвор, пойафзал, белбоғ, салла, кулоқ ва жул тикишдир. Бу кийимлар хон буюртмаси ёки яқинлари томонидан биронта оилавий тантана ёки байрам муносабати билан тайёрланган. Ҳеч ким, ҳатто энг катта амалдорлардан бирортаси ҳам юқорида айтиб ўтилган кийимлардан ҳеч бирини ўзига буюртиришга ҳаққи йўқ эди. Улар зарбоф кийимларни амир совға қилгандагина кийишлари мумкин эди. Аёллар ва болаларнинг зардўзи кийимлари фақат бадавлат хонадонларнинг анъаналаридагина кийилган, кийимларни улар биронта оилавий тантана ёки байрам муносабати билан кийишган.

Гилам тўқиш санъати халқ амалий безак санъатининг кенг тарқалган тури бўлиб, кўп асрлик миллий анъана ва узоқ тарихга эга. Гилам тўқиш бадий тўқиш ҳунарига киради. У қадимдан аёллар орасида кенг тарқалган ҳунар сифатида машҳурдир. Гилам тўқиш санъати, айниқса, чорвачилик билан шуғулланадиган кўчманчи халқлар орасида тарқалган. Гилам қадим замондан бери хона ичини безатиш, иссиқ сақлаш, товушни камайтириш учун хизмат қилади. Гилам асосан полга ёки бўйра устига тўшаллади, хонани безатиш учун деворга осилади ва ўтов ичига ўралади. Бу санъат жуда қадим замонлардан бери ривожланганлигини ёзма тарихий манбалар ва археологик топилмалар исботлаб берди. Археологик топилмалар натижасида Хоразмда милoddан аввалги 1-минг йилликка мансуб гиламлар топилганлиги тасдиқланади.

Ўзбекистонда гилам тўқиш мактаби асосан икки – Самарқанд ва Андижон катта группаларига бўлинади. Андижон гиламлари ўзининг чидамлилиги, пишиқлиги, аниқ қизил-кўк колорити билан фарқ қилади. Фарғона, Қорақалпоқ гиламлари асосан икки хил, яъни қизил ва тўқ кўк гаммада тўқилади. Ўзбек гиламларининг четига, кўпинча, рута ўртасига турунж ёки доира нақши ишланади. Самарқанд гиламдўзлик мактабига Самарқанд ва Бухоро вилоятларидаги гилам тўқувчилар киради. Бухоро гиламлари ўзининг ранг-баранглиги, катталиги, узун патлилиги ва чиройли нақшлари билан ажралиб туради. Самарқанд гиламлари қисқа патли, марказида турунж, четига алоҳида нақшлар ишланади. Қалқон деб номланган турунж нақши жуда кўп ишланади. Гиламлар ҳошиядор эстетик жиҳатдан чиройли ишланган бўлади.

Нурота гиламлари эса ўзининг узун патлилиги, ўртача катталиқда, сийрақроқ тўқилиши билан ажралиб туради. Дастгоҳда қўлда тўқилган гиламлар ўзининг чидамлилиги, нафислиги, табиийлиги ва сифати жиҳатдан ажралиб туради. Бу гиламлар юз йиллаб хизмат қилиши мумкин.

Гиламдўзлик аёллар ҳунари сифатида машҳур бўлиб, эркалар бу ҳунар билан шугулланмаганлар. Гилам тўқиш жуда мураккаб иш. Тажрибали гиламдўз уста гилам тўқишни ёшлик пайтларидан ўргана бошлаб, 16-17 йилда ҳақиқий уста бўлиб етишган. 7-9 ёшдаги қизлар чарҳда ип йигиришни ўрганиб, 11-14 ёшида эса гилам тўқишда устага шогирд бўлган. Бу ёшда улар бўёклаш ишларига қатнашмайдилар. 20-25 ёшда тўқишни яхши ўрганадилар, 30-35 ёшларда эса тажрибали, ҳар хил гиламларни мустақил тўқий оладиган бўладилар.

Гилам ўсимлик, яъни пахта, зиғир, толаларидан, қўй, эчки, туя жунидан тўқилади. Кейинги вақтларда эса сунъий толалардан ҳам тўқилмоқда. Гиламлар, кўпинча, геометрик нақшли бўлади. Гилам нақши махсус рассомларнинг эскизи ёрдамида солинади. Бадиий гиламлар тўқишда буюк кишилар, меҳнаткашлар, ёзувчиларнинг машҳур асарларига чизилган расм ва бошқалар ишланмоқда.

Кигиз босиш санъати қадим замонлардан бери ривожланиб келаётган халқ амалий санъати турларидан бири. Ўзбекистон ҳудудининг қайси жойида халқлар чорвачилик билан шугулланган бўлса, шу ерда кигиз босиш касби кенг тарқалган.

Ота-боболаримиз кигизни ерга бўйра устидан солишган,

Ўтовларни ўрашган, қалпок, пийма ва бошқаларда ишлатишган. Айрим ҳолларда гулдор, чиройли кигизлар бадий буюм сифатида ишлатилган. Кигиз оқ, кизил, гулдор ва гулсиз бўлади. Сурхондарё ҳамда Қашқадарё вилоятларида қорақўй ва чайдим кигизлар, Хоразмда эса тақнамаат хиллари бор.

Сават тўқиш ўзбек халқининг азалий ҳунари бўлиб ота-боболаримиз қадимдан томорқа ва ҳовли атрофларини шох шаббалардан қилинган махсус тўсиқ-қўралар билан ўраб келганлар. Ҳар хил новдалардан турли-туман саватлар тўқишган. Уларнинг ҳар бири шакли ва ишлатиш жойига қараб турли номлар билан юритилган. Масалан, кажава сават, нон сават, элама сават, қошиқдон сават, гулдон сават, дастурхон сават, тўр сават, узум сават, босма сават ва бошқалар. Қадимдан сават тўқувчиларнинг махсус дўкони бўлиб, у ерда турли-туман саватлар сотишган. Саватлар ҳар хил шакл ва ҳажмда турли мақсадларга мўлжалланган бўлади. Йирик новдалардан тўқилган саватлар қадимдан кўрилишда тупроқ, тош, ганч, қум, ғишт, ташишларда ишлатилиб келинган. Нозик новдалардан тўқилганлари эса мева-чева, нон ва бошқа нарсалар солишда ишлатилади.

Қадимдан сават тўқишда тут, терак, тол, турангил, юлғун новдалари буғдойпоя, қамиш ва бошқа материалларни ишлатиб келганлар. Айниқса, қора толнинг новдасидан тўқилган саватлар жуда чидамли ҳисобланган. Саватлар терак, мажнунтол, турангил, лигуструм ва толнинг бир ёшли текис новдаларидан тўқилади. Бу новдалар эгилувчан ҳамда чидамлидир.

Бўйрачилик – бўйра тўқиш касби Марказий Осиёда қадимдан ривожланиб келаётган халқ амалий санъати тури. Бўйра бу яхши пишган қамишни пачақлаб пўстини тозалаб тўқилган буюм, уни гилам, намат (кигиз), палос тагидан солишган. Бўйра тўқийдиган мутахассислар бўйрачилар деб юритилади. Бўйра палос, гилам ва наматларни тупроқ ва захдан сақлаган. Ундан тўй ва маросимларда, меваларни қишда сақлашда, қуритишда фойдаланилган. У қоп ўрнида ҳам ишлатилган. Деразаларни қоронғилатишда парда ўрнида, мусулмонлар урф-одати бўйича дафн маросимида ҳам бўйрадан фойдаланишган. Қадимда қурилишда бўйра жуда кўп ишлатилган, иморат томини ёпишда (лўмбоз босишда) ҳам ишлатилган. Бухорода Х асрда қамишдан жуда кенг фойдаланилган. Қадимда бўйрачи маҳаллалар бўлган. Бундай маҳаллалардаги ҳар бир оила

бўйра тўқиш билан шуғулланган ва бўйраларни бозорларда махсус расталарда сотишган.

Ўзбек кулолчилиги узоқ тарихга, ажойиб анъаналар, шакл, мазмун, ижодий жараён ва ўзига хос услубга эга. Сопол буюмлар содда бўлса-да, унинг кўриниши қисмларининг мутаносиблиги, сақланиши, нақшларининг бадиий жойлашиши, шакл ва Мазмунининг бирлиги, уйғунлиги ўзбек кулолларини жаҳонга танитиб келмоқда. Кулолчилик хунари лойдан, пиёла, коса, товоқ, кўза, лаган, хурмача, тоғора, хум, тандир, буюм, ўйинчоқлар, қурилиш материаллари ва бошқалар тайёрлайдиган соҳа бўлиб, у узоқ тарихга эга. Махсус тупрокни ўта қиздирганда тошсимон бўлиб пишиши, ундан ҳар хил идишлар тайёрлашни одамлар жуда қадимдан неолит даврининг бошларидаёқ билганлар. Улар аввал лойдан идиш-товоқлар ясаб, гулханда қиздириб пиширганлар. Тупроқ жаҳоннинг ҳамма ерларида бўлгани учун кулолчилик кенг тарқалган бўлиб, дастлаб бу хунар билан аёллар шуғулланганлар. Кулолчилик чархи милоддан аввалги 3-минг йилликнинг бошларида ихтиро қилингандан кейин кулолчилик билан эркаклар шуғуллана бошлаганлар. Кейинчалик лойдан ясалган идиш-товоқларни махсус ўчоқ ҳамда хумдонларда пиширганлар.

VIII–XII асрларда кулолчилик Ўрта Осиёда яхши ривожланган. Буни Афросиёбда ва Ўрта Осиёнинг бошқа ерларида топилган кулолчилик буюмлари исботлаб берди. Ўша даврда Ўрта Осиё маданияти тез суръатлар билан ривожланди. Янги кўтарилиш даври бўлди. Кўпгина олим, ёзувчи ва мутаффакирлар, яъни Абу Али ибн Сино, Беруний, Фирдавсий, Рудакийлар етишиб чиқди. Бутун дунёга машҳур бўлган меъморчилик ёдгорликлари бунёд этилди.

Самарқанд, Шаҳрисабз, Тошкент, Риштонда кулолчилик маарказлари пайдо бўлди. Улар сопол идишларни сирлаб безатишнинг ўзига хос услубларини вужудга келтирдилар. Айниқса, ишлаб чиқарилаётган кулолчилик маҳсулотларининг сифатлилиги, чиройлилиги, нақшларининг нафис ва таъсирчанлиги билан шуҳрат қозондилар.

Ўзбек халқ амалий безак санъати ҳам санъат, ҳам хунар. У асрлар мобайнида ота-боболаримиз томонидан кўз қорачиғидек асраб-авайлаб келинган халқ амалий безак санъати дурдонасидир. Тарихда ва айни кунларга қадар сақланиб келинаётган бу амалий санъат турлари келгусида янада кадрланади, ардоқланади.

1.2. Кичик мутахассислар тайёрлашда халқ оғзаки ижоди намуналардан фойдаланиш муаммолари

Сиёсий ва иқтисодий тараққиёт, давлат ва жамият қуриш стратегиясини барпо этишда халқимизнинг тарихан шаклланган миллий ва маданий ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олган, мамлакатимизнинг мавжуд табиий-иқтисодий, минерал-хомашё ва инсоний салоҳиятини ҳолисона ва жиддий баҳолаган ҳолда, жаҳон ҳўжалик алоқалари тизимида ўзимизга муносиб жой эгаллашни мақсад қилиб қўйиб, бундай марраларга эришишни асосий вазифамиз сифатида белгилаб олганимизга анча бўлди. Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, мамлакатимизни ислоҳ этиш ва янгилашга қаратилган дастурий вазифаларни бажаришда миллий кадриятларимизга, урф-одат ва анъаналаримизни сақлашга, халқимизнинг асрлар давомида шаклланган менталитетига ҳурмат билан муносабатда бўлишга катта эътибор қаратилди. Шу билан бирга, муваффақиятли ва барқарор ривожланган замонавий таълим тизимларининг жаҳон тажрибасини чуқур ўрганиш ва қабул қилиш ҳам мамлакатимиз раҳбари, соҳа мутасаддилари ва мутахассисларининг диққат марказида бўлди.

Мамлакатнинг ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маданий-маърифий, маънавий ҳаётида юз бераётган ислохотлар, Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги Қонуни, «Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури» ҳамда узлуксиз таълим тизимининг барча босқичлари учун жорий этилган таълимнинг давлат стандартлари, умумий ўрта таълимнинг янги дастурларини муваффақиятли ҳал этилиши касб-ҳунар коллежларида тайёрланаётган кичик мутахассисларнинг сифатига ҳам боғлиқ. Бўлғуси кадрларни касбий тайёргарликка эга бўлган кичик мутахассис жамият ҳаётининг барча жабҳаларини ривожлантириш кафолатидир.

Айниқса, бугунги кунда касб-ҳунар коллежи ўқувчиларига таълим ва тарбия беришда ўтмиш маданиятимиз, кадриятларимиз, миллий санъатимиз ота-боболаримиз томонидан яратилган ва бутун жаҳонга машҳур бўлган ажойиб санъат намуналардан кенг фойдаланишга алоҳида эътибор берилмоқда.

Аждодлар маънавий хазиналаридан, яъни халқ оғзаки ижодидан ўринли ва унумли фойдаланиш, касб-ҳунар коллежларида кичик мутахассислар тайёрлаш сифатини оширишда муҳим ўрин тутди.

Ўқувчиларга тасвирий санъатни ўргатиш жараёнида ўзбек халқ оғзаки ижодининг ўрни бекиёсдир. Касб-ҳунар коллежларига амалий санъатни ўргатишда халқ оғзаки ижоди намуналардан фойдаланилади. Мазкур фойдаланиш, албатта, машғулотларда ҳамда ўқув-тарбиявий тадбирлар жараёнида амалга оширилади. Бу жараёнда таълим воситалари самарали фойдаланилсагина, ўқувчилар етук, шаклланган ҳамда талабларга жавоб берадиган мукамал кичик мутахассис бўлиб етишадилар. Шунинг учун касб-ҳунар коллежларидаги амалий санъат машғулотларида халқ оғзаки ижоди намуналардан фойдаланишнинг назарияси ва методикасини ишлаб чиқиш ҳозирги куннинг долзарб муаммоларидан бири ҳисобланади.

Амалий санъатга оид илк фикрлар энг қадимги ёзма ёдгорликлардан бири “Авесто”да учрайди. Зардуштийлик ғояларига кўра амалий санъат эзгу фикр ва эзгу иш бирлигидан иборатдир. Абу Наср Форобий, Абу Али Ибн Сино, Юсуф Хос Ҳожиб, Кайковус, Алишер Навоийнинг асарларида амалий санъат талқини инсон маънавиятининг руҳан етуқлиги, ўй-фикрлари, хатти-ҳаракатлари ва фаолиятида “акс эттирмак” ва “эзгулик” тушунчалари билан белгиланган бўлиб, ўз хоҳиш-истакларидан кўра атрофдагиларга улашиш ғояси илгари сурилган. Шарқ мутафаккирларининг амалий санъат анъаналари ҳақидаги илмий меросини ўрганиш ва амалиётга татбиқ этиш бугунги кунда ҳам муҳим омил бўлиб турибди.

Тадқиқот юзасидан олиб борилган изланишлар, Адабиётларни ўрганиш ва таҳлил этишдан шундай хулосага келадики, Е.Квятковский, Т.Маҳмудов, М.Овсянников, В.Скатершиков, С.Файзулина, С.Шермухамедов каби олимлар томонидан санъат, маданият, гўзалликнинг фалсафий, педагогик жиҳатлари Б.Ананьев, М.Г.Давлетшин, Е.Игнатъев, В.С.Кузин, Б.Теплов, П.Якобсонларнинг асарларида ҳам ўз аксини топган.

Тасвирий ва амалий санъатни дарс ва дарсдан ташқари машғулотларда ўқитиш методикаси Ҳамдўстлик мамлакатлари ва Ўзбекистон олимларидан А.Амануллаев, О.Арутюнян, В.С.Кузин, Н.Ростовцев, В.Строков, Н.Толипов, Қ.Қосимов, Р.Ҳасановларнинг илмий ишларида баён этилган.

Амалий санъатни ёшларга ўргатиш масаласида Ўзбекистон мустақилликка эришгач, мамлакатимизда узлуксиз таълим

тизимининг жорий этилиши, ўрта махсус касб-хунар таълим тизимида халқ амалий санъатини ўқитиш бўйича бир қатор илмий тадқиқот ишлари олиб борилди. Ўзбек олимларидан С.Абдуллаев, Х.Аляминов, А.Амануллаев, Б.Азимов, Б.Бойметов, С.Булатов, Ж.Дарменов, Б.Орипов, А.Сулаймонов, Н.Толипов, А.Турдалиев, О.Худоёрова, Қ.Қосимов, Б.Кўчқоров, Р.Ҳасанов ва бошқалар томонидан тасвирий ва амалий санъатни ўқитиш методикасига оид аҳамиятга молик илмий тадқиқот ишлари бажарилган.

Мустақил республикамизда ўқувчи ва талабаларни амалий безак санъати соҳалари бўйича тайёрлаш борасида С.С.Булатов, Р.Ҳасанов, Қ.Қосимов, А.А.Амануллаев, Х.О.Юлдашев ва бошқалар илмий-тадқиқот ишларини олиб борганлар.

Таълим муассасаларида ўқувчиларнинг одоб-ахлоқи, тарбияси, ўтказиладиган тарбиявий тадбирлар ҳамда одобнома, ҳикмат, ҳикоят, ривоятлар билан Кайкавус, М.С.Шерозий, А.Қ.Мунавваров, Матлаббека Улуғбек кизи, Мирзакалон Исмоилий, М.Ҳасаний, М.Муродов, Ҳ.Узоқов, Э.Ғозиев, Я.Орипова, Сафо Очил, У.Маҳкамов, М.Очилов ва бошқалар шуғулландилар.

Юқорида зикр этилган олимларнинг тадқиқот ишларини ўрганиш натижалари ҳамда олиб борилган тадқиқотлар шуни кўрсатмоқдаки, ҳозирги кунда касб-хунар коллежи ўқувчиларига амалий безак санъати соҳаларини ўргатишда халқ оғзаки ижоди намуналардан фойдаланиб, уни такомиллаштиришда куйидаги номутаносибликлар мавжуд: Ўзбекистон Республикасининг этнографик, тарихий, миллий, маҳаллий шарт-шароити ҳисобга олинмаганлиги; касб-хунар коллежларида халқ оғзаки ижоди намуналардан фойдаланиш етарлича ёритилмаганлиги; амалий санъатни самарали ўргатишда халқ оғзаки ижоди намуналардан фойдаланишга етарли эътибор берилмаганлиги; халқ оғзаки ижоди намуналардан фойдаланишда мутафаккир-олимларнинг ижодий намуналарига етарли аҳамият берилмаганлиги; амалий безак санъати йўналишларидаги касб-хунар коллежларида халқ оғзаки ижоди намуналардан фойдаланиш анъаналарининг ташкил этилиши, ўқитилишида педагогик, психологик жиҳатлари қараб чиқилмаган

1.3. Аждодларимизнинг ёшларга касб-хунар ўргатиш ҳақидаги маънавий-маърифий қарашлари

Мустақил Ўзбекистон Республикаси таълим-тарбия амалиётида қўлланилаётган ҳамда бахт қомусимизда белгилаб берилган қонунлардан келиб чиққан ҳолда шуни таъкидлаш жоизки, ўқувчиларда ҳар томонлама камолга етган баркамол инсон учун зарур бўлган маънавият кирралари, хусусан: иймон, эътиқод, меҳр, ватанпарварлик, инсонга чексиз муҳаббат, одоб-ахлоқ, сабр-тоқатлилик, саҳийлик каби фазилатларни шакллантириш зарур.

Буюк алломаларимиз доимо касбга эга бўлишни, илм олишни, саводли бўлиш қабиларни даъват этиб келганлар. Хусусан, Ҳадису Шарифда қуйидагилар таъкидланган:³

- касбнинг энг яхшиси кишининг ўз қўли билан бажарилган иши ва ҳалол меҳнатидир;
- илм ўрганиш ҳар бир мусулмон учун фарзидир;
- бир соатгина илм ўрганиш бир кечалик ибодатдан яхшидир;
- қайси бир олимнинг илмидан сўралганда қизғаниб гапириб бермаса, қиёматда оғзига ўтдан тизгин солиб қўйилади;
- аввало олим бўл! Илму уламоларни севувчи бўл!;
- садақанинг афзали мусулмон кишининг илм ўрганиб, сўнг бошқа мусулмон биродарларига ҳам ўргатишидир.

Пайғамбар Довуд алайҳиссалом – темирчилик, Арастудан кейинги иккинчи муаллим, дея шуҳрат топган қомусий олим Форобий - богбончилик, шоир, Саккокий - пичоқчилик, шоир Завқий эса маҳсидўзлик билан тирикчилик ўтказишган. Ҳожа Баҳовуддин Нақшбанд ҳам хунармандчилик билан шуғулланиб, у Туркистонда биринчилардан бўлиб, одамларни хунар ўрганишга ва хунар билан шуғулланишга чорлаганлар. У қалин ипакли мато-кимхоб тўқиш билан тирикчилик қилар, шогирдларига ҳам хунар ўргатар эди. Алишер Навоий «Насоим ул-муҳаббат»да тасаввуф пирлари ва шайхлари ҳақида сўз юритар экан, Ҳожа Абдулла Ансорий - этикдўз, Шайх Абубакр Ҳаббоз - новвой, Шайх Омулий - қассоб, Шайх Ашарий - гишт терувчи, Шайх Баннон - ҳаммол, Шайх Абуҳасан - дурадгор бўлганлигини айтади ва қатор мисоллар келтиради.⁴

³ Абдуллох Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий. Ҳадис II қисм. -Т.: Қомуслар бош таҳририяти, 1997. -607 б.

⁴ Маллаев Қ.Н. Навоий ижодиётининг халқчил негизи. -Т.: Ўқитувчи, 1980. -132 б.

Маълумки, миллий қадриятларимизда устоз-шогирд одобига алоҳида бир инсоний амал, санъат сифатида қаралган, бу одобларда назарда тутилиши лозим бўлган фазилатлар бир қарашда майда амалларга ўхшаса-да, аслида яхши ҳунар соҳиби бўлишликнинг инсоний шартларидандир. Бу ўғитлар ҳозирги кунда ҳам ўз кучини йўқотмаган жуда ибратли ва долзарбдир.

Шарқнинг буюк алломалари, олимлари, шоирлари ва фозиллари жамият ҳамда илм тараққиётига қанчалик ҳисса қўшган бўлсалар, уларнинг ҳар бири ҳунар ва илм эгаллашда каттанинг, яъни устознинг ўрни, шогирдлик бурчи масалаларини ҳам безътибор қолдирмаганлар. Форс-тожик адабиётининг буюк намояндаси Рудакий (884-954) кишига биринчи муаллим устоз эканлигини, «Ҳаёт сабоқларин этолмаса ёд, уни ўргатолмас ҳеч қандай устод» деса, Ибн Сино (980-1037)нинг ёшларни ҳунарли бўлишга чорлаган куйидаги дурдона насиҳати ибратлидир: «Олтин олмагину ўргангин ҳунар, ҳунарнинг олдида ҳасдир олтин-зар». Шарқ халқларида илм ўргатувчилар ва устозларга нисбатан иззат-ҳурматда бўлиш фарзандлар онгига сингдирилган. Хусусан, нозиктаъб адиб, нуқтадон олим, XV аср маърифатпарварлари дарғаларидан бири бўлган Ҳусайн Воиз Кошифий: "Устоз ва муаллимлар ҳурматини ўрнига қўйган бу дунёда ҳам, охиратда ҳам саодат топар",-деб ёзган эди. Унинг фикрича, тўрт нарса саодат далилидир: тўғри сўз, тавозеъ, ҳалол касбу ҳунардаги меҳнат, сир сақлаш. Яъни, бирор касбга ўрганиш ёки ҳунарни ўргатиш машаққатли меҳнат эканлиги олим қарашларида марказий ўринда турган.

Ҳусайн Воиз Кошифий (1440-1505). (Хуросон) «Футуватномаи султоний ёхуд жавонмардлик тариқати» асарида устоз-шогирд одоби ҳақида тўхталиб шундай деган: «Агар шогирдликнинг биноси ниманинг устига қурилади деб сўрасалар, само ва тоатдир деб айтгин. Агар само (эшитиш) ва тоат нимадир деб сўрасалар, нимаики устоз айтса, уни жон қулоғи билан эшитиш, чин кунгли билан қабул қилиш ва вужуд аъзолари орқали амалга адо этишдир деб айт».

Кошифий устозлик шартларига ҳам тўхталиб: «Билгилким ҳеч бир иш устозсиз амалга ошмагай ва кимки устозсиз бир ишни килур эрса, ул ишнинг асоси мустаҳкам бўлмагай», -деган. Кимки устозсиз иш бошлаган бўлса, унинг иши ва амали самара бермайди, устознинг этагини тўтиб шод бўл, бир муддат устозга хизмат

қилгинда, сўнгра ўзинг устоз бўл ... Агар комил инсон ким деб сўрасалар, у пок мазҳабли, ўз айбини кўрадиган доно ва тамизли кишидир деб айтгил. Унда ҳасад, гина ва бахилликдан асар бўлмайди».⁵

Машхур файласуф ва мутафаккир, қомусий илмлар билимдони Абу Наср ал-Форобий (873-930) устоз-мураббийга шундай талаб қўяди: «Устоз ўз шогирдларига қаттиқ зулм ҳам, ҳаддан ташқари кунгилчанлик ҳам қилмаслиги лозим. Чунки, ортиқча зулм шогирдда устозга нисбатан нафрат уйғотади, бордию устоз жуда юмшоқ бўлса, шогирд уни менсимамай қўяди ва у берадиган билимдан совиб ҳам қолади. У устозларга болаларнинг феъл-атворига қараб тарбия жараёнида қуйидаги «қаттиқ» ёки «юмшоқ» усуллардан фойдаланишни маслаҳат беради:

1. Тарбияланувчилар ўқиш-ўрганишга мойил бўлса, таълим-тарбия жараёнида юмшоқ усул қўлланилади.

2. Тарбияланувчилар ўзбошимча, итоатсиз бўлса, қаттиқ усул (мажбурлов) қўлланилади.

У ўқитувчининг тарбия усулларини ҳукумат (давлат) ва шоҳларнинг халқни тарбиялаш ва бошқаришдаги усулларига ўхшатади, уларни қиёслайди. Ҳар иккаласида ҳам юмшоқлик ва мажбурлов зарурлигини уқтиради.

Хусусан, Абу Наср ал-Форобийнинг ўз даври учун катта хизматларидан бири шундаки, у кишиларни илм-маърифатли бўлишга, ҳалол меҳнат қилишга ва касб-хунар эгаллашга чақиради. Инсонни «Ожиз банда», «Ҳеч нарсага қодир бўлмаган мавжудод» каби ерга урувчи диний ақидаларга зид ўлароқ, мутафаккир "назариди инсон энг олий камолот бўлиб, «ақл-идрок зиёсига эга, ўзи учун зарур бўлган ҳамма нарсани яратишга қодир борлиқдир».⁶

Форобий, инсон ўз ижтимоий вазифасини бажариши учун, биринчидан, кундалик ҳаётида атрофдагилар билан мулоқотда бўлиши зарурлигини, иккинчидан, у меҳнат ва касб-хунар куник-маларини, ахлоқий фазилатларни ҳосил қилиши лозимлигини таъкидлаб, шундай деган: «Агар касб-хунар фазилати туғма бўлганида эди подшоҳлар ҳам ўзлари истаб ва ҳаракат қилиб эмас,

⁵ Хусайн Воиз Кошифий. Футтуватномаи Султоний ёхуд жавонмардлик тарихати (Панднома). -Т.: Халқ мероси, 1994.-112 б.

⁶ Хусайн Воиз Кошифий. Футтуватномаи Султоний ёхуд жавонмардлик тарихати (Панднома). —Т.: Халқ мероси, 1994.-112 б.

балки подшоҳлик уларга фақат табиий равишда муяссар бўлган, табиат талаб қилган табиий бир мажбурият бўлиб қолар эди. Касб-хунар фазилати туғма бўлмас экан, ахлоқ-одоб, расм-русум, касб-хунар, одат ва иродани ҳосил қилиш учун инсондан зўр қудрат талаб қилинади. Бу эса таълим ва тарбия йўли билан ҳосил қилинади. Таълим деган сўз халқлар ва шаҳарлар ўртасида назарий фазилатни бирлаштириш, тарбияси эса шу халқлар ўртасидаги туғма фазилат ва амалий касб-хунар фазилатларини бирлаштириш деган сўздир».⁷

Буюк аллома Ибн Сино (980-1037) ўқувчига билим бериш устозларнинг масъулиятли бурчи эканлигини таъкидлайди. У устозларнинг қандай бўлиши кераклиги ҳақида фикр юритар экан, уларга шундай йўл-йўриқлар беради:

- болалар билан муомалада босиқ ва жиддий бўлиш;
- болаларга берилаётган билимнинг қандай ўзлаштириб олинаётганига эътибор бериш;
- таълимда турли метод ва шакллардан фойдаланиш;
- боланинг хотираси, билимларни эгаллаш қобилияти, шахсий хусусиятларини билиш;
- берилаётган билимларнинг энг муҳимини ажрата олиш;
- билимларни болаларга тушунарли, унинг ёши, ақлий даражасига мос равишда бериш;
- ҳар бир сўзнинг болалар ҳиссиётини уйғотиш даражасида бўлишига эришиш.

Муслиҳиддин Саъдий Шерозий (Шайх Саъдий) (1184-1292) таълим-тарбияда устозларнинг талабчанлиги, билим ва тарбия беришда қаттиққўл бўлишнинг тарафдори бўлади. У «Гулистон» асарида яна устоз-шогирд одобига оид қуйидаги ҳикоятни келтиради: «Бир одам кураш санъатида зўр маҳорат қозонди, у 360 хийлани билар ва ҳар куни бир хийлани ишлатиб кўрар эди. Шогирдларидан бирига 359 хийлани ўргатди. Аммо, бир хийлани ўргатмади: устозининг ҳурматини билмаган шогирд, устозидан ҳам устунлигини айтиб мақтанади. Бу сўз подшога ёқмайди. Уларни кураш тушмоқларини буюради. Устоз охириги хийласини ишлатиб шогирдини енгади. Устоз ҳурматини билмаган шогирд эса, халойиқ ва подшоҳнинг нафратига учрайди».⁸

⁷ Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шахри. —Т.: Халқ мероси, 1993. -224 б.

⁸ Саъдий Шерозий. Гулистон. (Форсийдан Муҳаммад Ризо Огахий тарж.). -Т.:

Шунингдек, Саъдий Шерозий ўз даврининг доно мураббий шоири ва улуғ рухшуноси ҳам бўлган. Мураббий-рухшунос шоир болалар табиатини жуда ҳам чуқур ҳис қилган ҳолда, уларни ёшлиқдан меҳнат қилиб, илму ҳунар ўрганишга ундайди.

Шоир илму ҳунарни ҳамма нарсадан юқори қўяр экан, «Гулистон» асарининг «Тарбия таъсири» деб номланган еттинчи бобида қуйидаги ҳикояни келтиради: «Бир ҳаким ўғуллариға мундоғ панд берур эрдиким: «Эй жон фарзандларим, ҳунар ўрганинглар, нединки, мулк ва молға эътимод йўқдурур. Сийм ва зар хатар маҳаллидадур-ё ўғри барчасин бирдин олур ва ё ҳоким оз-оз олиб йўқ этар. Аммо, ҳунар чашмаи равон ва давлати бепаёндураким, агар ҳунарманд одам давлатдин тушса, ҳеч ғам ва алами йўқдир. Нединким, ҳунар онинг зотида улуг ва ҳар ердаким борса, соҳиби қадр бўлур мажлисининг юқорисида ўлтурур ва ҳунарсиз киши гадойлик қилур ва ҳар жойғаким борса, беқадр ва безътибор бўлур», - дейди.⁹

Саъдий илму ҳунарға жуда юқори баҳо беради. Шоир илму ҳунар ўрганиш йўлида ҳар қанча машаққатдан қочмаслик лозимлигини уқтиради.

Соҳибқирон Амир Темур (1336-1405) ҳам ўз ҳукмронлиги даврида илм аҳллари, устоз, мударрисларға ҳурмат билан қарайди. Кишиларға мансаб беришда ҳам уларнинг илмларини ҳисобға олади. Кўплаб мактаб, мадраса очади, уларға муаллим ва мударрислар тайин этади. Ўзининг устозларини жуда қадрлайди.

Алишер Навоий (1441-1501) ижодида ҳам устоз-шоғирд одоби масалаларига кенг ўрин берилади. У ёшларға чуқур билим бериш учун мударрис, устоз ва мураббийларнинг ўзлари ҳам билимли ва тарбияли бўлиши зарурлигини уқтиради. Нодон, мутаассиб, жоҳил устозларни танқид қилиб, улар маълумотли, ўқитиш йўлларини биладиган бўлиши зарур дейди. Масалан: «Маҳбуб ул-кулуб» асарида мактабдорлар ҳақида фикр юритар экан, уларнинг ўта қаттиққўл, жоҳил ва таъмагирликлари ҳақида: «Мактаб тутувчи гуноҳсиз ёш болаларға жафо қилувчидир», - деб ёзади. Шу билан бирға устоз меҳнатининг огирлигини ҳолисона баҳолайди: "Унинг иши одам тугул, ҳатто девнинг ҳам кўлидан келмайди. Бир кучли

Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993.-104 б.

⁹ Саъдий Шерозий. Гулистон. (Форсийдан Муҳаммад Ризо Огаҳий тарж.). -Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993. -85 б.

киши бир ёш болани сақлашга ожизлик қилар эди, у эса бир тўда болага илм ва одоб ўргатади"-дейди. Лекин шуниси ҳам борки, болалар орасида фаҳми, идроки озлари бўлади. Устоз бу каби ҳолларда юзлаб машаққат чекади. Шу жиҳатдан олганда, болаларда унинг ҳақи кўп, агар шогирд улғайгач, подшоҳлик мартабасига эришса ҳам, ўз устозига қуллуқ қилса арзийди.

Ҳақ йўлида ким сенга бир ҳарф ўқитмиш ранж ила,
Айламак бўлмас адо онинг ҳаққин юз ганж ила.

Дарҳақиқат, Алишер Навоий устозларнинг ҳурмати қанчалик жойига қўйилса, уларга бўлган талаб ҳам шунчалик ошиши, айниқса, мадраса мударрисларининг билимли, фозил, доно, камтар, маънавий пок бўлишлари зарур эканлиги ҳақида, шундай дейди: «Мударрис керакки, ғарази мансаб бўлмаса ва билмас илмни айтишга уринмаса, манманлик учун дарс беришга ҳавас кўргазмаса, ярамасликлардан кўрқса ва нопокликдан қочса».¹⁰

Таълим-тарбия, касб-ҳунар ўрганишнинг афзаллиги, ҳалол меҳнат билан яшашнинг зарурлиги тўғрисидаги ўғитлар ҳадис, панднома, ривоят, ҳикоят, дoston, мақол ва бошқа кўринишлардаги маънавий мерос сифатида ҳозирги давргача етиб келган.

Бундай ёзма манбаларга IV-VI асрларда яратилган «Авесто», XI асрда Кайкавус томонидан ёзилган «Қобуснома», Абу Наср Форобийнинг «Бахт-саодатга эришув» асари, Абу Райҳон Бериунийнинг «Геодезия», «Минералогия» асарлари, XI асрда Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғотит-турк» (Туркий сўзлар (луғати) девони) асари, Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» асари, Муслиҳиддин Саъдий Шерозийнинг «Гулистон» асарларида касб-ҳунар ўрганишнинг афзалликлари ва меҳнат тарбияси ҳақида фикр юритилади. Дастлаб одамзодда меҳнат орқали ижод қилиш қобилияти ҳам таркиб топа бошлаган. Меҳнат фаолияти секин-аста мураккаблашиб бориб, ижодкор инсоннинг қарор топишида ҳамда кишилиқ жамиятининг тараққиётида жуда муҳим ҳисобланган. Меҳнат инсонни улуглайди ва ижодни вужудга келтиради. Инсоннинг меҳнат жараёнини ҳосил қилган дастлабки куникма ва малакалари авлоддан авлодга ўтиб келган.

Оддий меҳнаткаш халқ яратган ва авлоддан-авлодга ўтиб келаётган меҳнат ва касб-ҳунар тарбиясига оид қарашлар, ғоялар,

¹⁰ Хусайн Воиз Кошифий. Футтуватномаи Султоний ёхуд жавоимардлик тарикати (Панднома). -Т.: Халқ мероси, 1994. -112 б.

тажрибалар, урф-одат ва анъаналар халқнинг ўзи яратган мақол, масал, ривоят, дoston каби халқ оғзаки ижоди намуналарида ўз ифодасини топган.

Меҳнат ва касб-хунар тўғрисидаги халқ мақоллари ҳамда Шарқ мутафаккирларининг ҳикматли сўзлари таълим муассасалари ўқувчилари онгига дарс машғулотлари, тарбиявий тадбирлари жараёнида сингдирилиб бoрилади. Албатта, бунда меҳнатнинг тарбиявий таъсири ва, энг аввало, ўқувчиларда касб-хунарга бўлган муҳаббат туйғуси шаклланади.

Ўзбек халқ педагогикасида меҳнат тарбияси ва касб-хунар эгаллаш - бола камолотининг бош омили сифатида талқин қилинади. Шубҳасиз, халқ мақолларида ёшларни меҳнатсеварлик руҳида тарбиялаш билан бирга, касб-хунар эгаллашга даъват ҳам марказий ўринни эгаллайди. Масалан: «Хунар-хунардан унар», «Хунар тўйгазар, от миндириб, тўн кийгазар», «Хунар-оқар булок, илм-ёнar чирок», «Хунарли йигит-мевали дарахт», «Хунари борнинг олтин билаги бор», «Хунар-туганмас хазина». Қадимда кулоллар, ёғоч ва ганч ўймакорлари, темирчи усталар ва бошқалар ўз шогирдларига касб эгаллаш ишларини унутмай, давом эттиришларини васият қилганлар. Кўпни кўриб, тажриба орттирган усталар ўз меҳнат сир-асрорлари ва малакаларини кейинги авлодга ўргатганлар.

Халқ ижодидаги мақол ва ривоятлардан ёшларни тарбиялаш воситаси сифатида кенг фойдаланиш мумкин. Шу жиҳатдан қаралганда қуйидаги ривоят ибратлидир. Деҳқон ўлими олдидан учала ўғлини ўз олдига чақириб, ҳар бирига алоҳида: «Узумзордаги тоқлардан бирининг тагига тилла кўмганман, лекин ҳозир қайси бирининг тагига кўмганимни эслолмаяман»- дейди. Ака-укалар отасининг насиҳати бўйича тиллани роса қидирадилар. Натижада, узумзордаги тоқларнинг ҳаммаси ковланиб ташланади. Аммо, тиллани ҳеч ким топа олмайди. Қизиғи шундаки, шу йили тоқлар одатдагидан икки-уч баробар кўп ҳосил беради. Узумзордан тушган даромад ака-укаларни бойитиб юборади. Шундан сўнггина ака-укалар оталарининг қилган панду насиҳатларини эслаб, уни ҳеч қандай тилла кўммаганлигини, балки била туриб, болаларининг фақатгина ҳалол меҳнат қилишлари ва Бунинг эвазига бойишлари учун шундай деганлигини тушуниб етганлар.

Маълум бўлдики, ривоятлар меҳнат ва касб-хунар ўрганишда ўсиб келаётган ёш авлоднинг маънавий тараққиёти учун зарур

бўлган педагогик масала сифатида илгари сурилади. Масалан: «Шогирднинг интизоми», «Устоз-отангдек улуғ», «Кеккайган шогирд», «Хунар ҳақида халқ ривоятлари», «Устоз ва нопок шогирд» каби мазмундаги ривоятлардан ёшлар дунёқарашининг шаклланиши, меҳнат ва касб-хунар эгаллаши ҳаётий эҳтиёж эканлиги, одоб-ахлоқ қоидаларидан тўғри хулоса чиқаришлари ҳамда ҳалоллик, нопоклик каби тушунчаларни тушуниб етишларида тарбиявий восита сифатида фойдаланиш мумкин. Уларни дарс машғулотлари жараёнида, тарбиявий тадбирлар ўтказиш вақтида, оилада, ёшлар даврасида, яъни улар суҳбатида кенг қўлланилса, таълим-тарбиявий ишларнинг самарадорлигини янада оширишда муҳим аҳамият касб этади.

Халқ дostonларида ҳам меҳнатсеварликка, касб-хунарга ўргатишни болаларга ёшлик чоғлариданоқ бошлаш лозимлиги таъкидланган.

Масалан: «Ёдгор» дostonида: «Элдан эл кетса меҳнат, элга эл қўшилса давлат» деб, ўлкани обод қилиш учун ҳамкорликда меҳнат қилиниши назарда тутилган. «Рустамхон» дostonида Тоғай образи орқали меҳнаткаш халққа хос инсонпарварлик фазилатлари ва меҳнат аҳлининг маънавий қиёфаси, орзу-умидлари қуйидагича тасвирланади: «Тоғай ҳар кимнинг хизматини қилган, ҳаммомга ўт ёқиб кун ўтказиб келаётган, бировнинг ҳаққидан қўрққан, ҳеч кимга зарар етказмаган, ким камбағал бўлса, шунинг билан топишиб кунглини олган; тўғри йўлдан қолмаган, эгри йўлга бормаган, ўғрилиқни билмаган, умрида хиёнат ишни кунглига ҳам олмаган, янги чопон киймаган, йиртиқ-ямоқ, жанда-жундадан бошқани киймаган, от туғул эшак минмаган, яёвлик билан умрини ўтказиб келаётган одам».¹¹

Хуллас, ўзбек халқ оғзаки ижодида меҳнат тарбияси ва касб-хунар тўғрисида гап юритилар экан, уни амалга ошириш учун халқимизда қадим замонлардан бери қўлланилиб келинаётган ва синовдан ўтган, ҳозиргача ўз кадр-қимматини йўқотмаган усул ва воситалар акс эттирилган. Халқ педагогикасида меҳнатсеварлик ва касб-хунар ўргатиш ғояларини ёш авлод онгига сингдириш, уларни халқ анъаналарига бефарқ қарамасликка ўргатиш ўқитувчи ва мурабийларнинг муқаддас бурчи ҳисобланади.

¹¹ Алпомиш. Рустамхон. -Т.: Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1985. -39

Абу Райҳон Беруний (973-1048) ҳам мамлакатнинг ободонлигини, кишиларнинг бахт-саодати ва камолотини унинг ҳалол меҳнат қилишида ва касб-ҳунар ўрганишида деб билади.

Берунийнинг «Геодезия», «Минералогия» асарларида ҳам ўзи яшаб турган даврдаги ишлаб чиқаришнинг ривожини ва касб-ҳунарга оид қимматли маълумотлар берилган. Масалан: «Минералогия» асарининг «Темир ҳақида»ги бобида темирни ишлаш усуллари, пўлат ишлаб чиқариш технологияси ҳақидаги маълумотлар ҳозир ҳам ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ. Буюк олим, минералог, физик, кимёгар сифатида моддаларнинг солиштирма оғирликларини деярли ҳозирги ҳисобларга яқин ўлчамда аниқлаган. Бунинг учун у махсус ва хилма-хил қолиплар ясаган.

Абу Райҳон Беруний: "Кишининг энг биринчи ва зарур эҳтиёжи меҳнатдир. Фақат ақл-идрок ва меҳнатнинг жонланишигина кишилар ҳаётини белгилаб беради Инсоннинг асосий бурчи ва вазифаси-меҳнат қилишдир, чунки исталган нарсага меҳнат сарфлаш орқали эришилади», - дейди.

Беруний меҳнат ва касб-ҳунар кишилар томонидан эркин, яъни ихтиёрий равишда қобилиятига қараб танланиши зарурлигини таъкидлаб: «Бировни зўрлик билан ёллаб ишлатиш доимий бўлмайди, тўғри ҳам келавермайди», - деган. Фикримизча, ушбу сатрларда олим мажбурий меҳнатнинг самарасиз ва беқарорлигини кўрсатган. Чунки, эркин, ижодий меҳнат фойдали бўлиши билан бирга, касбни ҳам такомиллаштиради, ҳунармандни улуғликка кўтаради.

Хуллас, Беруний инсоннинг ҳалол меҳнат қилиши ва касб-ҳунар эгаллаши туфайли ақл-заковати, қобилияти, қудрати ошиб боришига ишонади. Бу билан у меҳнатсеварлик ўз касбини ардоқлашдек фазилатларни гоёта кадрлайди.

XI асрнинг бошларида яшаб, ижод этган машҳур тилшунос олимлардан бири Маҳмуд Қошғарий «Девону луғотит-турк» (Туркий сўзлар девони) асарига кирган кўшиқ ва мақолларида овчилик, чорвачилик, боғдорчилик, дехқончилик меҳнати ва ҳаётини акс эттиради. Олим бу асаридан жой олган бир қатор мақолаларида меҳнат - инсоннинг яшаш омили ва камолот манбаи эканини таъкидлайди.

Атоқли, маърифатпарвар шоир ва мутафаккир Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» (Саодатга йўлловчи билим) номли

асарида шаҳар ва кишлок, ўтроқ ва кўчманчи халкларни ижтимоий табақаларга ажратиб, дехкон, хунарманд, чорвадор, олим, табиб ва бошқалар ҳақида сўз юритилади.

Мутафаккир шоир хунармандлар ҳақида: «Жуда зарур кишилардир ... темирчи, тикувчи, этикчи, сувчи, тўқувчи, эгарчи, тошчи, ўқчи, камончиларнинг фойдаси катта... бу дунёда улар яхшилик келтирадилар. Улар жуда кўп, ажойиб нарсаларни ишлайдилар», - дейди.¹²

Юсуф Хос Ҳожиб ўз болаларини фойдали меҳнатга ўргатмаслик, ортикча эркалатиш оқибатида, уларнинг келгусида нолойиқ хатти-ҳаракатлар қилишга тўғридан-тўғри айбдор бўладиган ота-оналарни қаттиқ қоралайди. У: «Кимнинг ўғли ёки қизи талғайтириб юборилган бўлса, бунинг учун у охири қаттиқ йиғлайди», - деб таъкидлаб, ҳар бир ота-она ўз фарзандига ёшлигидан хунар ўргатиши кераклигини қайта-қайта уқтиради.¹³

XI асрда яшаб ижод этган Кайкавуснинг «Қобуснома» номли асари жаҳон педагогикасида муҳим ўрин тутати. Кайкавус ўз асарида таълим-тарбия ва одоб-ахлоққа оид масалалар ҳақида фикр юритади.

Кайкавус томонидан ёзилган «Қобуснома»да: «Эй фарзанд, огоҳ бўлки, хунарсиз киши ҳамиша фойдасиз бўлур ва ҳеч кишига нафъ еткурмас. Билурсанки, хори мугилон (тиканли бута)нинг тани бордур, аммо сояси йўқдур. Хунарсиз киши ҳам хори мугилон янглиғ на ўзига ва на ўзгага фойда берур», - дейилган.¹⁴ Эзгулик яратиш учун киши меҳнат қилиши, ўз қўллари билан моддий бойлик яратиши зарурлиги уқтирилади.

Кайкавус «Қобуснома»нинг «Хунар афзаллиги, баланд кадр ва олий таъб бўлмоқ зикрида» деган бобида фарзандларни меҳнат қилишга ундайди: «Билимни эгалламоқ учун меҳнат қилиш, баданни дангасалиқдан қутқариш фойдалидир. Чунки, дангасалиқ, ишёқмаслик баданнинг бузилишига, касалланишига сабабчи бўлади. Агар меҳнат қилиб баданни ўзинга буйсундирмасанг, соғлом ва баланд мартабали бўла олмайсан ...», - дейди.¹⁵

Юқорида Шарқ алломаларининг устоз-шоғирд одоби ҳамда касб-хунарни кадрлашга оид айрим фикрлари келтирилди. Аслида

¹² Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. -Т.: Фан, 1971. -661 б.

¹³ Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. -Т.: Фан, 1971. -223 б.

¹⁴ Кайковус. Қобуснома (Форсчадан М. Ризо Огаҳий тарж). -Т.: Истиклол, 1994. -41 б.

¹⁵ Кайковус. Қобуснома (Форсчадан М. Ризо Огаҳий тарж). -Т.: Истиклол, 1994. -26 б.

бу таҳлил яна давом этиши мумкин Зеро, азал-азалдан Шарқда илм ҳам, ҳунар ҳам эъзозланган. Уларнинг ўргатувчиларига чексиз эҳтиромлар билдирилган, яхши ҳунар эгаллаган ёш кадрланиб, ўнга ғамхўрликлар қилинган.

Буюк алломаларнинг устоз-шогирд одоби тўғрисидаги қарашлари, уларнинг ҳозирги кундаги амалий ва назарий аҳамияти ўз кучини йўқотмаган. Мазкур тадқиқотда масаланинг ана шу хусусиятига эътибор берилди. Жумладан, мавжуд манбалар бўйича илмий таҳлиллар қадимда аجدодларимиз устоз-шогирд одоби асосида ёшларга ҳунар ўргатиш бўйича бой тажрибага эга бўлганликларини кўрсатади. Лекин, кейинги йилларда аجدодларимизнинг бой меросидан ҳамда бу борадаги тажрибаларидан ҳам тўлиқ фойдалана олинмаяпти. Бунинг сабабларидан бири - таълим муассасаларида устоз-шогирд одоби анъаналаридан фойдаланишга эътибор берилмаганлигида.

Бундан ташқари, аجدодларимиз тажрибаси, бевосита касб-ҳунарга оид анъаналаридан фойдаланишнинг моҳияти алоҳида ёритилган адабиётларни ҳам етарли деб бўлмайди. Бундай камчиликлар мавжуд тажрибаларни кенг кўламда ёйишдаги номувофиқликлар умумтаълим мактаблари, ўрта махсус касб-ҳунар таълим муассасалари, олий ўқув юртлари, шахсий ташаббус билан шогирдга ҳунар ўргатаётган устахоналарда уста ва шогирднинг шарқона одобининг ўргатилмаслиги ўқувчи-ёшлар ахлоқи, маънавияти ҳамда билим даражасининг шаклланишига ўз таъсирини кўрсатади.

Маълумки, ўзбек халқ амалий безак санъати қадимийлиги ва бой маданияти билан бутун дунёга машҳурдир. Мамлакатимизнинг ер усти ва тупроқ остидаги қисми улкан бир тарихий музейдир. Асрлар давомида орттирилган маданий ва маънавий бойлигимиз, хусусан, ўзбек миллий халқ амалий безак санъатининг энг ривожланган турларидан: ганжкорлик, наққошлик, ёғоч, суяк ўймакорлиги, тоштарошлик, кандакорлик, пичоқчилик, заргарлик, каштачилик, зардўзлик, гиламчилик кабиларни ўргатиш, ўрганиш технологияси, усталарнинг ҳақиқий номлари, ўзига хос мактаблари, яратган услублари шўро тузуми даврида аста-секин йўқолиб кетиш хавфи остида қолди.

Бугунги кунда мустақил мамлакатимизда халқимизнинг асрлар бўйи яратган ижодий меҳнати натижаси бўлмиш амалий безак санъатини кўз қорачигидек асраш, кадрлаш, улардан амалий

фойдаланиш, ёшлар эстетик дидини ўстириш ҳамда юксак маданиятли кишилар қилиб тарбиялаш учун кенг имкониятлар очилди. Абу Райҳон Бериий, Абу Али ибн Сино, Ал Хоразмий, Низомий Ганжавий, Хисрав Деҳлавий, Алишер Навоий, Камолиддин Бехзод, Заҳриддин Муҳаммад Бобур каби жаҳонга машҳур олим, шоир ва мусаввирларнинг бетакрор маданият дурдоналари, халқ усталари яратган нодир асарлар руҳида ёшларни тарбиялаш, устачилик ва ҳунармандчилик сирларини уларга мерос қолдиришга чақирганлар.

Буюк саркарда, давлат арбоби Амир Темур ҳунар ва илм эгалари, йирик мутахассис олимлар ёрдамига таяниб, математика, геометрия, меъморлик, астрономия, адабиёт, тилшунослик, тарих, муסיқа, тасвирий санъат, хаттотлик каби соҳаларни ривожлантиришга катта аҳамият берди.

Амир Темур ва темурийлар даврида халқ ҳунармандчилиги, қолаверса, маданияти юксак даражада ривож топди. Темурнинг амри билан турли мамлакатлардан усталар, меъморлар олиб келиниб, бетакрор бинолар қурилди ва боғу роғлар барпо этилди.¹⁶

Ёшларни ҳалол меҳнат қилишга, уларни турли касб-ҳунар сирларини мукамал эгаллашга ўргатиб борилиши халқимиз тараққиёти тарихида, ҳар хил даврларда мутафаккир олимлар, назариётчи ва амалиётчилар томонидан тадқиқ этилиб, фикр ва мулоҳазаларини ўз асарларида баён этганлар.

Ҳозирги даврда ижод этган ва ижод этиб келаётган олимларимиздан профессор С.С.Булатов ўзининг «Ўзбек халқ амалий безак санъати» номли ўқув-методик қўлланмасида ўзбек халқ амалий безак санъатининг кенг тарқалган турлари, улар ҳақидаги илмий ва тарихий маълумотлар ҳақида амалий иш усулларини баён этган ҳамда бу санъат турларини ўрганиш ва ўргатишга доир назарий-методик йўл-йўриқлар берилган.

Муаллифнинг олиб борган кузатишлари ва тадқиқотлари асосида ганчкорлик, наққошлик, заргарлик, каштачилик, зардўзлик, гилам тўқиш, ёғоч, тош ва суяк ўймакорлиги, кулолчилик, пичоқчилик, кигиз босиш, саватчилик, бўйрачилик каби халқ амалий санъати турларининг тарихи, иш жараёнлари ва услублари, жиҳозлар, асбоб-ускуналар, хом ашёлар, уларни тайёрлаш ва ишлатиш ранг-баранг тасвирий лавҳалар мисолида тадқиқ этилади.

¹⁶ Темур тузуқлари. (А. Соғуний ва Х.Караматов тарж. Б. Аҳмедов таҳр.) -Т.: Адабиёт ва санъат нашр., 1996. -344 б.

Бу санъат турларини ўрганиш юзасидан машғулотларни ташкил этишга доир илмий-методик тавсиялар, дастурлар берилган ҳамда халқ амалий санъати воситасида ўқувчиларни бадиий, эстетик тарбиялашнинг назарий ва амалий вазифалари баён этилган.¹⁷

П.А.Гончарова ўзининг «Бухоро зардўзлик санъати» номли китобида зардўзлик хунарининг ташкил этилиши, сарой зардўзлик устахоналари, хусусий устахоналар, зардўзлик учун зарурий ашё ва асбоб-ускуналар, маҳсулот ишлаб чиқариш техникаси, зардўзлик нақшлари ва уларнинг тузилишлари ҳақида фикрлари билдирган. Шунингдек, мазкур китобда зардўзликка оид барча хом ашё ва жиҳозлар рангли ҳамда тасвирий лавҳалар мисолида келтирилган.¹⁸ Қ.Қосимовнинг «Наққошлик» номли қўлланмасида наққошлик тўғараги раҳбарига тўғарак ишини ташкил этиш ва ўтказишда амалий ёрдам берилади. Китобдаги методик тавсиялар ва иллюстрация материаллари ўқувчиларга наққошлик санъатининг жозибасини аниқлаш ва уларда ана шу санъат сирларини ўрганишга қизиқиш уйғотиш имконини беради.¹⁹

Маҳмуд Усмоновнинг «Санъатим-саодатим» номли китобида ганчкорлик санъати Ўзбекистон меъморчилиги салномасида муҳим ўрин тутиши ҳақида ёзилган. Кўҳна тарих ёдгорликлари бўлмиш осори атиқаларни кузатар эканмиз, ўймакорлик санъати оддий пахса деворлардан бошланиб, кейинроқ ганчкорий безакларга ўтганини кўрамиз. Бизнинг давримизга келиб ганчкорлик амалий безак санъатига талаб ва эҳтиёж кун сайин ортиб бормоқда. Мазкур китобда атоқли санъаткор Маҳмуд Усмоновнинг ижодий йўли, шогирд тарбиялашдаги фаолияти, ҳаёт тажрибалари ҳақида фикрлар билдирилган.²⁰

Шарқшунос олим ва шоир Маҳмуд Ҳасаний қирқдан ортиқ илмий, таржима ва табдил асарларнинг муаллифидир. Унинг «Одоб бўстони ва ахлоқ гулистони», «Одобнома» рисоалари одоб-ахлоқ масалаларини ўз ичига олган ҳикмат, ҳикоят ва масаллардан ташкил топган. Таржимоннинг ушбу китоблари узоқ йиллик меҳнат

¹⁷ Булатов С.С., Юлдашев Х.А., Турдиева Ш.Э. Одобнома. (Академик лицей ва касб-қунар коллежлари учун қўлланма). -Т.: Низомий номли ТДПУ, 2002. -30 б.

¹⁸ Гончарова П.А. Бухоро зардўзлик санъати (альбом). -Т.: Ф.Ғулом номиядаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1986. -112 б.

¹⁹ Қосимов Қ. Наққошлик: Бадиий шакл тўғараги машғулотларининг мазмуни ва методикаси. (Тўғарак раҳбарлари учун қўлл.) -Т.: Ўқитувчи, 1982. -72 б.

²⁰ Усмонов О. Камолитдин Бехзод ва унинг наққошлик мактаби. -Т.: Фан, 1977. -149 б.

самараси бўлиб, ҳали ҳеч ерда нашр қилинмаган кўплаб қўлёзма асарлардан саралаб таржима қилинган.²¹

Олима Ойниса Мусурмонова ўзининг «Маънавий кадриятлар ва ёшлар тарбияси» номли қўлланмасида умумий таълим мактабларида адабиёт ва турмуш одоби фанларини ўқитиш жараёнида умуминсоний ва миллий кадриятлар муштарақлигини таъминлаш замирида юқори синф ўқувчилари маънавий маданиятини шакллантиришнинг илмий-назарий ва методик асосларини ёритган.²²

Таржимон Ш.Шомухамедовнинг «Донолар бисотидан» номли китобига киритилган пурҳикмат байтлар жаҳон адабиёти хазина-сига ажойиб дурдоналар қўша олган форс-тожик (классиклари) намояндалари, улуғ файласуф шоирлар, доно боболаримиз бисотидан олинган. Унда Абулқосим Фирдавсий, Саъдий Шерозий, Хусрав Дехлавий, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий каби мутафаккир олимлар инсон табиатининг мусаффолиги, инсон хулқининг юксаклиги учун курашишимизда бизнинг сафимизда елкадош бўлиб турадилар.²³

Матлаббека Улуғбек қизининг «Ҳикматлар гулдастаси» номли китоби халқ ҳикматлари ва мақолларидан иборат бўлиб, у ёшлар тарбиясида муҳим аҳамият касб этади. Кекса муаллима ва тарбиячи Матлаббека Улуғбек қизи халқ орасида юрган ҳикматли сўзлар ва мақолларни ушбу китобга жамлаган. унда ахлоқ-одобга доир муаммолар ечими ўз ифодасини топган. Шунингдек, муаллиф ўз фикр дурдоналарини ҳам мазкур мажмуага киритган.

Улфат Маҳкамов ўзининг «Ахлоқ-одоб сабоқлари» номли асарида мустақил Ўзбекистонни буюк давлатлар орасидан жой олишида, ёшларни маънавий етук шахс сифатида тарбиялашда зарур бўлган иймон, эътиқод, инсонпарварлик, Ватанга меҳр-муҳаббат сингари инсоний фазилатлар - ахлоқ-одоб сабоқлари ҳақида қизиқарли ҳикоя қилади.²⁴

²¹ Одоб бўртони ва ахлоқ гулистони. (Араб, форс, турк, татар ва озарбайжон тилларидан Маҳмуд Ҳасаний тарж.). -Т.: Фан, 1994.-220 б.

²² Мусурмонова О. Маънавий кадриятлар ва ёшлар тарбияси: Умумтаълим мактаблари учун. -Т.: Ўқитувчи, 1996. -63 б.

Донолар бисотидан. Тузувчи ватаржимон Ш.Шомухамедов. (Мухаррир Миртемир). -Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1976. -312 б.

²³ Матлаббека Улуғбек қизи. Ҳикматлар гулдастаси. -Т.: Ўқитувчи, 1994. -128 б.

²⁴ Маҳкамов Улфат. Ахлоқ-одоб сабоқлари. -Т.: Фан, 1994. -136 б.

Ҳ.Узоқов, Э.Ғозиев ва Л.Ориповаларнинг «Оила этикаси ва психологияси» қўлланмаси ва «Оила ахлоқи ва одоби» номли китобида ўрта Осиё мутафаккирларининг оила ахлоқи ва одобига, тарбиясига доир қарашларни акс эттирган айрим асарларидан парчалар келтирилган.²⁵

Олим А.Қ.Мунавваровнинг «Оила педагогикаси» номли китобида оилавий тарбия самарадорлигини оширишда ўзбек халқ педагогикаси ва анъаналарининг ижтимоий-тарбиявий аҳамияти очиб берилган. Ўзбек оилаларининг тарбия бериш имкониятлари ва таъсир кўрсатиш воситалари, Шунингдек, умумий ва хусусий томонлари шу кун талаби асосида ёритилган. Ҳозирги замон ўзбек оилалари тарбияси самарадорлигини оширувчи йўл ва воситалар имконият даражасида кўрсатилган ҳамда тавсиялар берилган.²⁶

Малла Очилов ўзининг «Муаллим – қалб меъмори» номли китоби билан ўзбек педагогикаси равнақиға жуда катта ҳисса қўшган. Унинг маънавий-ахлоқий, маънавий-маърифий тарбия масалаларига бағишланган монография ва ўқув қўлланмалари, илмий мақолалари ва таржима асарлари педагогика жамоатчилиги ҳамда кенг халқ оmmasига маълум.

«Муаллим – қалб меъмори» номли сайланмасига олимнинг илмий-амалий жиҳатдан мукаммал ишлари жамланган. Хусусан, ўқитувчи одоби, педагогик таълим, камолот қирралари ҳамда педагогика тарихига оид қатор педагогик маълумотлар келтирилган.²⁷

Малла Очилов ва Нигора Маллаевна Очиловаларнинг «Ўқитувчи одоби» номли қўлланмасида Марказий Осиёда муаллимлик касб одобининг тарихий илдизлари, ўқитувчининг муҳим ахлоқий фазилатлари, касб одобининг тузилиши, педагогик фаолиятининг ахлоқий тавсифи ёритилган. Таълим-тарбия жараёнида муомала одоби қондаларини баён этишга кўпроқ эътибор берилган.²⁸

Малик Муродовнинг «Олтин сандиқ очилди» номли китобида ўзбек халқ оғзаки ижоди, халқ педагогикаси ҳамда Шарқ алломаларининг ахлоқ-одоби, тарбияси ҳақидаги асарларидан келиб чиқиб, ибратли фазилатлар, хислатлар қандай бўлиши кераклиги ҳақида ўзига хос бир тарзда сўз юритилади.²⁹

²⁵ Узоқов Ҳ., Ғозиев Э., Орипова Л. Оила ахлоқи ва одоби. Маҷмуа: Умумий таълим мактаблари, ҳунар-техника билим юртлири учун қўлланма. -Т.: Ўқитувчи, 1995. - 84 б.

²⁶ Мунавваров А.Қ. Оила педагогикаси. -Т.: Ўқитувчи, 1994. -112 б.

²⁷ Очилов М, Муаллим - қалб меъмори. -Т.: Ўзбекистон, 2001. -432 б.

²⁸ Очилов М., Очилова Н.М. Ўқитувчи одоби. -Т.: Ўқитувчи, 1996. -136 б.

²⁹ Муродов Малик. Олтин сандиқ очилди. -Т.: Ўқитувчи, 1994. -120 б.

А.Ҳаққуловнинг «Таъмир санъати» номли китобида ғоят муҳим мавзу -тарихий-маданий ёдгорликларни қадрлаш ва уларни келгуси авлодларга бекаму қўст етказиб бериш масаласи кўтарилди. Китоб, асосан муаллифнинг таъмир соҳасида узоқ йиллар давомида олиб борган кузатишлари заминида тугилган мақолалардан тузилган. Бу мақолаларда Самарқанднинг қадимий ёдгорликларини тарихимизда тутган ўрни, таъмир санъатининг мураккаб муаммолари ҳақида қизиқарли ҳикоя қилинади. Бундан ташқари, мазкур тўпلامда ўқувчи учун ибратли ва бевосита ёдгорликлар тақдири билан боғлиқ бўлган ривоятлар ҳам келтирилган.³⁰

Ўзбекистон психолог олимларининг ҳам кўплаб илмий-тадқиқот ишларида педагогик жараёнда устоз-шогирд ўртасидаги муносабатлар ўрганилган. Бундай ишларга профессор Э.Ғозиев, В.М.Каримова раҳбарлигида тайёрланаётган диссертацияларни мисол келтириш мумкин. Э.Ғозиев бошчилигида олиб борилаётган илмий-тадқиқот ишлари орасида касб-ҳунар коллежлари ишлаб чиқариш усталарининг ўқувчиларга психологик таъсир кўрсатиш хусусиятларини ўрганишга бағишланган А.Ғ.Раҳмонов ишларини ҳам мисол келтириш мумкин. Ушбу ишнинг мақсади ва тадқиқот предмети касб-ҳунар коллежи ўқувчиларини касбга мослашиш жараёнида ишлаб чиқариш таълими усталари билан ўзаро муносабатлари педагогик-психологиянинг ишончли тестлари ва услублари воситасида текширишдан иборатлиги аниқланган.³¹ Шунингдек, профессор В.М.Каримова раҳбарлигида тайёрланган диссертацияда устоз-шогирднинг ўзаро муносабатларига оид ижтимоий-психологик феноменлар мустақил тадқиқотнинг предметиға айлантирилиб, уларнинг механизмлари, устознинг шогирд билан самарали коммуникатив фаолиятининг мезонлари аниқланган.³²

Илмий таҳлиллар шундан далолат берадики, таълим-тарбия муассасаларида кичик мутахассислар тайёрлаш учун «Устоз-шогирд одоби» аъналарини ўрганиш ва ўргатиш масалалари тадқиқотчилар диққат марказидан четда қолган кўринади. Шу боис,

³⁰ Ҳаққулов А. Таъмир санъати. -Т.: Мехнат, 1991. -100 б.

³¹ Раҳмонов Ғ.А Касб-ҳунар коллежи ишлаб чиқариш таълими усталарининг ўқувчиларга психологик таъсир кўрсатиш хусусиятларини ўрганиш. Псих. фан. ном. ... дисс. автореферати. -Т.: ЎзМУ, 2000. -25 б.

³² Эшметов Ш.А. Устоз-шогирд муносабатларининг ижтимоий-психологик феноменлари. Пед. ном. ... дисс. автореферати. -Т.:ЎзМУ,2004. -236.

ушбу муаммонинг ечимини топишни мақсад қилиб қўйиш лозим бўлди. Бунда, ўрганилаётган муаммо касб-хунар коллежларида ўқитиладиган амалий безак санъати йўналиши негизида ишлаб чиқилган «Устоз-шогирд одоби» махсус курси ўқув дастурига асосланган ҳолда мукаммал ўқув-услубий мажмуани яратиш мақсад этиб қўйилди.

Амалий безак санъати - безак санъати; ижтимоий ва шахсий турмушда амалий аҳамиятга эга бўлган буюмлар тайёрлаш ва кундалик турмуш ашёлари (асбоб-анжомлар, мебель, мато, меҳнат қуроллари, кийим-кечаклар, тақинчоқ, ўйинчоқлар ва бошқалар)ни бадиий ишлаш билан боғлиқ ижодий меҳнат соҳаларини ўз ичига олади.³³

Ўзбекистон Республикасининг этнографик, тарихий, миллий, маҳаллий шарт-шароити ҳисобга олинмаганлиги; касб-хунар коллежларида халқ оғзаки ижоди намуналардан фойдаланиш етарлича ёритилмаганлиги; амалий санъатни самарали ўргатишда халқ оғзаки ижоди намуналардан фойдаланишга етарли эътибор берилмаганлиги; халқ оғзаки ижоди намуналардан фойдаланишда мутафаккир-олимларнинг ижодий намуналарига етарли аҳамият берилмаганлиги; амалий безак санъати йўналишларидаги касб-хунар коллежларида халқ оғзаки ижоди намуналардан фойдаланиш анъаналарининг ташкил этилиши, ўқитилишида педагогик, психологик жиҳатлари қараб чиқилмаганлиги кабилар мавзуининг долзарблигини белгилайди. Шунингдек, таҳлиллардан шу нарса маълум бўлдики, касб-хунар коллежларида ўқитиладиган амалий безак санъати йўналиши бўйича ҳам алоҳида илмий тадқиқот ишлари олиб борилмаётганлигидан далолат беради.

Шу боис, у ҳозирги давр педагогикаси ва методикасининг долзарб услубий муаммоларидан бири ҳисобланади.

1.4. Ёшларга миллий анъаналар асосида касб-хунар ўргатишнинг ўзига хос томонлари

Ўзбекистон халқининг тарихи, қадриятлари, илм-фани, маданият дурдоналарини ҳар томонлама илмий ўрганиш ва таҳлил этиш ғоят муҳимдир. «Бугун бизнинг олдимизда шундай тарихий имконият пайдо бўлдики, - деган эди Президентимиз И.А.Каримов,

³³ Ўзбек тилининг изоҳли лугати (З.М.Маъруфов таҳр.) II том. С-Х. -М.: Рус тили, 1981. -718 б.

-биз босиб ўтган йўлимизни танқидий баҳолаб, миллий давлатчилигимиз негизларини аниқлаб, буюк маданиятимиз томирларига, қадимий меросимиз илдизларига қайтиб, ўтмишдаги бой анъаналарни янги жамият қурилишига татбиқ этмоғимиз керак».³⁴ Шу мақсадда республика ҳукуматининг қатор ҳужжатлари мазмуни Ватанимизни ҳар томонлама жаҳон андозалари талаблари асосида ривожланишига қаратилган. Жумладан, ёшларга таълим-тарбия беришда маданият, қадрият, миллий санъат намуналардан, аждодлар томонидан яратилган ва бутун жаҳонга машҳур бўлган ажойиб амалий безак санъати намуналардан кенг фойдаланишга катта аҳамият берилмоқда. Шу маънода Республика ҳукумати томонидан таълим тизимини тубдан ислоҳ қилиш мақсадида 1997 йил «Таълим тўғрисида»ги Қонун ва «Кадрлар тайёрлаш Миллий дастур» қабул қилинди. Унда: «Ўзбекистон Республикасининг таълим соҳасидаги сиёсати, умуминсоний қадриятлар, халқнинг тарихий тажрибаси, маданияти ва фан бобидаги кўп асрлик анъаналари, жамиятнинг истиқболдаги ривожланишини ҳисобга олган ҳолда юргизилади», - дейилган.³⁵

И.А.Каримов асарларида маънавий қадрият ва маданиятнинг миллий моҳиятини чуқур англаб етиш зарурияти, Шарқ мутафаккирларининг фалсафий-педагогик мероси заминида улғайган авлоднинг таълим-тарбияси, маънавий мероси бўлган тажрибасини қайта тиклаш зарурияти чуқур фалсафий равишда асослаб берилган. Аждодларнинг таълим-тарбиявий тажрибаси ва миллий анъаналари ёш авлоднинг таълим-тарбия олишлари учун зарур бўлган қадриятларга айланиши лозим. Таълим тизимида қилинаётган ҳар бир ислоҳотларда аждодларнинг амалий безак санъатига оид тарихий ва миллий хусусиятлари, анъаналари ва урф-одатларини тўлиқ ҳисобга олган ҳолда амалга ошириш талаб қилинмоқда.

Мустақилликнинг биринчи кунлариданоқ давлат сиёсати миқёсига кўтарилган муҳим вазифалардан бири - бу асрлар давомида аждодлар томонидан яратилган улкан, бебаҳо, маънавий ва маданий меросни қайта тиклашдан иборат бўлди.

Илмий изланишлар шуни кўрсатадики, қадимда аждодлар

³⁴ Каримов И.А. Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари. -Т.: Ўзбекистон, 1995.-95 б.

³⁵ Баркамол авлод Ўзбекистон тараққиёти пойдевори. -Т.: Шарқ, 1997. -64 б.

«Устоз-шогирд одоби» асосида ёшларга ҳунар ўргатиш бўйича бой тажрибага эга бўлишган. Лекин, кейинги вақтларда уларнинг бой меросидан ҳамда тажрибаларидан таълим-тарбия муассасаларида кенг ва тўлиқ фойдалана олинмаяпти. Бунинг сабабларидан бири - «Устоз-шогирд одоби» анъаналарини чуқур ўргатилмаётганлигидадир.

«Устоз-шогирд одоби» анъаналарига оид аждодлар тажрибалари ёритилган адабиётларни ҳам етарли деб бўлмайди. Бундан ташқари уларнинг бой тажрибаларини ҳозирда ҳунар ўргатилаётган жойларда, чунончи ўрта махсус, касб-ҳунар таълими муассасаларида, шахсий уста-шогирд асосида ўргатилаётган устахоналарда «Устоз-шогирд одоби» анъаналари тўлиқ ўргатилмаслиги ўқувчи-ёшларнинг ахлоқи, одоби ва билим даражаси, умуман, уларнинг маънавияти шаклланиши маълум даражада тўлиқ бўлмаяпти. Шунинг учун ҳам аждодлар томонидан қолдирилган амалий безак санъатига оид анъаналар ва маънавий меросдан тўғри, оқилона ва унумли фойдаланиш лозим.

Бу камчиликларни бартараф этишда аждодларнинг қолдирган маънавий хазиналаридан ўринли фойдаланиб, ёшларга касб-ҳунар ўргатиш муҳим аҳамиятга эга. Асрдан-асрга, авлоддан авлодга ўтиб келаётган улуғ аждодларнинг амалий безак санъатига оид миллий-маънавий мероси жаҳон цивилизацияси дурдоналарини ташкил этар экан, Унинг шахс камолотидаги аҳамияти ҳам чексиздир.

Илмий таҳлиллардан маълум бўлдики, ўтмишда ҳар бир ҳунарнинг авлоддан авлодга ўтиши ўртасида ўзига хос жиҳатлари мавжудки, булар фақат шу ҳунар эгаларига хос бўлган жиҳатлардир. Шунингдек, ҳар бир шаҳар, вилоят ва туманларда касб-ҳунарнинг ўргатилиши авлоддан авлодга ўтиши, маҳсулотларнинг ишлаб чиқилиши ҳамда уларнинг сотилиши ўртасида ҳам ўзига хослик мавжудлиги маълум бўлди.

Ҳар бир халқ келажак авлодларига ўзидан қолдирган бетакрор ҳунарлари билан қадрланган. Ўзбекистон қадимда ҳунармандлар маркази бўлган. Масалан, Андижон вилоятидаги Шаҳрихон, Самарқанд вилоятидаги Ургут, Фарғона вилоятидаги Қўқон, Наманган вилоятидаги Чуст каби шаҳарларда амалий безак санъатига катта эътибор берилган. ҳунармандлар ўтган даврларда маҳаллаларга бўлиниб яшаганлар, чунончи, заргарлик маҳалласи, пичоқчилик маҳалласи деб юритилган. Ўша даврларда мисгарлик,

бўйрачилик, сандиқчилик, пичоқчилик, аравасозлик, кулолчилик каби маҳаллалар ҳам мавжуд бўлган. Масалан, XIX асрнинг охири XX аср бошларида Бухорода бўйрачи маҳалласи бўлиб, у ерда бўйра тўкийдиган усталар яшаган. Бўйрачи маҳалласида 120 та оила яшаган.

Ҳар бир ҳунармандчилик маҳалласидаги кўни-кўшнилар ўртасида рақобат бўлган. Чунки, кимнинг маҳсулоти сифатли бўлса, халқ ўшанинг ишлаб чиқарган маҳсулотини сотиб олган. Шунинг учун ҳам ҳар бир уста сифатли маҳсулот тайёрлашга интиланган. Ҳар бир устанинг алоҳида-алоҳида растаси бўлган. Одатда, бозорда бозор беги бўлган. У барча расталарга келтирилган молларни кузатиб, уларга нарх белгилаб чиққандан кейингина савдо-сотик бошланар эди. Сифатсиз маҳсулот ишлаган устанинг бозори касодга учраган.

Уста ўтмишда ҳунармандларнинг энг билимдони ҳисобланган. Чунки, у мадрасада таҳсил олган бўлиб, адабиёт, тарих, мусиқа, математика, кимё фанларини яхши билган. Ўша даврларда уста шогирдликка ўз фарзандини ёки қариндошларидан бирини олган. У шогирдликка болаларни 7-8 ёшдан олган. Ўқиш-ўрганиш 7-12 ёшлар атрофида бўлган. Устози шогирдлари билан кундузи ишлаб, кечкурун эса устоз раҳбарлигида шогирдлари савод чиқаришган. Шогирдлар ўз устозларидан геометрия ва кимёни ҳам ўрганганлар. Шогирднинг қўлидан мустақил иш келгандан кейингина усталарнинг ишларини муҳокама қилишиб, сўнгра уста номини берганлар.

Устанинг ўғли ота касбини ёшлиқдан ўрганиб борган. Бу эса, уни келажакда яхши ҳунарманд бўлиб етишишига замин яратган. Устанинг фарзанди бўлмаса, у бу касбни энг яқин қариндошларининг фарзандларига ўргатган.

Хуллас, касбнинг авлоддан авлодга мерос қолиши ва ўтиши анъана ҳисобланган. Устоз шогирдга қаттиққўл ва талабчан бўлган. Чунки, ҳар бир ҳунарни ўта нозик дид ва сабр-тоқат билангина ўрганиш мумкин бўлган. Усталар шогирдлар учун маҳсус одоб талабларини ишлаб чиққанлар. Масалан, улар шогирддан покизаликни, иш вақтида чалғимасликни, эгри ва номаъқул ишларга яқин йўламасликни, устоз руҳсатисиз бирор ишга қўл урмасликни қатъий талаб қилганлар.

Ўзбек усталаридан бири - ганч ўймақори уста Усмон Икромов-

нинг ҳаёт йўли ибратли бўлган. Ёш Усмон уста Расулхожининг кўлида 8 йил ишлайди. Беш йилгача ҳафталик ҳақи 10 тийиндан ошмаган. Ҳар пайшанба кун Расулхожи шогирди кўлига 10 тийин берган. Усмон пулни олиб бозордан онаси ва икки синглисига егулик олган.

Олтинчи йилига ўтганда Усмоннинг ҳафталик иш ҳақи 50 тийинга, саккизинчи йилга ўтганда эса, кундалик иш ҳақи бир сўмга чиқди. Бу пайтда у иморат ишидаги оддий чўпгарликдан тортиб, ғишт териш, сувоқ, ганч ўймакорлигини мустақил бажара оладиган бўлганди. Ниҳоят саккиз йил деганда Усмон устаси Расулхожидан оқ фотиҳа олиб, уста номига сазовор бўлган.

Бухородаги ҳамма ганчкор усталарга ганч маҳсулотлари сотади-ган бойлардан бири Абдуқодир бир кун уста Ҳаётни чақиради ва янги уйни ганч билан безамоқчилигини айтади. Уста Ҳаёт эса, бу ишни 22 ёшли Ширин Муродовга топширади. Бу иш Шириннинг биринчи мустақил иши бўлди. Ширин меҳмонхона безакларига оддий бежирим нисбатларини сақлаган ҳолда бир бутун кўринишни беради. У меҳмонхона ва айвонларни чиройли (бежирим) безайди. Ундаги ўйма ганчлар жуда ажойиб, майин чиққанлиги сабабли усталар орасида ҳурмати янада ошади. Уста Ҳаёт кунлардан бир кун Ширинни олдига чақириб: "Мен сендан хурсандман энди мустақил ишлайверсанг бўлади",-дейди. Азалий одат бўйича унга усталар ўртасида уста номини беришади. Ширин Муродов шундан сўнг халқ ўртасида уста деган шарафли номга муяссар бўлади.

Ўзбек меъморлари яхши яшаши учун ҳар жиҳатдан қулай, шинам, чиройли уйлар қурганлар. Ўзбекларнинг ҳовли-жойи тугал бир меъморий мажмуани ташкил этиб, ўзига хос шарқона фойза эга бўлган. Бу қурилган уйларни бир-бирига узвий қилиб қурилиши ва безалиши бир санъат даражасида бўлган.

Ёғоч ўймакорлиги бўйича ишлаётган шогирд устанинг уйида ёки ўзининг уйида турган. Шогирдни яхши ва пухта ўргатиш учун аввал уни меҳнатга ўргатган ва шу ҳунарга табиий ҳолда қизиқишини оширган. Бунинг учун устоз шогирдига уйдаги майда-чуйда уй ишларини буюрган. Кейин эса, устага асбоб-ускуналарни олиб бериб туриш ёки хом ашёни тайёрлаб туриш, кейинчалик эса эшик, деразаларни, устунларни ўрнатишга ва нақшларни ўйишга ўргатган. 3-4 йиллардан сўнг яхши тажрибали шогирдига уста пул ишлаб келиш учун 15-20 кунга руҳсат берган.

Шогирдга уста номини беришнинг ўзига хос жиҳатлари ва ўзига хос урф-одатлари бўлган. Бу тантанавий кеча шогирднинг ота-онаси уйида ёки уста уйида ўтказилган. Кечада шогирднинг қариндошлари, устознинг қўлида ишлаётган бошқа шогирдлар, усталар, муллалар иштирок этишган. Усталарнинг каттаси-оқсоқол ёки устакалон унинг ёрдамчиси пойкор-уста номини олаётган шогирднинг бошига салла ўраган. Чопон кийгизилиб, белига қийиқча боғланган ва қийиқчага арра ёки теша қистириб қўйилган. уни уста ва дўстлари табриклаганлар. Кейин катта уста дастурхондан ёпган нонни олиб кечанинг сабабчисига қараб: «Борсанг ҳам ўзингни куйган кулчангни кўрсатгин», - деб нон берган. Бундай урф-одатларнинг ҳар хил турлари бўлган. Баъзи урф-одат бўйича бўлажак устага бирор бир уйни мустақил безаш топширилади. Уйни бўлажак уста битказгандан сўнг, бошқа усталар унинг ишини текширадилар ва баҳо берадилар. Агар усталарга маъқул тушса, унга «уста» деган унвон берилган. Шундан сўнг ёш устага бошқа шаҳарларга бориб ишлашга рухсат берилган ёки баъзи ёш усталар ўз устасига «халифа» бўлиб, унинг бошчилигида ишлаб юрганлар.

Шаҳардаги энг тажрибали усталардан бири усталар оқсоқоли этиб сайланган. Агар оқсоқол бирор ноҳақ иш қилиб қўйса, унда бирор мажлисга оқсоқолнинг ёрдамчиси борган ёки ҳамма усталарни йиғиб қайта оқсоқол сайлашган. Бухорода эса, оқсоқолни сайлаш бошқачароқ бўлган. Усталар Бухоро хонига махсус ариза ёзар эдилар. Шундан сўнг Бухоро хонидан «сарпо» ва махсус қарор, яъни «ёрлик» олинган. Халққа қарорни ўқиб, янги бўлган устага сарпони кийдирганлар.

Бухорода XIX аср охири XX аср бошларида дурадгорлар бошлиғи уста Ғулом, Ўратепада эса уста Карим Кажорбоши (уста Абдукарим Абдуҳолиқов) бўлган. Ўратепалик халқ усталарини Юқори Зарафшон қишлоқларида масжид, мадраса, турар-жой биноларини безаш учун таклиф этганлар. Улар наққошлик, ёғоч ўймакорлиги, ганчкорлик ва бошқа ишларни бажарганлар.

Усталар уюшмаси турар-жойларга усталарни ишлашга юборган. Уларга иш ҳақи тариқасида ишлаган жойларида кийимлар, қўй, сигир, эчки, ер ёки пул берилар эди. Усталар орасидаги ўзига хос жиҳатларидан бири - бу ўзаро мусобақалар ўтказиш бўлган. Уларнинг ишлари кўргазма шаклида ўтказилиб, катта усталар томонидан баҳоланган.

Масалан, Ұратепанинг кўк Гумбаз маҳалласида Мавлоно Эшон макбарасининг икки табақали ўйма эшигини яшаш ва безаш ишини уста Карим ва Абдуқодир Хорротларга топширилди. Улар биттадан эшикни ўйиб безатдилар, бу эшиклар бир қанча усталар томонидан баҳоланди. Уста Абдуқодирнинг эшиги 70 та олтин танга ва уста Каримнинг эшиги эса 100 та олтин тангага баҳоланди.

Уста Карим ясаган ва безаган эшикнинг юқори баҳоланишининг сабаби, эшикнинг юқори ярим доира қисми нақш композицияси билан безатилганида эди. Абдуқодир уста ясаган ва безаган эшикнинг фақат тепа қисми учли бўлиб, унга деярли нақш композицияси билан ишлов берилмаган.

Наққошлик технологияси авлоддан авлодга ўтиб келган. Қадимда наққошлар нақш яратиш сир-асрорларини ёзиб қолдирмаганлар, уларни фақат шогирдлари билган. Шогирдлар ҳам уста бўлгандан сўнг, ўз шогирдларига ўргатган. Шундай қилиб, наққошлик касбини анъана тариқасида авлоддан авлодга ўтказиб ривожлантириб келганлар.

Ўрта Осиёда бошқа хунарлар каби зардўзлик ҳам жуда кенг ривожланган. Зардўзлик хунари авлоддан авлодга мерос бўлиб ўтиб келган. У ҳақидаги маълумотлар 2-иловада келтирилган.

Хунар ўрганишнинг ўзига хос жиҳатларидан бири шундаки, бўлғуси ўймакор уста мадрасада таҳсил кўрган бўлиши, шеърят ва мусиқа сирларидан воқиф бўлиши, ҳатто мусиқа асбобларини бироз бўлса ҳам чала билиши шарт қилиб қўйилган. Айрим усталар ўз шогирдлари учун махсус одоб талабларини ишлаб чиққанлар. Масалан, улар шогирддан покизаликни, иш вақтида чалғимасликни, эгри ва номаълум ишларга яқин йўламасликни, устоз рухсатисиз бирор ишга қўл урмасликни қатъий талаб қилганлар.

Машхур меъмор - уста А.Ҳаққулов ўзининг³⁶ «Таъмир санъати» китобида севимли устози Уста Шамсининг шогирдларига бўлган муносабатини шундай хотирлайди: «Ўсмирлик йилларимда, халқ амалий безак санъатига меҳр қўйган яқин дўстларим, яъни падарибузрукворимдан мени шогирдликка сўраб, келажакда менинг меъморчилик асбобларимга соҳиблик қилсин, деган эзгу истакларини билдирдилар. Улар шу кундан бошлаб меъморчиликнинг барча сир-асрорларини менга ўргата бошладилар. Уста

³⁶ Булатов С.С., Юлдашев Х.А., Турдиева Ш.Э. Одобнома. (Академик лицей ва касб-хунар коллежлари учун қўлланма).

Шамси ўта камтарин, оддий, камсукум инсон эди. Аммо, у шогирдларини жон - дилидан севарди. Юрагимиздаги гапни очик айтадиган бўлсак, у бор меҳри, илми ва ақли-заковатини шогирдларига бағишлар эди. Мен ана шундай зуккотаъб ва хушсуҳан инсон паноҳида камолга етганимдан ҳалигача фахрланаман.

Давлат мукофоти лауреати, Меҳнат ордени соҳиби, Ўзбекистонда машҳур халқ устаси Уста Шамси халқ амалий безак санъатининг барча мураккаб жиҳатларини жуда чуқур билар эди. У шогирдларидан ҳам худди шуни талаб қилар, эринчоқ, ишга енгил-елпи қарайдиган, гўзалликни севмайдиган, тарихий обидаларга менсимай кўз ташлайдиган йигитларни жини суймасди. Мен бу камтар инсоннинг ёкимтой, нуроний сиймосини тасвирлашда амалга оширган ишларини, шогирд тарбиялашдаги ғайрат-шижоатини бутун ҳаёлимда гавдалантирарканман, Уста Шамси Ғофуров келажак учун, гўзаллик учун, унинг қадри учун, эзгулик учун қанчалик қайғурганлигини яққол тушуниб турибман. Мен шогирд сифатида ҳамиша бу фидокор инсон олдида бурчлиман. Халқ маданий меросини асраб-авайлашга эътиборнинг ошаётганлиги Уста Шамси сингари халқ усталари анъаналарини кун сайин ривожлантиришни, шогирдлар тарбиялашда ғамхўрликни кучайтиришни тоқазо этади".

Устоз деган номни олиш қийиндир. Бу шарафли номни олиш ҳаммага ҳам насиб этмаган. Бу улуғ номни олиш учун кўп йиллар давомида мураккаб синовлардан ўтиши лозим бўлган. Кўплаб ҳунармандлар орасида бу шарафли номга камдан-кам инсон муяссар бўлган.

Туркий халқлар қадимий маданиятининг жаҳон тараққиётидаги ўрни салмоқлидир. Хуросон, Моварауннаҳр, Афросиёб, Сўғдиёна, Марокант, Турон, Туркистон ва бошқа жойлар бутун дунёга машҳур бўлиб, табаррук бу заминда Аҳмад Яссавий, Ал-Беруний, Ал-Форобий, Ибн Сино, Маҳмуд Қошғарий, Алишер Навоий сингари буюк алломалар ҳамда Спитамен, Широқ, Муқанна, Жалолиддин Мангуберди, Маҳмуд Таробий, Соҳибқирон Амир Темур ва темурийзодалардек жасур ўғлонлар дунёга келдилар. Улар ўз халқининг бахт-саодати, маданияти учун жисман ва маънан курашдилар. Шунинг учун ҳам жаҳон аҳли уларнинг эзгу амалларини олқишлаб, ҳануз табаррук зотлар дея ўз қалбларида муқаддас тутмоқдалар. Улар, айниқса, ёшларнинг тарбиясига,

хунар ва илм олишига катта эътибор берганлар ва буннга доимий равишда чақириб келдилар. Мутафаккирлар «Бир йигитга етмиш хунар оз», деб бежиз айтмаганлар. Улар: «Эй, фарзанд, агар оқил ва доно бўлай десанг, хунарсиз бўлишни ўйла. Хунарсиз бўлсанг иззат ва ҳурматга эришасан, агар хунардан бебаҳра бўлсанг, курук, соясиз дарахтга ўхшаб қоласан. Эй, фарзанд, ақлли, фаросатли ва илму хунарли кишилар билан дўст бўл. Хунарсиз кишида ҳосият бўлмайди. Меҳнатдан, илму хунар ўрганишдан узоқлашма», деб таъкидлашган.³⁷

Хунар ўрганиб, илму одоб эгаси бўлган одам оламда ўз ўрнини топади. Меҳнат қилиш ва уни элга манзур этишнинг ҳам ўзига яраша одоби бор. Сиз куйида келтирилган халқ донишмандларининг панду насиҳатларига амал қилинг дейилади: «Ҳар бир ишни ҳалол бажариб, охирига етказинг. «Мендан кетгунча...» тариқасида иш қилманг, ишни қўл учида қилишдан сақланинг, чунки бундай одамларнинг халқ ўртасида обрў-эътибори бўлмайди.

Қўлингиздан келмайдиган ишга асло киришманг, бундай ишни охири ҳижолатчилик ва бебурдлик билан тугайди. Халқнинг «чумчуқ сўйса ҳам, қассоб сўйсин» деган ўғитига амал қилинг. Кўпчилик билан меҳнат қилганда, ўзингизни орқага ташламанг, юкингни бировга солманг, фирромлик ва муғомбирлик қилманг.

Хунарсиз киши фойдасиз бўлиб, на ўзига, на ўзига нафи тегмайдиган тиконли бутага ўхшайди. Хунарсиз кишини худди тирик мурдага ҳам ўхшатиш мумкин. Агар сизга бирор хунарли киши учраса, уни маҳкам ушланг, унинг хунарини яхшилаб ўрганинг. Хунардан яхшироқ нарса йўқдур ва донишманддан улуғроқ нарса йўқдур, шармдан яхшироқ зевар йўқдур ва бадхўйликдан ёмонроқ душман йўқдур. Хунарни ёшлиқда ўрганиш ҳамда ҳар бир дақиқани бекорга ўтказмаслик керак. «Ёшлиқда олинган билим тошга ўйилган нақш кабидир», деган нақл бежизга айтилмаган.

«Эй фарзанд, сен ҳам хунарни донадан ўрганмасанг, нодондин ўргангил. Барча катта, кичикка хунар ўрганмоқ вожибдир, нединким киши хунар ўрганмоқ билан ўз ҳамроҳларидан баланд мартабада бўлур. Чунки, ўзингда, ўз тенгларингда ул фазилатни кўрмасанг, ўзингни улардан баланд кўрасан ва улар сени ўзларидан

³⁷ Каримов И.А. Ўзбекистоннинг сиёсий-иқтимоий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари. -Т.: Ўзбекистон, 1995. -95 б.

баланд мартабада билурлар. Хунарманд киши уларким фазли ва хунар сабаб билан кадр ва мартабаси ўзгалардан баланд бўлгон эканини билиб фазл ва хунарга аввалидан зиёдроқ ҳаракат қилгай ва бурунғидан зиёдроқ фозил ва хунарманд бўлгай. Ҳар кишини бундоқ қилса, тезда халқнинг орасида азиз ва улуғ бўлгай. Бас, буни билгон киши фазл ва хунардин қўл тортса, бу ақлсизлик нишонасидир. Хунар ўрганмоқда меҳнат қилмоқ, баданни ялқовлик, яъни бекорчиликдан қутқармоқ фойдалидир. Нединким бекорчилик баданнинг фасод ва беморлигига сабаб бўлур».³⁸

Хуллас, хунар адо бўлмас бойлиқдир. Халқимиз ва унинг донишмандлари асрлар давомида хунар ҳақида тўплаган тажрибаларини ахлоқий ва фалсафий фикрларини қисқа сатрларда бадий ифода этганлар. Бу қисқа сатрларда бир дунё маъно мужассам.

Донолар ёшларга хунар ҳақида қуйидаги насиҳатларини берадилар: «Бир донишманд фарзандига шундай панду насиҳат қиларди: Азиз ўғлонларим хунар ўрганинглр, зероки, мол дунёга ишонч йўқ ва олтин-кумуш сафарда хатарлидир, қароқчи ўғирлаб кетади. Аммо хунар қайнар булоқ, тугалмас давлатдир, агар хунарманд молидан маҳрум бўлса, қайғуси йўқдир, чунки хунарнинг ўзи давлатдир.

Хунарманд қаерга борса, кадрланади ва уйнинг тўридан жой олади Хунарсиз одам эса, ҳамиша машаққат чекади, тиланчилик қилади».³⁹

Олиму фозиллардан Луррабий айтади: «Бир қари чол киши ҳар вақт ёшларга: "Болаларим, ёшлиқни ғанимат билинг, фақат ўйинкулги, кайф-сафо билан ёшлиқ даврингизни зое этманг, ўқинг, ўрганинг, илмли, хунарли бўлинг. Агар ёшлиқ даврингизда ўзингизни тўтиб қолмасангиз, кейин қаттиқ пушаймон қиласиз, лекин фойда бермайди»,-деб насиҳат қилади. Шу ҳурматли чолнинг насиҳатларига амал қилган ёшлар бахт-саодатли бўладилар".⁴⁰

Тарихдан маълумки, Ўзбекистон Республикасининг турли минтақаларида амалий безак санъати соҳаларининг ривожланиши турлича бўлган. Бу уларнинг жойлашган ҳудудига, табиатига ва у

³⁸ Хусайн Воиз Кошифий. Футтуватномаи Султоний ёхуд жавонмардлик тарикати (Панднома). -Т.: Халқ мероси, 1994. -112 б.

³⁹ Донолар бисотидан. Тузувчи ватаржимон ШШомухамедов. (Муҳаррир Миртемир). -Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1976. -312б.

⁴⁰ Хусайн Воиз Кошифий. Футтуватномаи Султоний ёхуд жавонмардлик тарикати (Панднома). -Т.: Халқ мероси, 1994. -112 б.

ердаги маҳаллий, шарт-шароитларига боғлиқ бўлган ва мавжудлари яхши ривож топган. Масалан:

- Тошкент воҳасида: ганчкорлик, мўъжаз рангтасвир, наққошлик, суяк, ёғоч ўймакорлиги, кулолчилик, заргарлик, каштачилик ва бошқа хунармандчилик соҳалари;

- Зарафшон воҳасида: зардўзлик, ганчкорлик, мисгарлик, кулолчилик, дўппичилик;

- Фарғона водийсида: наққошлик, ганчкорлик, мисгарлик, ёғоч ўймакорлиги, сангтарошлик, кулолчилик, каштачилик, мўъжаз санъати;

Хоразм воҳасида: наққошлик, кигизчилик, гиламдўзлик, ёғоч, тош ўймакорлиги, меъморчилик санъати.

Ота-боболаримиз болани туғилмасданоқ хунарга ўргатиш керак дейдилар. Бу гапда чуқур фалсафий маъно яширинган. Қадимдан хунарманд оилалари жуда кўп соҳаларга бўлинган, масалан, заргарлик хунари билан шуғулланаётган оилада кичик боладан тортиб, чолу кампирлар ҳам шу хунар билан шуғулланганлар. Бола она қорнида бўлганида она заргарлик буюмларини тайёрлаётганида, яъни материалларга ишлов беришда ёки бошқа нарсаларни бажараётганида, бола айнан шу материаллар ҳидига ўрганган, нафас органлари орқали нафас олиб, шу ҳидларга мослашган. Бола туғилгандан бир қанча вақт ўтгандан сўнг заргарлик буюмларини кўлида ушлаган ва ўйнаб юрган. Аста-секин бола ота-онасига заргарлик буюмларнинг қисмларини букиб ёки тайёрлаб бериб туриш каби ишларни бажарган. Кейинчалик бу табиий қизиқиш натижасида етук уста бўлиб, ота- онаси хунарининг давомчиси бўлган.⁴¹

Олима Д.А.Зоҳидова⁴² «Хунармандчиликка кириш» махсус курси бўйича дастур ва услубий тавсияномасида хунармандчилик устахоналарининг низоми, яъни «Рисола» ҳақида қуйидагича баён этган. Хунармандчилик рисоласида «Удумлар низоми» мавжуд бўлиб, унда касб-хунар коллежи ўқувчиларига мўлжалланган хунармандчилик тарихи, аънанаси ва усуллари ҳақида сўз юритилади.

Шунингдек, у ўзининг «Хунармандчиликка кириш» махсус курсини ўрганиш рисоласида ўқув режаси ва дастури Мазмуни,

⁴¹ Юлдашев Х.А. Хунармандчилик одоби. ИГК Мактаб ва кает. 2003, № 5. 8 б.

⁴² Зоҳидова Д.А. «Хунармандчиликка кириш» махсус курси бўйича дастур ва услубий тавсиянома. -Т.: ЎМКҲТРИ, 2001. 17 б.

машғулотлар намунаси ва ҳунармандчиликка оид асарлардан айрим парчалар келтирган бўлиб, ундан уста-ҳунармандлар ва уларнинг шогирдларининг маънавий ҳаётлари ҳамда меҳнат фаолиятларини белгилаб берувчи меъёрий ҳужжат сифатида фойдаланиш мумкин.

Шуни таъкидлаш жоизки, турли соҳа ҳунармандчилик рисола-ларининг тузилиши бир хил. Уларнинг барчаси Оллоҳга, Унинг пайғамбарига ва издошларига ҳамду сано билан мурожаат қилишдан бошланади, сўнгра муайян бир ҳунарнинг илоҳий келиб чиқиши ҳақида ҳақиқатгўй имом Жафар томонидан ривоят қилинади, чунки у барча ҳунарларнинг тузувчисидир. Сўнгра, ҳунарманд ўзининг меҳнат фаолиятида қандай ҳикматли, диний ёки бошқа гапларни айтмоғи лозимлиги ҳақида кўрсатмалар берилади ва ниҳоят, пировардида ҳунармандга рисола қоидаларини бажаргани учун мукофот, ушбу қоидаларни бузгани ёки бажармагани учун жазо ваъда қилинади.

Рисолага биноан шогирд барча авлиё ва ҳунар ҳомийларининг номини, ҳар бир ишлаб чиқариш жараёнида ўқиладиган Қуръон сураларини айтиб бермагунча устоздан «такбир» (рухсат ибодатини қилиш орқали мустақил равишда ҳунар билан шуғулланишга рухсат) ололмаган.

Аммо, биз учун ўта муҳим нарса шундаки, барча рисолалар жуда катта руҳий-маънавий куч-қувватга эга. Улар бажариши мажбурий бўлган маънавий қонун-қоидалар, яъни фарзларни ўргатадилар ва ушбу ҳунарга мансуб одамлар бу қонун-қоидаларга риоя қилишлари шарт бўлган.⁴³

Қадимда ҳар бир ҳунар муқаддас ҳисобланган. Ҳар бир ҳунарнинг ўз усталари ва унинг шогирдлари бўлган. Аждодлар томонидан устоз ва шогирдлар учун ўзига хос одоб-ахлоқнинг махсус қонун-қоидалари, урф-одатлари, маданиятлари, илмлари, дуолари, миллий анъаналари ишлаб чиқилган бўлиб, улар бу қоидаларга қатъий риоя қилганлар. Устознинг ҳам, шогирднинг ҳам ўз олдиларига қўйилган ўзига яраша вазифа ва бурчлари бўлган.

Уста ўз шогирдига қаттиққўл, талабчан бўлган. Усталар ўз шогирдлари учун махсус одоб талабларини ишлаб чиққанлар. Булардан ташқари ҳунармандларнинг ахлоқ-одоби, ҳунарманд ва ҳаридор ўртасидаги муносабатлар одоби мезони; шогирдлик одоби;

⁴³ Зоҳидова Д.А. «Ҳунармандчиликка кириш» махсус курси бўйича дастур ва услубий тавсиянома. -Т.: ЎМКҲТРИ, 2001. -16 б.

устоз ва дўстларга ҳурмат; шогирднинг устоз олдидаги бурч ва вазифалари; устознинг шогирд олдидаги бурч ва вазифалари; хунарманднинг касб маданияти; уларнинг одоб қондаси сингари мезонлар ишлаб чиқилган (2-чизма).

Хунарманд ва харидор ўртасидаги муносабатлар савдода поклик ва адолатлилик, тўғрилиқ, ҳушфёъллик, нафси тийиш, камбағал-бечораларга хайру эҳсон қилиш, маҳсулотнинг асл баҳосини билмаганлар билан тўғри муомалада бўлиш, ваъдага хилоф этмаслик, бажара олмайдиган ишга ваъда бермаслик кабилар асосида қурилган. Шунингдек, бўлғуси устани мазкур махсус одоб талаблари асосида шаклланган шахс бўлиб етишиши талаб этилган. Аждодлар томонидан хунармандлар ўзларини қандай тутиши ҳақида ўзига хос қонун-қоидалари ишлаб чиқилган. Алишер Навоийнинг замондоши олим, мударрис Ҳусайн Воиз Кошифий «Ким билан дўстлашиш керак» деган рисоласида хунармандлар ўзларини қандай тутиши кераклиги ҳақида баён қилинган.

II боб. Кичик мутахассислар тайёрлашда халқ оғзаки ижоди намуналардан фойдаланишнинг методик асослари

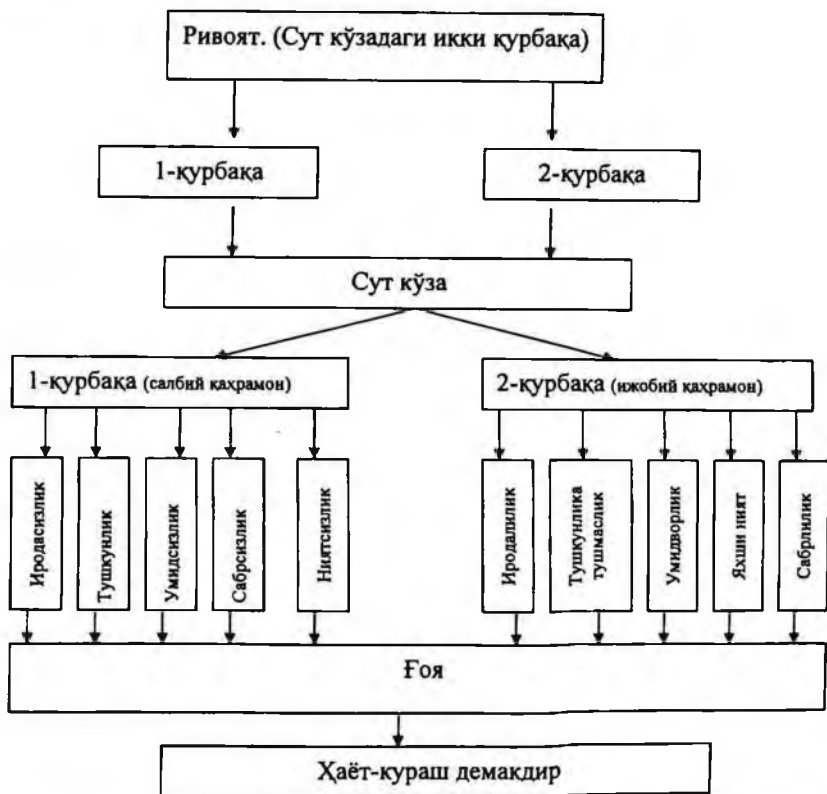
2.1. Халқ оғзаки ижоди намуналарини мантикий моделлаштириш асосида ўргатиш методикаси

Қадимий ва кўҳна маданиятимизни, илм-маърифатни ўрганиш ва уларни ёшларга ўргатиш маънавий қиёфамизни бойитишда катта аҳамиятга эга. Бу бебаҳо меросни ёшларимизга ўргатиш ҳозирги замоннинг муқаддас ва асло кечиктириб бўлмайдиган вазифалардан бири бўлиб қолмакда. Ёшларни тарбиялашда ва уларга илм ҳамда ҳунар ўргатишда Шарқ халқлари педагогикасидан яъни кўп асрлар мобайнида ривож топиб, шаклланган ажойиб, маърифий бойликни, улуғ олиму-фозиллар, буюк донишмандларнинг пурҳикмат асарларини, ибратомуз фикрларини ҳар соҳада фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Бундай нодир панд-насиҳатлар бошқа халқларнинг маданий меросларида ҳам учрайди. Масалан, Англияда чоп этилган бир китобда “Кўзадаги икки қурбақа” деб номланган ривоят берилган бўлиб, жуда таъсирли эди. Унда қуйидагилар ҳақида сўз юритилган: Икки қурбақа сут солинган кўзага тушиб қоладилар. Улар кўзадан чиқа олмай, бир қанча вақт суза-суза жуда чарчаб, толиқиб қолишади. Чарчаб ҳолдан тойган қурбақалардан бири иккинчи қурбақага шундай деди: “Бизнинг умримиз шу кўзада тугар экан. Иккимизнинг пешанамизга кўза ичида ўлиш ёзилган экан, жонимизни бекорга, ҳар қанча қийнаганимиз билан бефойда”, - деб, умидсизликдан сўнг шўнғиб жон беради. Иккинчи қурбақа зўр бериб, тиришиб айланиб сузаверади, сузаверади, сузаверади. Бир қанча вақт ўтгандан сўнг, сут сузмага айланиб, копток ҳолиги келиб қотиб қолади. Шунда қурбақа унинг устига чиқиб, қолган бор кучини тўплаб кўзанинг ичидан сакраб чиқиб кетади”.

I-расмда “Кўзадаги икки қурбақа” номли ривоятдаги икки қурбақанинг икки тақдири мантиқан тизими ишлаб чиқилган бўлиб, унда биринчи қурбақа билан иккинчи қурбақанинг қилган амаллари ўз ифодасини топган. Биринчи қурбақанинг ҳаракатлари салбий образ тариқасида олинган ва унинг салбий фазилатлари яъни, ҳаётда иродасизлиги, тушкунлиги, умидсизлиги, сабрсизлиги, яхши ният қилмаслиги ва бошқа салбий фазилатлар санаб ўтилган.

Иккинчи қурбақа ижобий образлари ўз аксини топган. Жумладан: ҳаётда иродалилиги, тушкунликка тушмаслиги, умидворлиги, яхши ният қилиши, сабрлилиги ва бошқа фазилатлари кўрсатиб ўтилган. Икки хил образ орқали умумий ғоя ўз ечимини топган.

1-расм. “Кўзадаги икки қурбақа” номли ривоятнинг мантиқий гоёсининг модели.

Ўйлашимизча, ривоятларнинг энг таъсирли жойи унинг фалсафий мазмунида, агар инсон ҳаётида ҳар қанча қийинчиликларга бардош берса, сабр-қаноат билан яшаса, ўз ниятларига албатта етишади деган ибратомуз насиҳатнинг борлигида экан. Ҳикоянинг мағзини қисқа сўз билан айтганда “Ҳаёт курашдан иборатдир” деган ғоя ётади. Ана шу ғоя бизнинг ҳаётимизда илм ва хунар турларини сабр, чидам билан эгаллашга бўлган инти-

лишимизда руҳий озуқа, яъни маънавий мадад беради. Унинг ёрдамида ўз олдимизга мақсад қилиб қўйган кўпгина вазибаларимизни эзгулик йулида ҳар қандай кийинчиликларга қарамай, уни енгиб ўтишга ундайди.

Шундай экан, ривоятнинг ўзи нима ривоят яратилишининг сабаблари нима? Ривоятлардаги асосий гоё ва мантиқ нимада? Ривоятларни тарбиявий аҳамияти нимада? каби саволлар ўз-ўзидан тугилади.

Ўзбек халқ оғзаки насрининг ўзига хос жанрларидан бири бўлган “ривоят” аждодларимиз томонидан асрлар давомида яратилиб, тилдан-тилга, дилдан-дилга ўтиб, муайян бадийий силсила ҳолатига келган тафаккур мўъжизаларидан бири бўлиб саналади.

Ривоят – арабча “ҳикоя қилмоқ” деган маънони билдириб, оғзаки ижоднинг насрий тури, яъни воқеликни ҳаётий, баъзан уйдирмалар воситасида ҳикоя қилувчи реалистик ҳарактерга эга. Ривоятларнинг тарихий шахсларга боғлиқ бўлган ва топоним ҳарактеридаги турлари мавжуддир. Топоним ривоятлар фактик ходиса, шаҳар, кишлок, қалъа, сарой, каср, мақбара ва бошқаларнинг юзага келиш сабаблари билан боғлиқ воқеаларни ҳикоя қилади.

Тарихий шахсларга боғлиқ бўлган ривоятлар эса тугал, мукамал ўзига хос кўринишга боғлиқ бўлган, масалан: Ибн Сино, Улуғбек, Амир Темур, Алишер Навоий, Машраб ва бошқаларнинг ҳаёти билан боғлиқ воқеа, ҳодисаларга асосланади. Бу ривоятлар оғзаки ва ёзма кўринишда бизга анъана тариқасида етиб келган. Ривоятларнинг ҳар бири бирор мақсадга йўналтирилган бўлса-да, ўзига хос чуқур фалсафий фикрга эга бўлади.

Ҳозирда касб-ҳунар коллежларида энг муҳим масалалардан бири, ўтилаётган дарсларнинг самарадорлигини янада ошириш ва ўқувчиларга чуқур билим, тарбия беришдан иборатдир. Бу ўринда ота-боболаримиз маданий меросидан, миллий анъаналардан фойдаланиш, уларни давом эттириш муҳим аҳамиятга эгадир. Шунга кўра дарс жараёида ривоятлардан ўринли фойдаланиш ижобий натижалар бермоқда. Улар ўқувчилардан маълум бир фанга ва санъатга бўлган қизиқишини оширишга ҳамда ўтилаётган дарс мазмунини тез тушунишга ёрдам беради ва унинг қизиқарли бўлишини таъминлайди. Энг муҳим шундаки, улар ўқувчиларнинг тарбиясига ижобий таъсир этади.

Дарсларда ривоятлардан фойдаланишда куйидагиларга эътибор бериш мақсадга мувофиқдир:

- бир неча ривоятни бир вақтда айтиб, ўқувчиларни чарчатиб, зериктириб қўймаслик;

- танланган ривоятнинг ўтилаётган дарс мавзусига мос бўлиши;

- уни тушунарли ва ифодали тилда ҳикоя қилиб бериш;

- ривоятдан дарс жараёнида ўз ўрнида қўллаш олиш ва ҳ.к.

Ўзбек халқ амалий безак санъатининг кенг тарқалган турларидан бири ганчкорлик ҳунаридир. Мактабда ва мактабдан ташқарида ганчкорликдан олиб борилаётган тўғаракларда “Ганчкорлик тарихи” деб номланган мавзуни ўқувчиларга тушунтириш вақтида ўзбек тирихий обидалари ва уларининг безаги юзасидан суҳбат ўтказишда улар билан боглик бўлган баъзи бир ривоят, ҳикоят, қизиқ тарихий воқеалар ва бошқалардан айтиб ўтиш муҳим аҳамиятга эгадир. Чунончи, “Шоҳи Зинда” ансамбли билан ўқувчиларни таништиришда у билан боглик бўлган ривоятни айтиб ўтиш ўринлидир.

Халқ ҳунаремандчилиги турлари бўйича ташкил этилган тўғаракларда машғулотлар олиб боришда шогирд, уста ва устоз ҳақида сўз кетганда куйидагиларни айтиб ўтиш ўринлидир.

Шогирд, уста ва устоз деган номни олиш қийин. Бу шарафли номларни олиш ҳаммага ҳам насиб этмаган. Бунинг учун талабгорлар кўп йиллар давомида мураккаб синовлардан ўтганлар. Улар қадимдан ҳар бир қилган иши учун боши билан жавоб берган. Чунончи, уста деган номни олиш осон эмаслиги куйидаги ривоятда ўз аксини топган: “Бир киши ўзини уста деб атагани учун Бухоро амири қаттиқ ғазабланибди. Кўплаб ҳунаремандлар орасида бу шараф камдан-кам одамга муяссар бўлган экан. ғазабланган амир бу одамни зиндонга ташлашни, ҳунарини кўрсатиб, ўзини оқламагунча озод қилмасликни буюрибди. Унинг ҳеч қандай иш қуроли йўқ экан, ҳамиша ёнида олиб юрадиган пичоғи билан бир кечада зиндон деворига шу қадар гўзал нақш чизибдики, бундай нақшларни фақат эртақ ёки тушда кўриш мумкин эди. У уста деган номини ана шундай оқлабди.”

Ганчкорлик, ёғоч ўймакорлиги, мисгарлик ва бошқа ҳунартурларини ёшларга ўргатишда “занжира” мавзуси бор. Бу дарсда ёки машғулотларда занжира турларини ўргатишда “Чашмаи булбул занжира” деб номланган ривоятни айтиб ўтиш мумкин. Унда нақл қилинишича “... ўтган замонда бир подишоҳнинг хушрўй кизи

бўлган экан. У мисгар устанинг ўглини севиб қолибди. Бу воқеа элга овоза бўлиб, подшо даргазаб бўлибди-да, йигитнинг отасини зиндонга ташлатибди. Йигит эса куну тун изтиробда янги нақш излабди. Ниҳоят кумуш баркаш ҳошиясига отасини банди этган занжирнинг тасвирини нақшлабди. Подшоҳ мисгарнинг ўгли бизнинг иродамизга шак келтирибди деб, унинг бошни танидан жудо этишни буюрибди. Ана шунда бир донишманд уста, йигит нақшлаган баркашни саройига келтирибди. “Шаҳаншоҳим, - дебди донишманд, - ёш йигитнинг бир қошиқ қонидан ўтинг. У занжир ҳалқаси ичида булбулнинг кўзини тасвирламоқчи бўлган экан. Лекин ясавуллар уни судраб келишган. Шу сабабдан бола пакир бунга улгуролмай қолган”. У шундай дебди-ю, занжирлар ҳалқаси орасига нукталар қўйиб чиқиб, нақшнинг худди булбулнинг кўзига ўхшаб қолганини кўрган подшо йигитни қутқазибди. Шу-шу бу нақшни “чашмаи булбул занжира” дейдиган бўлишибди.

Баъзи болалар дарсада ёки тўгаракларда мен бу ҳунарни яхши ўрганиб олдим, деб шошқолоқлик қиладилар. Кейин эса ўзлари уялиб қоладилар. Чунки, бирор ҳунарни устоздан қиёмига етказиб ўрганиш жуда машаққатли вазифадир. Шу ҳақида ҳунармандчилик машғулотларида “Шошқолоқ шогирд” ҳақидаги ривоятни айтиб ўтиш мақсадга мувофиқдир. “Қадим вақтда замонасининг етук кулолларида бирининг ҳунарига эътиқод қўйган бир йигит келиб, устага шогирд тушади ва иш услубларини кунт билан ўргана боради. Шу аснода бир неча йиллар ўтади. Йигит устознинг барча санъатини тўла ўргандим деган ҳаёл билан: “Мен устамда бўлган барча ҳунарларни бекаму-кўст ўргандим. Лекин негадир уста менинг мустақил ишлашим учун оқ фотиҳа бермаяпти. Бундай юрсам юравераман, энди ўзим ишлашим керак” деган фикрни дилига жо қилиб, уйда худди устасиникидек кулоллик дасгоҳи ва хумдон ясайди. У устасиникида бажарган барча услуб, қоида-қонунларга асосан ўзи мустақил иш бошлайди. Дастлаб коса, товоқлар лойини меъёрида тайёрлаб, қуритади-да, хумдонга теради. Очиғи устасиникида бажарган ишлардан ортиқроқ қилиб, шошмасдан барча усулларни бажаради. Тайёрланган маҳсулотларни бозорга кулоллик растасига чиқариб, майин латта билан артиб, териб қўяди. Унинг қаршисига устаси ҳам ўзининг кулоллик маҳсулотларини чиқариб териб қўяди. Шунингдек, бошқа кулоллар ҳам ўз маҳсулотларини келтириб териб қўядилар.

Одатда, бозор беги барча расталарга келтирилган молларни кузатиб, уларга нарх белгилаб чиққанидан кейин, савдо-сотик бошланар экан. Бозор беги кулоллик растасига келгач, раста сардори бозор бегига: “бугун растамизга янги уста дастлабки ишини келтирди” деб маълум қилади. Шунда бозор беги барча кулолларнинг ишини кузатиб, нарх қўя олмайди. Чунки келтирилган коса ва товоқларда нафислик, яъни жило йўқ экан. Шунда раста сардори ва барча йиғилган кулоллар янги “уста” бажарган ишлардаги камчиликларни айтиб, келажакда бу нуқсонларни бартараф этиш тўғрисида ўз маслаҳатларини берадилар. Шундай қилиб, шогирднинг бозори косодга учрайди.

Эртаси шогирд устаси хузурига келади ва ўзбошимчалик билан қилган иши учун узр сўрайди-да, ўзи бажарган ишларнинг камчиликлари ҳақида маслаҳат беришини сўрайди. Уста шогирдига “камчиликларни иш давомида ўрганасан”, дейди. Хуллас, шогирд яна икки йил уста билан ҳамкорликда ишлайди. Лекин шогирд ўз хатоси нимада эканлигини тушуниб етмайди. Кунларнинг бирида хумдонда пиширилган коса ва товоқларни олиб, юқорида турган устасига узатаётиб, “Мен тайёрлаган коса ва товоқларнинг ҳам ранги, тузилиши ва кўриниши худди шундай эди, лекин нега бозорда булар нафис-у, менинг товоқларим хира эди” деб сўрайди. Шогирдининг тушунликка тушганини кўрган уста кунгли юмшаган ҳолда ҳали совумаган томоқни икки четидан оҳиста ушлаб, юзига ва ён атрофларига пуфлайдида, кейин шогирдига “Унинг боиси шу” деб товоқни яна шогирдига узатади. Шогирд қараса, товоқ юзидаги хиралик кетиб, унинг ранги нафислашибди. Шунда ўзи ҳам хумдондан бир товоқни олиб, худди ўрганишда сабрсизлигидан уялган шогирд устасидан узр сўраб, миннатдорчилик билдирибди. Шундан кейин уста: “Энди ўзинг мустақил ишлашинг мумкин” деб шогирдига оқ фотиҳа берган экан.”

Гилямдўзлик тўгараги машғулотларида ўқувчиларга ўз ишларини сифатли, озода бажаришлари лозимлиги уқтирилади. Шу ўринда ўқувчиларга “Мохир гилямдўз уста” деб номланган бир ривоятни айтиб бериш мақсадга мувофиқдир. “Қадим замонда бир подшоҳ қабулхонасига тўшалган гилям ўртасига ўт тушиб қуяди. Подшоҳ дархол гилямни тўқиган устани чақиртириб, гилямнинг куйган ўрнини қисқа муддатда ямашни буюради. Уста гилямни уйига элиб, уни асл ҳолатидек ямайди ва эртасига ўрнига келтириб

тўшайди. Гиламга ҳарчанд синчиклаб қараган ҳукмдор ва сарой ахли унинг куйган ўрнини топа олмай, устадан сўрашга мажбур бўлишипти. Уста гиламнинг орқа томонини ағдариб озроқ билиниб турган ямоқ ўрнини кўрсатибди. Шунда подшоҳ ва унинг атрофидагилар устанинг санъатига офаринлар айтишибди”.

Хулоса қилиб айтганда, тажрибаларимиз шуни кўрсатадики, ривоятлардан дарсларда ва тўгарак машғулотларида тўғри фойдаланиш қуйидаги ижобий натижалар беради:

1.Ривоятлар ўқувчиларнинг шу фанга ёки ҳунарга бўлган қизиқишларини оширади.

2.Ўқувчиларнинг дунёқарашини шакллантиради.

3.Дунёдаги воқеликка ва ишлаётган ишига фалсафий ёндашишларига ёрдам беради.

4.Ўтилаётган мавзу ўқувчиларга тезроқ тушунтирилади.

5.Ривоятлар орқали ўқувчиларга тарбия беради.

6.Ўқувчилар бир оз бўлсада дам оладилар.

7.Бажараётган ишларини: янада кунт билан ишлашга ва ҳар бир ишга масъулият билан ёндашишга олиб келади.

Мактаб ўқувчилари, халқ ҳунармандчилиги тўгарак раҳбарлари, олий ўқув юртларининг ўқитувчиларига ўз дарслари ёки машғулотларини янада қизиқарли ўтишлари учун ривоятлар, ҳикоятлар, афсонлар, тарихий воқеалар ҳамда ҳунармандликка хос ривоят ва ҳикоятларни тавсия этамиз. Булардан ўз дарсларингизда ва тўгаракдаги машғулотларингизда унумли фойдалана олишларингизга ишонамиз.

2.2. Амалий санъат асарларини бадний таҳлил жарёнида халқ оғзаки ижоди намуналардан фойдаланиш

Тошкент, Самарқанд, Бухоро, Хива, Фарғона каби йирик шаҳарларда археологик қазилар натижасида жуда чиройли безалган кўза, лаган, коса каби кулолчилик буюмлари топилмоқда. Айниқса, Афросиёб харобаларида топилган X-XI асрларга оид идишлар кишини лол қолдиради. Лаганларда жуда чиройли қилиб ишланган безаклар араб алифбосининг эпиграфика усулида ёзилган битиклар бўлиб, "Сабр шодлик калити", "Содиқ дўст бахт эмасми", "Барака манбаи илмдир", "Олийҳимматлик калити илмдир" каби ҳикматли ва сермазмун гаплар келтирилган. Бундай безакли

идишлар хона тоқчасини безаш билан бир қаторда ўзига хос шиор вазифасини ҳам ўтаган. Ўша даврларда халқ донишмандлари ўз фикрларини тарғиб қилишда бундай усуллардан ҳам фойдаланишган. Кулолларимиз оммани эзгуликка ундовчи, илмнинг кадр-қимматини акс эттирувчи шиорларни омма орасида ёйишга муваффақ бўлганлар.

Бу лаганда (X—XI асрлар) эса араб зувининг кувий турида «Олиҳимматлик калити илмдир», деб ёзилган

Афросиёбдан топилган лаганчага (X—XI асрлар) араб ёзувининг насх турида «илм олишнинг аввали аччиқ ниҳояси шириндир», деб ёзилган. Бойлик—бойлик эмас қачонки у сахий инсонда бўлмаса

Тошкентда ҳам археологик қазилмалар натижасида қадимда ишланган коса топилган бўлиб, косанинг ички қисмида ислимий нақш заминида ҳумо қуши бадийий образи тасвирланган. Бу билан кулол санъаткор ўз фикрини бадийий образ орқали фоний дунёда инсонларга тинчлик, яхшилик, бахт-саодат, фаровонлик йўлидаги орзу-умидларига эришишларини ифодалаган.

Ўзбек миллий кулолчилик буюмларидан бири лагандир. Четлари бир оз кўтарилган, ликопчадан катта, қуюқ овқатлар, хўл мевалар солинадиган идишни лаган дейилади. Лаганлар қадимдан ишлатилиб келаётган идиш турларидан бири бўлиб, уни кулолларимиз ислимий, гирих, эпиграфик усулида ёзилган ёзувлар, ҳар хил қуш, ҳайвонлар, хаттоки олам сурати билан безаганлар.

Лаган насиба рамзи бўлиб, у доира шаклида бўлгани учун оламни билдиради. Яъни инсон бу фоний дунёда хоҳ шох, хаҳ гадо бўлсин ўз насибаси (ризқи) билан туғилади. Ҳеч бир одам бошқа

бир инсоннинг ризқини тортиб ололмайди. Муқаддас китобимиз Куръони Каримда ҳам ризқ ҳақида шундай дейилган:

"Ўрмалаган нарса борки, барчасининг ризқи Аллоҳнинг зиммасидадир..." (Худ.6).

"Ўз ризку рўзини кўтара (ёки топа) олмайдиган қанчадан-қанча жонзодлар бордир. Аллоҳ уларга ҳам, сизларга ҳам ризку-рўз берур. У эшитувчи, билгувчидир" (Анкабуд, 60).

Ризқ ҳақида ота-боболаримиз шундай ривоят қиладилар:

"Бир вақтлар заиф бир балиқчи ов қилар экан, жуда кучли, катта балиқ қармоғига илинди. Уни тортиб олишга балиқчининг кучи етмас эди. Балиқ қармоқни тортиб кетди. Буни кўрган бошқа балиқчилар: "Шундай балиқ илинган эди, қўлдан чиқардинг-а",- дедилар.

Балиқчи дўстларига:

- Эй, дўстлар! У балиқ менинг ризқим бўлмаса, балиқнинг эса дунёдан ризқи узилмаса, нима қилай? Унинг ҳали бу дунёда ейишга овқатдан, ичишга сувдан ризқи бор экан!- деди.

Ризқсиз балиқчи Дажлада балиқ тута олмайди. Ажали етмаган балиқ ҳам қармоққа илинмайди, тўрга тушмайди. Ҳар бир одам бу дунёда ўз ризқини ейди. Ризқи битганнинг ажали келади, ўлади".

"Ҳар бир жонзод ўзи учун тақдир берган ризқи битмагунча ўлмайди. Тақдир томонидан ёзилган ризқ ўз соҳибини (эгасини), албатта, топади. Шу сабабдан ризқ учун бошни ҳар тарафга урмаслик керакдир. Аллоҳ ўзи яратган қулларининг ризқини беради. Ҳар бир мўмин буни яхши билиши ва ўзини ёмонликлардан, ёлғондан, ҳийладан, бировларни алдашдан сақлаши керак. Чунки ризқ Аллоҳга оиддир. Қулининг ризқини ўзи беради".

Кулолларимиз лаганнинг беагида балиқ тасвирини ишлаганлар. Балиқ хушёрлик ва ҳалол лукма рамзи. Бу безак орқали: инсонлар бу дунёда хушёр бўлинг, ўз ризқларингизни топаётганингизда эҳтиёт бўлинг. Ахир ризқ икки хил бўлади. Бири ҳалол, иккинчиси ҳаром. Сиз фоний дунёда ҳалол ризқингиз билан кун кечиринг. Ҳаром ризқ оқибати ёмон бўлади, дейдилар.

Хулоса қилиб айтганда, кулолчилик буюмлари амалда овқат ёки мева қўйиш учун ишлатилибгина қолмасдан, балки инсонларни тарбиялайди, руҳий озика ва фикр беради ҳамда инсонларни даволайди. Ота-боболаримиз қолдирган маънавий меросимизни давом эттириб, уларни чуқурроқ илмий ўрганайлик. Уларнинг

тарбиявий қирраларини ҳам халқимизга етказайлик, айниқса, ёшларимизни маънавий дунёсини шакллантирайлик.

2.3. Касб-хунар ўргатиш жараёнида халқ оғзаки ижоди намуналардан фойдаланиш шакли, восита ва методлари

Ўзбекистон Республикаси порлоқ истиқбол сари босқичма-босқич дадил қадам ташлаб бораётган бугунги кунда соғлом ва баркамол авлодни тарбиялаш жуда муҳим вазифалардан бири бўлиб қолмоқда. Юртбошимиз Ислом Абдуғаниевич Каримовнинг бевосита ташаббуси билан кейинги йилларда Ўзбекистон Республикасида умумтаълим мактаблари, олий ва ўрта махсус, касб-хунар таълими таълим-тарбия тизимини тубдан ислоҳ қилиш ва маънавий тарбияси масалаларида кўплаб тадбирлар ишлаб чиқилди. Хусусан, Президентимизнинг 1996 йил 9 сентябрда қабул қилинган «Маънавият ва маърифат жамоатчилиқ маркази фаолиятини янада такомиллаштириш ва самарадорлигини ошириш тўғрисида»ги фармони ёш авлодни ҳар томонлама баркамол инсон қилиб тарбиялашда жиддий бурилиш бўлди, дейишимиз мумкин.

Табиийки, жамият тараққиёти ва шахс камолоти учун зарур бўлган маънавий-ахлоқий тарбия заминиди Куръони Карим, Ҳадиси Шарифлар ва Шарқу Ғарбда қомусий олимлар сифатида шуҳрат қозонган буюк мутафаккирларнинг маънавий мероси ётади. Зеро, дунё халқлари маданияти тарихида ҳеч қайси миллат бизлардек бой маънавият яратган эмас. Яқин вақтларгача «барча фанларнинг асосини юнонлар яратган»,- дейиш, илмий адабиётларда одат тусига кирган эди. Аслида, юнонлар илм-фаннинг пойдеворини яратганлар. Шахснинг ҳар томонлама комил инсон бўлиб етишишини таъминлашда маърифат ғояси етакчи эканлигини қадимий аждодлар, яъни зардуштийларнинг мақаддас китоби бўлмиш «Оқистон»да («Авесто») келтирилган тарихан инсон онги, илми ва маданиятини оширишга қаратилган фикрлар тасдиқлайди. Дарҳақиқат, энг қадимги давр ва ўрта аср Шарқ маърифий фикр тараққиётида маърифат етакчи ғоялардан бири бўлиб, у маънавий-руҳий жараён сифатида ислом дини ақидалари билан уйғунлашиб, инсонни маънавий-ахлоқий баркамолликка ундади ва мутафаккирларнинг дунёқарашларига ҳам таъсир кўрсатди.

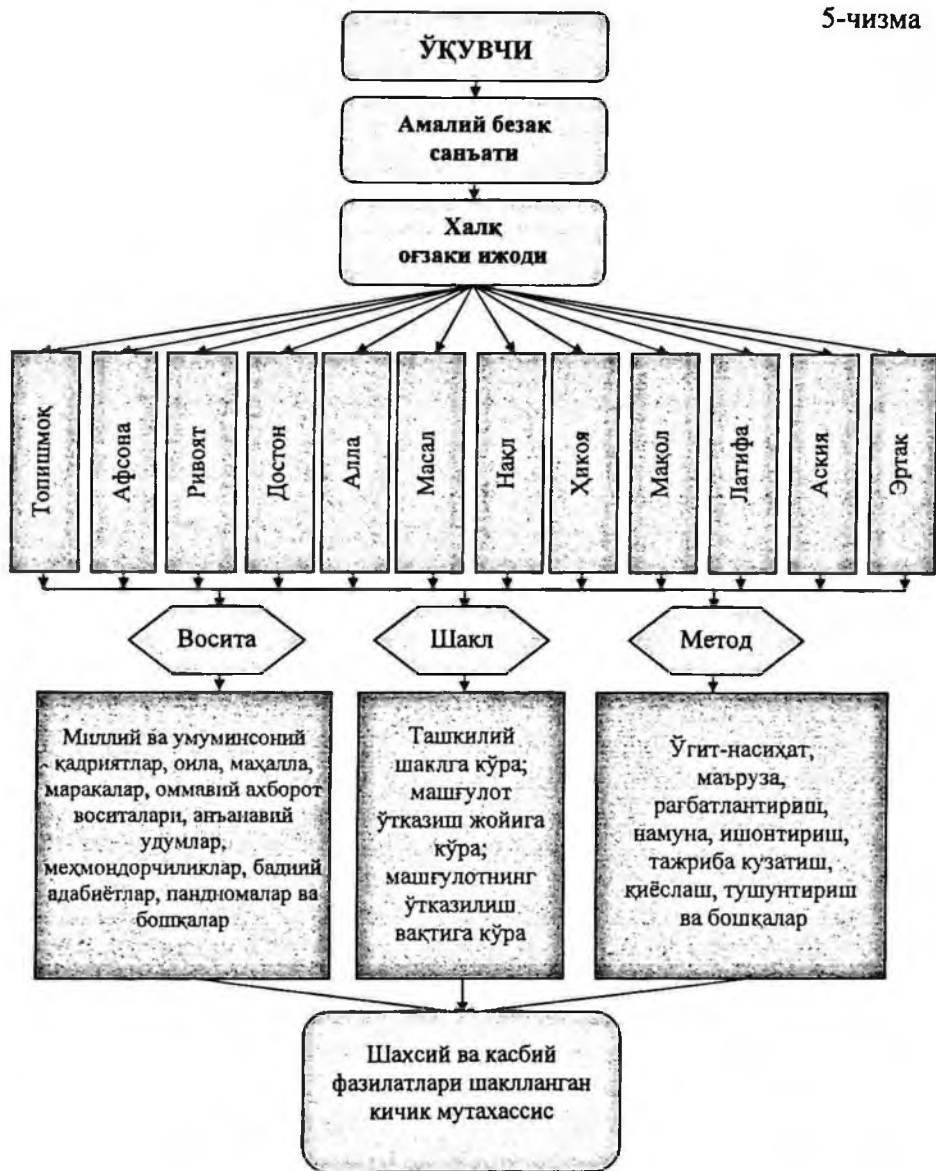
Бу Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 1997 йил 29 августда бўлиб ўтган IX сессиясида қабул қилинган «Таълим

тўғрисида»ги Қонун ва «Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури»да муҳим аҳамият касб этади. Мамлакатда амалга оширилаётган ислохотлар узлуксиз таълим-тарбия тизими вазифаларини амалга оширишда ҳал қилувчи омил бўлиб ҳисобланди. Ёшларда инсонпарварлик, ватанпарварлик фазилатларини шакллантириш ҳамда асрлар давомида тўпланган маънавий хазиналарни уларга таълим ва тарбия жараёнида бериш лозим. Аждодлар қолдирган маънавий хазиналардан бири – бу халқ оғзаки ижодидир.

Ўқувчиларни миллий анъаналар асосида дунёқарашини шакллантиришда учун халқ оғзаки ижодининг ўрни беқиёсдир. Касб-ҳунар коллежларида миллий анъаналарни ўқувчилар онгига сингдириш учун халқ оғзаки ижоди (ривоят, мақол, ҳикмат, ҳикоя, дoston каби) намуналардан фойдаланилади. Мазкур фойдаланиш, албатта, дарс ҳамда ўқув-тарбиявий тадбирлар жараёнида амалга оширилади. Бу жараёнда таълим восита (миллий ва умуминсоний кадриятлар, оила, маҳалла, ўқув-тарбия жараёни каби)лари, шакл (*ташкиллий шаклга кўра*; якка ҳолда, жуфтликда, гуруҳларда, гуруҳлараро; *машиғулот ўтказиши жойига кўра*; ўқув хонасида, ўқув хонасидан ташқарида; *машиғулотнинг ўтказиши вақтига кўра*: қўшма, қўнғироқсиз)лари ва метод (ўғит, насихат, маъруза, тушунтириш каби)ларидан унумли фойдаланилсагина ўқувчилар етук, шакилланган ҳамда талабларга жавоб берадиган мукамал кичик мутахассис бўлиб етишадилар (5-чизма).

Халқ оғзаки ижодининг қадимий жанрларидан бири - ҳаёт ҳақиқатидан хабар берувчи ҳаёлий *афсоналардир*. Улар кишиларни келажакка ишонч, инсонларга ҳурмат руҳида тарбиялайди. Ривоятлар эса, мавжуд ҳаётий маълумотларга таянган ҳолда, тўқималар воситасида инсоний кадриятлар, инсоннинг эзгу, орзумидлари, армонлари, қувончлари, ғам-ғуссалари, эҳтиросларини акс эттиради. Ривоятлар негизида тарихий шахслар ҳаёти, фаолияти, маънавий хусусиятлари ҳақидаги маълумотлар ва турар-жойларни ўрганиш билан боғлиқ фактлар ётади.

Қандай жанрда бўлишидан қатъи назар, халқ эртаклари мажозий хоҳ сеҳрли, хоҳ маиший бўлмасин ҳаммасида ёвузликдан яхшилиқнинг устуворлиги, инсон эзгуликка интилиши ҳақида сўз боради. Ҳамма эртакларда ватанпарварлик, меҳнатсеварлик, адолатпарварлик, инсонпарварлик сотқинликка, разолатга қарама-қарши ўлароқ доимо ғалаба қилади.

Касб-ҳунар коллеж ўқувчиларига амалий безак санъатини ўргатишда халқ оғзаки ижоди намуналардан фойдаланиш тузилмаси

Латифалар. Унинг заминиди тарихий воқеалар, маиший ҳодисалар ётади. Зийраклик, ўткир, ҳозиржавоблик ҳажм жиҳатидан ихчам ва мазмунан бой бўлади. Латифаларнинг асосий қаҳрамони Насриддин қиёфаси орқали нодонлик, беақллик, иккиюзламачилик, фирибгарлик, мунофиқлик, очкўзлик, айёрлик, ишёқмаслик каби инсоний маънавиятга зид иллатлар

Достонлар эса, халқ маънавий қадриятларини мужас-самлаштирган оғзаки ижод жанрларидан бири ҳисобланади. Унда мусиқа ва шеърят уйғунлашган. Достонларнинг ғоявий ва маърифий аҳамияти шундаки, уларда юксак гўзалликка ва бахт-саодатга эришишнинг бирдан-бир йўли мақсадларга қатъий инти-лиш, сабр-чидам, матонат, мардлик, қаҳрамонлик кўрсатишдан иборатдир деган ғоя илгари сурилади. қораланади, меҳмондўзлик, ҳиммат, меҳр-оқибат, саҳийлик, илмийлик, инсонпарварлик каби юксак қадриятлар улуғланади.

Аскиянинг негизиди миллий, ахлоқий одоб мезонига зид алдамчилик, ишонмаслик, иккиюзламачилик, ахлоқсизлик каби сифатларга қарши меҳнатсеварлик, инсонпарварлик, меҳр-оқибат, маънавий поклик каби қадриятлар, тўй маросимлари, кўни-қўшничилик удумлари ва бошқалар тарғиб этилади, яъни:

- халқ оғзаки ижодининг мазмуни миллий асосга эга ва у таълим-тарбиянинг пировард мақсадларига хизмат қилади;

- халқ оғзаки ижоди муҳим илмий манба ҳисобланади. Ҳиссий тарбия жараёнини ақлий тарбия жараёнидан ажратилган ҳолда тасаввур этиб бўлмайди. Бадий эстетик манбалар ҳиссиёт орқали ақли, ақл орқали эса ҳиссиётни тарбиялаш воситасидир;

- халқ оғзаки ижодининг ўзига хос хусусиятларидан бири устоз-шогирд одоби анъанаси бўлиб, қачонлардир халқ томонидан эҳтиёж асосида яратилган. Ҳаёт синовидан ўтган фольклор асар-ларини устоздан шогирд авлоддан авлод, ота-онадан фарзанд оғзаки ўзлаштирган, келгуси авлодга етказган ва шу йўл билан тарбиячи орқали давомийлик, изчил тамойилга асос солинган;

- халқ оғзаки ижодида асос солинган таълим-тарбия усуллари: буйруқ, ўғит, насиҳат, намуна, ўрнатма, мурожаат, илтижо, киноя, пичинг, кесатиқ, юмшоқ, заҳар ҳамда юмористик танқид, маъқул-лаш, олдинга сурилган тарбиявий ғоянинг таъсир кучини ошириш-га қаратилган.

Ўқувчиларнинг маънавиятини шакллантириш учун Шарқда

бир неча асрлар давомида сақланиб келинган ажойиб маърифий бойликлар борки, буларга халқ оғзаки ижодиёти асарлари киради.

Ўзбек халқ оғзаки ижодиётининг ўзига хос жанрларидан бири бўлган «ривоят» аждодлар томонидан асрлар давомида яратилиб, тилдан тилга, дилдан дилга ўтиб, муайян бадиий силсила ҳолатига келган тафаккур мўъжизаларидан бири саналади.

Ривоят арабча «ҳикоя қилмоқ» деган маънони билдириб, англатади. У халқ оғзаки ижодиётининг насрий тури бўлиб, воқеяликни ҳаётий, баъзан уйдирмалар воситасида ҳикоя қилувчи реалистик характерга эга. Ривоятларнинг тарихий шахсларга боғлиқ бўлган ва топоним характердаги турлари мавжуддир. Топоним ривоятлар фактик ҳодиса, яъни шаҳар, қишлоқ, қалъа, сарой, қаср, макбара ва бошқаларнинг юзага келиш сабаблари билан боғлиқ воқеаларни ҳикоя қилади.

Тарихий шахсларга боғлиқ бўлган ривоятлар эса тугал, мукамал, ўзига хос кўринишга эга бўлади. Масалан, Ибн Сино, Улуғбек, Амир Темур, Алишер Навоий, Машраб ва бошқаларнинг ҳаёти билан боғлиқ воқеа-ҳодисаларга асосланади. Бу ривоятлар оғзаки ва ёзма кўринишда бизга анъана тарзида етиб келган. Ривоятларнинг ҳар бири бирор мақсадга йўналтирилган бўлса-да, ўзига хос чуқур фалсафий фикрга эга бўлади.

Ҳозирда касб-ҳунар коллежларида энг муҳим масалалардан бири - бу ўтилаётган дарсларнинг самарадорлигини янада ошириш ва ўқувчиларга чуқур билим, тарбия беришдан иборатдир. Бу ўринда ота-боболаримизнинг маънавий меросидан, миллий анъаналаридан фойдаланиш, уларни давом эттириш муҳим аҳамиятга эгадир.

Шунга кўра, дарс жараёнида ривоятлардан ўринли фойдаланиш ижобий натижалар беради. Улар ўқувчиларни маълум бир фанга ва санъатга бўлган қизиқишини оширишга ҳамда ўтилаётган дарс Мазмунини тез тушунишга ёрдам беради. Дарснинг қизиқарли бўлишини таъминлайди. Энг муҳими шундаки, улар ўқувчиларнинг тарбиясига ҳам ижобий таъсир этади.⁴⁴

Дарсларда ривоятлардан фойдаланиш учун қуйидагиларга эътибор бериш мақсадга мувофиқдир:

⁴⁴ Юлдашев Х.А. Устоз ва шогард одоби мавзусидаги ўқув тарбиявий тадбирлар ўтказиш методикаси. /Методик кўллама. -Т.: УМКХТКМО ва УҚТИ, 2005. -71 б.

- бир неча ривоятни бир вақтда айтиб, ўқувчиларни чарчатиб, зериктириб қўймаслик;

- танланган ривоят ўтилатган дарс мавзусига мос бўлиши;

- уни тушунарли ва ифодали тилда ҳикоя қилиб бериш ёки ўқитишнинг илғор технологиялари асосида ташкил этиш;

- ривоятдан дарс жараёнида ўринли фойдалана олиш ва ҳоказо.

Маълумки, халқ оғзаки ижоди намуналарида ҳунар, устоз-шогирд ва бошқалар ҳақида ажойиб ривоятлар, ҳикоялар, эртақлар, мақоллар мавжуд. Халқ орасида яратилган ҳар бир ривоят, ҳикоят ва бошқалар ота-боболарнинг ҳаётий тажрибалари асосида яратилган. Уларнинг бу тажрибалари орқали устозлар ёшларни тарбиялаб, ҳунарли ва илмли бўлишга доимо чақириб келганлар. Ёшларни халқ миллий анъаналарига суянган ҳолда тарбиялаш, уларнинг руҳиятига ижобий таъсир этади.

Масалан, «Шоҳи зинда» ансамбли билан ўқувчиларни таништириш учун у билан боғлиқ бўлган ривоятни айтиб ўтиш ўринлидир. Масалан: «Ривоят қилишларича қадим замонларда, яъни Марказий Осиёни араблар босиб олган даврда, насроний динига мансуб бўлган кимсалар уларга қарши жанг қилган эмиш. Шу жангларнинг бирида араблар кучсиз бўлиб, кофирлар ғалаба қилишга муяссар бўлибдилар-у, бир саркардани қувиб, ана шу ҳозирги мақбара ўрнидаги бир хонага киргизибдилар. Араблар, яъни мусулмонлар саркардаси (шоҳ) ҳалиги кулба ичига кириб, Оллоҳ таолодан ёлвориб ибодат қилиб, кутқаришини сўраб турганида, кофирлар кириб орқасидан қилич билан бошини чопадилар. Шоҳ худонинг қудрати билан ерда думалаб кетган бошини қўли билан ушлаб, кофирлар томон юрганида, уларнинг шу жойда юраклари ёрилиб ўлибдилар. Бу воқеадан ҳабардор бўлган мусулмонлар югуриб келиб қарасаларки, шоҳ ғойиб бўлган эмиш. Шундан кейин кулбаи вайронанинг номи «Шоҳи зинда» деб номланган экан.

Шоҳи зинда форсий тилидаги ибора бўлиб, у «Шоҳ тирик» деган маънони англатади. Кейинчалик бу ерни Амир Темур ўз авлодининг мақбарасига айлантирган».

Шунингдек, таълим муассасаларида тарбиявий аҳамиятга эга бўлган ривоятларни ноанъанавий ўқитиш услуб (семинар-тренинг)лари асосида ҳам амалга ошириш мумкин. Масалан, жонли ижро мисолида, яъни бунда ўқувчиларнинг ўзлари саҳнали

кўриниш орқали мавзуни жонли ижро этадилар. Уларнинг ҳар бири иштирокчи вазифасини бажарадилар. Халқимизда «Юз марта эшитгандан кўра, бир марта кўрган афзал» деган ибора бежизга айтилмаган. 3-иловада "Кўприк устидаги гап" ривоятининг қисқача мазмуни берилмоқда, ушбу ривоятдан ўқувчилар ўзларига керакли хулосани чиқариб оладилар. Шунингдек, бир жуфтлик семинар-тренинг машғулотининг ўтказилиш тартиби ва мантиқий тузилмаси берилди. Ушбу семинар-тренингни ўтказишда ўқитувчи-мураббийдан педагогик маҳорат талаб этилади.

Ёшлар маънавиятини шакллантиришда Шарқда кўп асрлар мобайнида сақланган ажойиб маърифий бойликлар, улуғ олиму фозилларнинг пурҳикмат асарларини, ибратомуз фикрларини чуқур ўрганиш муҳим аҳамият касб этади. Жумладан, ривоятлар ҳам бизни ўтмиш билан боғлаб турадиган воситалардан бири, ўзига хос «ойнаи жаҳон»дир. Ривоятларни қайта-қайта мутолаа қилар эканмиз, уларнинг маъно тугунлари тобора ечилиб бораверишига иқроор бўламиз. Нодир панд-насихатлар эса ривоятларнинг маъзи саналиб, ўқувчига руҳий таъсир кўрсатади, тарбиялайди, фалсафий фикр ва озуқа беради, дунёқарашини кенгайтиради.

Ўзбек халқ амалий безак санъатининг кенг тарқалган турларидан бири ганчкорлик ҳунаридир. Касб-ҳунар коллежларида наққошликка оид олиб борилаётган дарсларда «Наққошлик санъати тарихи» деб номланган мавзуни ўқувчиларга тушунтириш вақтида ўзбек тарихий обидалари, уларнинг безаги юзасидан суҳбат ўтказишда, улар билан боғлиқ бўлган баъзи бир ривоят, ҳикоят, қизиқ тарихий воқеалар ва бошқалардан айтиб ўтиш муҳим аҳамиятга эгадир.

Маълумки, наққошлик, ёғоч ўймакорлиги, мисгарлик ва бошқа шу каби ҳунар турларини ёшларга ўргатишда «занжира» мавзуси бор. У касб-ҳунар коллежларида ганч ўймакорлиги бўйича ўқувчиларда билим, кўникма ва малакаларни шакллантиришда муҳим ўрин эгаллайди. Бу мавзу бўйича дарсни ташкил этиш ва ўтиш методикасини қуйидагича амалга ошириш мақсадга мувофиқдир.

Мавзу: Занжира ва унинг турлари.

Дарснинг мақсади.

1. *Таълимий мақсад.* Ўқувчиларни занжира турларини чизишга ва уларни ўйишга ўргатиш.

2. *Тарбиявий мақсад.* Занжира композициясини чизиш ва ўйиш орқали ўқувчиларнинг меҳнат ва эстетик дидини тарбиялаш.

3. *Ривожлантирувчи мақсад.* Ганч ўйишда ўқувчиларнинг дастлабки куникма ва малакаларини шакллантириш ва ижодий қобилиятларини ривожлантириш.

Машғулотнинг методи: суҳбат, тушунтириш, кўрсатиш, машқ, кластер, аклий ҳужум ва бошқа методлардан фойдаланиш.

Дарс олиб бориш учун ўқитувчи учун керакли материаллар:

1. Ганч ўймакорлари уста Ширин Муродов, Махмуд Усмонов, Асрор Мухторов, Зиёдулла Умаров каби усталарнинг ишларидан фото ва чизма намуналар. Занжиранинг меъморчиликда ва амалий безак санъати турларида қўлланилиши ҳамда ўқувчиларнинг ишлари юзасидан тайёрланган видеофильм.

2. Занжирани чизиш ва уни ўйиш босқичлари акс эттирилган плакатлар. Касб-ҳунар коллежи ўқувчилари ишларидан намуналар.

Ўқувчи учун: альбом, қалам, сиёҳли қалам, оддий қора қалам, чизгич, циркуль, скайпель ва бошқалар.

Фанлараро боғлиқлиги:

1. Геометрия фани билан боғлиқлиги. Геометрик шаклларни кўриш.

2. Чизмачилик фани билан боғлиқлиги. Чизикларни, ёй ва айланаларни тенг бўлақларга бўлиш. Берилган юзага занжира композициясини тўғри жойлаштириш.

Дарснинг бориши: занжира ҳақида тушунча; занжиранинг турлари; оддий ва мураккаб занжаралар; занжира композициясини чизиш; занжира композициясига мос ганч тахта тайёрлаш; сиёҳли қаламда ганч тахтасига занжира чизиб, скайпелда ўйиш ва унга пардоз бериш йўллари.

Дарсни олиб боришнинг методик ишланмаси: Ўқитувчи дарсни занжира ҳақидаги умумий маълумот беришдан бошлайди. Маърузадан сўнг ўқувчилар билан савол-жавоб ўтказилади. Бунда улар занжира нима ва у қаерда қўлланилиши мумкин? деган қатор саволларга жавоб беришади. Занжира халқ амалий безак санъати турлари бўлмиш наққошлик, каштачилик, кандакорлик, ёғоч ва ганч ўймакорлигида кенг тарқалган. Занжира ҳақида экранда видеофильм намоиш этилади (10-15 минут). Ўқувчиларга занжира ҳақида тушунча бериш давомида халқ оғзаки ижоди намуналари ривоят, ҳикоя, мақол, масал, афсона ва бошқалардан фойдаланиш

Ўқувчиларни шу дарсга қизиқиш уйғотишда ҳамда дарсни янада таъсирчанлигини оширишда ёрдам беради.

Ганч ўймакорлигида асосий нақш билан хошияни боғлаб турадиган нақш – бу занжирadır. Занжира тузилишининг мараккаблигига қараб оддий ва мураккаб бўлиши мисоллар орқали кўрсатилиб, унинг аҳамияти тушунтирилади. Занжира нақшларнинг рамкасини ўраб туради. У ажойиб, содда бўлишига қарамай, геометрик шаклларни ўйганда ёруғ ва соялар кишини ўзига жалб этади. Занжира турлари плакатлар ёрдамида кўрсатилади.

Занжирани тайёрлашда, асосан кўзда тўғри чамалаш, тўғри чизиқларни бир хил ўйиш лозимлиги ўқувчиларга ўргатилади. Катта бўлмаган ганч тахтани (30X30см) кўйиб чизиш ва ўйиш, доскада босқичлари билан тушунтириб берилади. Ўқувчилар занжирани оддийсидан бошлаб чизишлари ва ўйишлари лозим. Ўқитувчи уларнинг ишларини кузатади ва намоёйиш этади.

Занжирани бир хил чуқурликда ўйиб, қирраларининг бир текисда чиқишига эришиш керак. Қандай қилиб пирамидалар ҳосил қилиниши кўрсатилади. Ўйма қирралари ўткир, қиррали бўлиши учун ўқувчиларга индивидуал ёрдам бериб борилиши лозим.

Оддий занжира ўйиб бўлингач, мураккаб занжиралар ўйилади. Амалий машғулот охирида ўқувчилар ишлари таҳлил қилиниб, камчиликлари кўрсатилади.

1-машқ. Занжирани чизиш ва уни ўйиш.

Техника: Мавзуни альбомга қалам билан чизиш ва скальпелда ганчни ўйиш.

Хом ашё: ганч, гипс ёки алебастр, қоғоз, сув ва бошқалар.

Ўлчам: 30X30, 30X40, 40X40 ва ҳоказо.

Бажариш босқичлари: 1. Занжира композициясини чизиш. 2. Занжира композицияси учун тахтани тайёрлаш. 3. Ганч учун тахта тайёрлаш. 4. Занжира композиция нусхасини ганч тахта юзасига тушуриш. 5. Занжирани ўйиш. 6. Пардозлаш.

Мавзуни мустақамлаш учун саволлар: Занжира нима? Занжиранинг қандай турлари мавжуд? Халқ амалий безак санъатининг қайси турларида занжира ишлатилади? Занжира қанақа босқичларда чизилади? Занжирани ўйишда қандай қоидаларга амал қилинади? Занжира композициясининг қандай терминлари бор? 7. Берилган занжирани таҳлил қилиб беринг.

Таянч тушунчалар. Айлана занжира – айлана шаклдаги

занжира; Рафторсимон накш - (синосоида) тўлқинсимон шаклдаги накш тури; Ари занжира – арининг инига ўхшаш занжира тури; Изора – хона деворининг паст қисми изора дейилади.

Ўйга топишириқ: 1. Занжира композициясини чизиш. 2. Ганч учун тахтани тайёрлаш ва занжирани ўйишни машқ қилиш. 3. Занжирасимон накш намуналарини тўплаш. 4. Музей, метростанциялар ва замонавий биноларга ишланган занжира композицияларидан нусха олиш.

Халқимизда гиламдўзлик ҳам кенг тарқалган амалий безак санъати соҳаларидандир. Гиламдўзлик билан ота-боболаримиз қадимдан шуғулланганлар. Шу сабабли айрим вилоят, туман маданият уйларида гиламдўзлик тўғараклари мавжуд. Гиламдўзлик машғулотларида ўқувчиларга ўз ишларини сифатли, озода бажаришлари лозимлиги уқтирилади. Мамлакатнинг ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маданий-маърифий, маънавий ҳаётида юз бераётган ислохотлар, Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги Қонуни, «Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури» ҳамда узлуксиз таълим тизимининг барча босқичлари учун жорий этилган таълимнинг давлат стандартлари, умумий ўрта таълимнинг янги дастурларини муваффақиятли ҳал этилиши касб-хунар коллежларида тайёрланаётган кичик мутахассисларнинг сифатига ҳам боғлиқ. Бўлгуси кадрларни касбий тайёргарликка эга бўлган кичик мутахассис жамият ҳаётининг барча жабҳаларини ривожлантириш қафолатидир.

Айниқса, бугунги кунда касб-хунар коллежи ўқувчиларига таълим ва тарбия беришда ўтмиш маданиятимиз, қадриятларимиз, миллий санъатимиз намуналардан, ота-боболаримиз томонидан яратилган ва бутун жаҳонга машҳур бўлган ажойиб санъат намуналардан кенг фойдаланишга алоҳида эътибор берилмоқда.

Аждодлар маънавий хазиналаридан, яъни халқ оғзаки ижодидан ўринли ва унумли фойдаланиш, касб-хунар коллежларида кичик мутахассислар тайёрлаш сифатини оширишда муҳим ўрин тутди.

Республика касб-хунар коллежлари ўқувчиларига таълим ва тарбия бериш жараёнини янада самарали амалга оширишни таъминловчи қуйидаги илмий-назарий хулосалар аниқланди ва амалга оширилди.

1. Касб-хунар коллежларида тайёрланаётган кичик мута-

хассисларнинг сифатини оширишда аждодлар маънавий ва маърифий мероси бўлган халқ оғзаки ижодидан дарсларда кенг фойдаланиш муҳим ўрин тутди.

2. Муаммони ўрганиш ва таҳлил қилиш асосида олинган натижалар шуни кўрсатадики, касб-хунар коллежларидаги амалий безак санъати турлари бўйича ўрганилаётган ўқув фанларида халқ оғзаки ижодидан фойдаланиш тузилмаси ишлаб чиқилди ва уларнинг мазмуни келтирилди.

3. Касб-хунар коллежларидаги амалий безак санъати дарсларида халқ оғзаки ижодидан фойдаланиш натижасида ўқувчиларнинг дунёқараши шаклланди, ота-онасига, дўстларига, устозига, табиатга бўлган қизиқиши ортганлиги аниқланди.

4. Таълим-тарбия жараёнида ривоятлардан ноанъанавий услубда, яъни семинар-тренинг кўринишида (жонли ижро) ўқитиш технологияси ишлаб чиқилди (З-илова).

5. Аждодлар маънавий мероси бўлган халқ оғзаки ижодини илмий ўрганиб, тўплаб, таҳлил қилиб, улардан дарсларда фойдаланиш тузилмаси ишлаб чиқилди ҳамда тажрибада синаб кўрилди.

6. Илғор ўқитувчилар тажрибаларига суянган ҳолда методик тавсиянома яратилди.

Ш БОБ. Ўқув-тарбиявий тадбирлар орқали халқ оғзаки ижоди намуналардан фойдаланиш технологияси

3.1. Ўқув-тарбиявий тадбирлар ташкил этиш ва ўтказишда халқ оғзаки ижоди намуналардан фойдаланиш

Халқимиз тарихи, қадриятлари, илм-фани, маданият дурдоналарини ҳар томонлама илмий ўрганиш ва таҳлил этиш ғоят муҳимдир. Бугун бизнинг олдимизда шундай тарихий имконият пайдо бўлдики, биз босиб ўтган йўлимизни танқидий баҳолаб, буюк маданиятимиз, яъни, қадимий меросимиз илдизларига қайтиб, ўтмишдаги бой анъаналарни янги жамият қурилишига татбиқ этмоғимиз керак. Шу мақсадда республика ҳукуматининг қабул қилган қатор ҳужжатлари талаблари Ватанимизнинг ҳар томонлама жаҳон андозалари талаблари асосида ривожланишига йўналтирилган. Жумладан, ёшларга таълим-тарбия беришда, яъни маданият, қадрият, миллий санъат намуналардан, аждодлар томондан яратилган ва бутун жаҳонга машҳур бўлган ажойиб санъат намуналардан кенг фойдаланишга катта аҳамият берилмоқда. Шу маънода Республика ҳукумати томонидан халқ таълими тизимини тубдан ислоҳ қилиш мақсадида 1997 йили «Таълим тўғрисида»ги Қонун ва «Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури» қабул қилинди. унда «Ўзбекистон Республикасининг таълим соҳасидаги сиёсати, умуминсоний қадриятлар, халқнинг тарихий тажрибаси, маданият ва фан бобидаги кўп асрлик анъаналар, жамиятнинг истиқболдаги ривожланишини ҳисобга олган ҳолда юргизилади», - дейилган.⁴⁵

Тарбиявий жараён онгли, масъулиятли фаолият ҳисобланиб, унда ўқитувчи-мураббий тарбияланувчиларни комил инсон қилиб етиштиришда ҳар томонлама, яъни педагогик, психологик, маънавий, маърифий таъсир кўрсатиши лозим бўлади.

Ўқитувчи-мураббийлар ўқув-тарбиявий тадбирларни ташкил этишида ўқувчиларни маънавий жиҳатдан юксак фазилатлар эгаси қилиб тарбиялашнинг турли қирралари, шакл ва услубларини билиши, булар бўйича билим, кўникма ва малакаларга эга бўлиши керак.

Ўқув-тарбиявий тадбирлар деганда - таълим муассасалари, жумладан ўрта махсус, касб-ҳунар таълими муассасалари, умумий ўрта таълим мактаблари, қўшимча таълим-тарбия муассасалари,

⁴⁵ Барқамол авлод Ўзбекистон тараққиёти пойдевори. -Т.: Шарқ, 1997. -64 б.

давлат, хусусий, ишлаб чиқариш корхоналари, маҳалла ва жамоатчилик орасида ўқувчилар иштирокида ўқув режалари асосида бир неча фанларга таянган ҳолда ташкил этилиб, ўтказиладиган ижтимоий фойдали машгулотлар мажмуи назарда тутилади.⁴⁶

Шунингдек, ўқув-тарбиявий тадбирларни ташкил қилиш ва ўтказиш методикаси ижтимоий жараён ҳисобланиб, бунда ўқитувчи-мураббий қуйидаги мақсад ва вазифаларни белгилаб олиши лозим бўлади:

- ўқитувчи-мураббий ўтказиладиган ўқув-тарбиявий тадбирларнинг сермазмунлигини таъминлашда бой миллий ва умуминсоний кадриятлардан кенг фойдаланиши;

- ўқувчилар жамоасининг тарбиявий даражасини ўрганиб, унга тарбиявий таъсир кўрсатиш маҳоратига эга бўлиши;

- ўқув-тарбиявий тадбирлар учун зарур методларни танлаб, кўзланган мақсадга эришиш чора-тадбирларини кўра билиши;

- илғор тажрибаларни кузатиб, таҳлил қилиб, ундан ижодий фойдаланиши;

- ўқув-тарбиявий тадбирларни ўқувчиларнинг руҳиятига қанчалик ижобий таъсир этганини кузатиб, уни янада ривожлантириши ва такомиллаштириши;

- ўқув-тарбиявий тадбирларнинг самарадорлигини оширишда ўз билимини таркибий равишда бойитиб бориши;

- ўқувчиларнинг ўқув фанларидан олган назарий билимларини ҳар томонлама кенгайтириши ва чуқурлаштириши;

- ўқувчиларнинг дарслардан олган назарий билимларини кундалик ҳаёт ва ишлаб чиқариш амалиёти билан боғлаши;

- ўқувчиларни ўқув-тарбиявий тадбирлар жараёнида бошқа ўқув фанларига бўлган қизиқишларини орттириши;

- ўқувчилар ўзларининг мустақил билимларини кенгайтириши ҳамда уларда куникма ва малакалар ҳосил қилишларида ёрдам бериши;

- ўқувчилар жамоасини ўзаро ва катталарга нисбатан ҳурмат, кичикларга иззат руҳида тарбиялашга хизмат қилиши лозим.

Ўқувчилар билан ўқув-тарбиявий тадбирлар ўтказиш ўқитувчидан педагогик санъат ва маҳоратни талаб этади. Маълумки, педагогик

⁴⁶ Сарсенбаева Р.М. Мехдат таълими негизида ўқув-тарбиявий тадбирлар ўтказишнинг илмий-методик асослари (халқ хунармандчилиги мисолида) 13.00.02. Пед. фан. ном. ... дисс. -Т.: ЎМҚХТРИ, 2004. -127 б.

санъат вазият билан боғлиқ. Педагогик санъат - бу қандайдир қўл билан тўтиб бўлмайдиган, балки фақат фаҳм-фаросат билангина амалга ошириладиган жараён.

Ҳўш, педагогик маҳорат нима, у нималардан ташкил топади? Бу фаҳм-фаросат ва билимларнинг, чинакам илмий, тарбиядаги қийинчиликларни енгишга қодир бўлган педагогнинг ўқувчилар қалби қандай эканлигини ҳис қилиш маҳорати, ички дунёси нозик ва заиф бўлган ўқувчига моҳирлик билан авайлаб ёндашиш, донолик ва ижодий далиллик, илмий таҳлил, ҳаёл ва фантазияга бўлган қобилият мужассамидир. Педагогик маҳоратга педагогик билимлар, фаҳм-фаросат билан бир қаторда педагогиканинг методика соҳасидаги тажрибалари ҳам киради чунки, улар тарбияга озроқ куч сарфлаб, кўпроқ натижаларга эришиш имконини беради. Албатта, педагогнинг маҳорати эришилган нарсалар чегарасидан ташқарига чиқишга доимо интилишни ҳам назарда тутиши лозим.

Демак, тарбиявий тадбирлар жараёнида педагогларнинг педагогик маҳоратга эга бўлиш билан бирга, у ўқувчи қалбини тушуниши, унинг қизиқиши ва мойилликларини ҳис қилиши керак. Шунга кўра тарбиявий тадбирлар режалаштирилиши ва ўтказилиши лозим. Тарбиявий тадбирларни шундай ташкил қилиш керакки, унда ўқувчилар фаол бўлишсин, ўқитувчи эса назоратчи сифатида намоён бўлсин. Шундагина кўзланган мақсадга аниқ ва тез эришиш мумкин.

Ўқувчилар билан тарбиявий тадбирлар ўтказишда ўқитувчининг муомала маданияти ҳам жуда катта аҳамиятга эга. Ўқитувчининг ўқувчилар билан бевосита ёки билвосита муомаласи ўтказилиши лозим бўлган тарбиявий тадбирларга тайёргарлик жараёнида содир бўлади. Мазкур жараёни ўқувчиларнинг муомаласига таъсир кўрсатишнинг ўзига хос воситаси деб қараш мумкин.

Муомала – бу маълумот (ахборот)лар жараёнидир. Ушбу жараён икки йўналишда, яъни бошқариш субъектидан (ўқитувчидан) бошқариш объектига (ўқувчига) бориши ёки аксинча - объектдан субъектга бориши мумкин. Ўқитувчи бевосита шахслараро муомаладан ўз тарбияланувчилари, умуман жамоа ҳақида, ундаги ички жараёнлар ҳақида ғоят хилма-хил маълумотларга эга бўлади ва ҳоказо. Ўз навбатида, ўқитувчи муомала жараёнида ўз ўқувчиларига ҳам устоз-шогирд одоби мавзусига қаратилган маълумотларни маълум қилади. Бунда ўқитувчи ўтказилиши керак

бўлган тарбиявий тадбирларнинг мазмуни, шакли, воситалари ҳақида ўз тарбияланувчиларига маълумот бериши билан бирга, уларнинг ишлаш жараёнлари ҳақида ҳам тушунча беради.

Ўқув-тарбиявий тадбирларни ташкил этиш жараёни онгли, масъулиятли ташкилий фаолият бўлиб, унда ўқитувчи-мураббий ўқувчиларни комил инсон қилиб етишишида унга ҳар томонлама таъсир этиши лозим бўлади. Улар ўқув-тарбиявий тадбирларни ташкил қилишда ўсиб келаётган ёш авлодни маънавий, маърифий жиҳатдан юксак фазилатлар эгаси қилиб тарбиялаш санъатининг кирраларини, шакл ва йўллари билишлари лозим.

Ўқитувчи – мураббийлар ўқув-тарбиявий тадбирларнинг мазмундорлигини таъминлашда миллий ва умуминсоний қадриятлардан, Шунингдек, устоз-шогирд одобидан кенг фойдаланиши ҳамда ўқувчиларга тарбиявий таъсир этишга оид бўлган методларни билиши керак.

Ўқув-тарбиявий тадбирларни ташкил этишда фойдаланиладиган асосий манбалар - бу аждодларнинг бизга қолдирган оғзаки ижодиёти, ёзма ёдгорликлари, Марказий Осиёлик мутафаккир, маърифатпарвар ва уни олимларнинг бой меросидир. Шу билан бирга, ўқитувчи ўзининг педагогик маҳорати ва тарбиячилик санъатига суянган ҳолда тарбиявий тадбирларни ташкил қилишнинг шарқона, миллий ва ўзига хослигига асосланади ва уни педагогик таъсир кўрсатиш орқали амалга оширади.

Ўқув-тарбиявий тадбирларни ташкил этиш ва ўтказиш миллий истиқлол талабларига жавоб берадиган баркамол инсонни тарбиялашга қаратилган бўлиши лозим. Баркамолликнинг биринчи намунаси Ватанга маҳаббат, Ватан туйғуси, ғурури ва уни саждагоҳ сифатида ардоқлашдир. Ватанга маҳаббат заминида ватанпарварлик, инсонпарварлик туйғулари шаклланади.

«Устоз-шогирд одоби» анъаналари мавзусига оид ўқув-тарбиявий тадбирни ташкил қилишда, аввало, мутафаккирларнинг бой маънавий меросидан унумли фойдаланиш лозим. Хусусан, халқ педагогикасидан, яъни ривоятлар, ҳикматли сўзлар, ҳикоятлар, халқ мақоллари кабилар шулар жумласига мисол бўлади. Масалан, ўқувчилар ривоятлардан фойдаланишларида, аввало, ривоятларнинг мазмунини ўзлари сахнали кўриниш сифатида ташкил этсалар мақсадга мувофиқ бўлар эди. Чунки, "Устоз ва шогирд одоби" мавзусига оид ўтказиладиган тарбиявий тадбир ўқувчиларга

қанчалик (нечоғли) таъсир этиши ҳам мазкур жараёнда намоён бўлади. Аниқроғи, ўқувчиларга сахна кўриниши орқали таъсир этиш, уларнинг тарбияларига ижобий таъсир этади. Чунки, улар бу тарбиявий жараёни ўз кўзлари билан кўришади, қатнашади ва ривоят мазмунини шарҳлаб, керакли хулосани чиқариб олишади.

Р.М. Сарсенбаева⁴⁷ ўзининг «Меҳнат таълими негизида ўқув-тарбиявий тадбирлар ўтказишнинг илмий-методик асослари» (халқ хунармандчилиги мисолида) номли номзодлик диссертациясида ўқув-тарбиявий тадбирларнинг тузилмасини келтирган. Муаллиф мазкур тадқиқот ишида 21 номдаги тадбир шакллари санаб, шу тадбир шаклларида меҳнат амалиёти, ўқувчилар меҳнат уюшмаси ва кўрик мусобақаларнинг ўтказилиш методикалари ҳақида фикр юритган бўлиб, у ўқув-тарбиявий тадбир шаклларида энг қизиқарли ва мазмунли турларидан бири - саёҳатни эътибордан четда қолдирган. Чунки, касб-хунар коллежларида саёҳатлар уюштириш ва уни ўтказиш муҳим аҳамиятга эга. Саёҳат ўқувчиларнинг дарс ва тўғарақларда олган билимларини мустаҳкамлайди, дунё-қарашини шакллантиради ва бу таассуротлар уларнинг ижодий қобилиятини оширади. Саёҳат ўқув дастуридаги бирор мавзунини кенгрок, атрофлича ўрганиш учун уюштирилади.

Касб-хунар коллежи ўқувчилари учун саёҳатларни қуйидаги жойларда уюштириш мумкин: 1. Халқ амалий безак санъати музейи. 2. Оилавий хунармандчилик устахоналари. 3. Тасвирий санъат музейи. 4. Тарих музейи. 5. Табиат музейи. 6. Меъморчилик обидалари. 7. Табиат қўйнида. 8. Самарқанд, Бухоро, Хива, Фарғона ва бошқа шаҳарларга саёҳат. 9. Кўргазма заллар. 10. Замонавий бинолар. 11. Касб-хунар коллежлари ва ҳ.к.

Ўқитувчи саёҳат ўтказишдан аввал саёҳат ўтказишнинг мақсади, режаси, нималар керак бўлиши, қандай тугалланиши лозимлиги тўғрисидаги масалаларни кўриб чиқиши керак. Ўқитувчи олдин саёҳат қилинадиган жойни бориб кўради.

Қўшимча ҳужжат ва адабиётлар билан танишиб, ўрганиб чиқади. Ўқувчиларнинг бўш кунини аниқлаб, саёҳат ўтказадиган кунни эълон қилади. Унда қаерга бориш, у ерда керак бўладиган қалам, ўчирғич, ручка, альбом, дафтар, баъзи ўқувчилар фотоаппарат ва видеоаппарат олишлари айтилади. Саёҳат вақтида тартиб-интизом

⁴⁷ Сарсенбаева Р.М. Меҳнат таълими негизида ўқув-тарбиявий тадбирлар ўтказишнинг илмий-методик асослари (халқ хунармандчилиги мисолида) 13.00.02. Пед. фан. ном. ... дисс. -Т.: ЎМКХТРИ, 2004. -43 б.

ҳақида огоҳлантирилиб қўйилади. Ўқувчиларга саёҳатга нечта ўқувчи бориши, қандай мақсад ва вазифалар кўзланганлиги тушунтирилади. Ўқувчиларга керакли атамаларнинг айрим жойларини қисқа-қисқа ёзиб олишлари айтиб ўтилади. Ўқитувчи бориладиган жойдаги экспонатларнинг турларини шарҳлаб бериши учун баъзи керакли маълумотларни ён дафтарига ёзиб олиши мумкин. Саёҳат музейда ўтказиладиган бўлса, махсус саёҳат раҳбарларини ҳам олиб бориш тавсия этилади.

Саёҳатни ташкил этиш ўқувчиларнинг кизиқиши, кайфияти, соғлиги ва руҳан тайёргарлигидан бошланади. Саёҳатлар ўқувчиларнинг ихтиёрий кизиқишлари асосида ташкил этилса, улар бу тадбирни интизорлик билан кутадилар. Саёҳатга ўқувчилар эълон чиққан кундан бошлаб тайёргарлик кўра бошлашади.

Куйида ўқув-тарбиявий тадбир шаклларида бири саёҳатнинг ўтказилиш методикаси ҳақида фикр юритилади. Чизмадан кўриниб турибдики, "Устоз-шогирд одоби" аънаналаридан фойдаланиш методикаси баён этилган, унда саёҳат ўқув-тарбиявий тадбири куйидаги кетма-кетлик асосида амалга оширилади (6-чизма).

1. Мақсадни белгилаш.

2. Мавзуни аниқлаш.

3. Режани тузиш.

4. Вазифаларни тақсимлаш (бунда, ўқувчиларга саёҳат даврида бажариши лозим бўлган вазифалар тақсимланади. Масалан, ким фатоаппарат олиши, альбом, ручка, дафтар каби ўқув қуролларини ким олиши кабилар белгилаб олинади).

5. Ёзма иш (бунда, гуруҳ сардори ўқитувчи ҳамкорлигида ўқувчиларнинг саёҳат давомида ўзларини қандай тутганлигини ҳамда ёзма ишлар натижаларига қараб баҳолайдилар. Баҳолаш олдиндан тузилиб чиқилган мезонлар асосида амалга оширилади).

Мазкур саёҳат уч босқичда амалга оширилади: тайёргарлик, асосий, якуний. Тайёргарлик босқичида саёҳат ўтказишнинг куни ва вақти аниқланади, асосий босқичга тайёргарлик кўрилади, баҳолаш мезонлари ишлаб чиқилади, режа тузилади, эълон ёзилади ва вазифалар тақсимланади.

Асосий босқичда, яъни саёҳат жараёнида ҳар бир ўқувчи тартиб-интизомга риоя қилиши, саёҳат раҳбарини эшитиши, керакли атамаларни ёзиб олиши ҳамда керак бўлганда савол-жавобларда қатнашиши лозим.

3.2. Саёхатлар ўтказиш жарёнида халқ оғзаки ижоди намуналардан фойдаланиш методикаси

Якуний босқичда, яъни саёхатдан сўнг ҳар бир ўқувчи баҳолаш мезонлари асосида баҳоланади. (Ушбу баҳолаш мезонлари олдиндан эълонлар доскасида ёки синф фаоллари томонидан ўқувчиларга эълон қилиниши мумкин). Баҳолаш мезонларини ишлаб чиқишда қуйидагиларга аҳамият берилади:

1. Саёхатга тайёргарлик кўриш, бунда ўқувчиларнинг қандай даражада

тайёргарлик кўрганлиги, яъни ҳар бир ўқувчида барча ўқув қуролларининг

борлиги ҳамда тоза ва ихчам кийиниши.

2. Саёхат давомида ўқувчилар ўзларини одоб-ахлоқ қоидаларига амал қилган ҳолда тутиши зарур. Яъни ортиқча ўзаро савол-жавоб қилмаслик, муомала маданиятига амал қилиш, ўзаро бир-бирини ҳурмат қилиш, ўқитувчи гапига кулоқ солиш ва ҳ.к.

3. Ёзма ишга баҳо қўйиш. Бунда, албатта, режа тузилиб, у асосий ва хулоса қисмларига бўлиниб ёзилади, Мазмуни баҳоланади.

Ўқитувчи ўқувчилар ҳамкорлигида шу уч мезон асосида баҳоланади. Ҳар бир ёзма ишга ўрта (3), яхши (4) ва аъло (5) баҳо-лар қўйилади ва ўқувчиларга эълон қилинади.

Ўқитувчи ўқувчиларга қандай саволлар беришини олдиндан тузиб олиши керак. Масалан:

1. Сиз устанинг қандай наққошлик намунасини кўриб туриб-сиз?

2. Нима учун ушбу кўрсатилаётган безак шундай номланган?

3. Деворнинг пастки қисмида қандай фойдаланилган?

4. Ушбу асар композициявий жиҳатдан қандай тузилган?

5. Наққош устанинг қайси меъморчилик бўлгансиз?

6. Безак ишларида неча хил пардоз фойдаланилган?

7. Устазоданинг устози ва шогирдларидан кимларни биласиз?

8. Устанинг асарлари бошқа усталарнинг ишларидан қайси томонлари билан фарқ қилади ва ҳоказолар.

Ўқитувчи ўқувчилар билан музейга борганида, уларга тартиб-интизом сақлашлари ва баъзи қоидаларни айтиб, огоҳлантириб қўйиши керак.

Ўқитувчи ёки таклиф этилган махсус саёхат раҳбари ўқувчи-

ларга бир бошидан усталарнинг иш услуби, композициявий тузилиши, агар намоён бўлса, намоён ҳақида, уларнинг номлари ва турлари, муносабатлар (тўрт томонига такрорланувчи нақш композицияси) ҳақида дарсда айтилган сўзларни амалда кўргазмали ҳолда тушунтириши керак.

Ўқувчилар, аввал яхшилаб томоша қилиб, сўнгра ўзларига маъқул бўлган ишлардан намуналар кўчирадилар. Баъзилари фотосуратлар ва видеофильмларга олишади. Бу ишларни бажаришда, намуна танлашда тўғарак раҳбари ҳар бир ўқувчига алоҳида эътибор билан, нима сабабдан айнан шу намуна танланаётгани ҳақида, сўраб олинса, жуда яхши бўлади. Булардан ташқари, баъзи тузилган саволлар асосида ўқувчилар ўзлари алоҳида савол-жавоб қилиши мумкин.

Яқунловчи суҳбат жараёнида ўқувчилар ўзаро бир-бирларининг ютуқ ва камчиликлари ҳақида фикр билдирадилар ва улардан тўғри хулоса чиқаришга ҳаракат қиладилар. Шу ўринда саёҳат раҳбари яқунловчи суҳбатда ўқувчилар билан савол-жавоблар ўтказди. Олинган таассуротлар асосида ҳар бир ўқувчидан нима учун шу композиция тайёрланганлиги, унда нималар акс эттирилиши кераклиги ҳақида сўраб, аниқланади. Шунингдек, саёҳат таассуротидан олинган фотосуратларни махсус фотоальбомларга ва видеокассеталарнинг махсус картатекаларига солиб қўйиш ҳамда фотосуратлардан деворий газеталар чиқариш мумкин.

Ўқувчилар бошқа касб-ҳунар коллежларига саёҳат қилишганида, у ерда қилинаётган ишлар билан танишадилар ҳамда ишлари кўргазмага қўйилган ўқувчилар билан савол-жавоблар ўтказадилар. Баъзи нақшларни фото ва видеофильмларга оладилар. Шулар асосида саёҳатдан кейин ўқувчиларда қандай таассуротлар қолдирилганлиги, айниқса, қайси ишлар ёққанлиги тўғрисида савол-жавоблар ўтказилади.

Ўқувчиларнинг табиат қўйнига саёҳат қилишлари энг яхши саёҳатлардан бири ҳисобланади. Бу саёҳатнинг мақсади ўқувчиларни табиат қўйнидаги гўзалликларни сеза билиши, улардан баҳра олиши, билиш қобилиятини ўстириши ва эстетик дидини тарбиялашдан иборатдир. Хусусан, уларнинг табиат ва ҳаётга бўлган муҳаббатини ошириш, дунёқарашини шакллантириш, машғулот ва дарс вақтида олган билимларини тўлдириб боришдир. Бу саёҳат амалий безак санъати соҳаларини ўрганувчилар учун зарурдир.

Масалан, ганч, наққошлик, ёғоч ўймакорлиги каби дарсларда нақш элементларини қаламда чизиш мавзусини бошлашдан аввал, уларни табиат қўйнига олиб чиқиш мақсадга мувофиқдир. Ўқитувчи табиатнинг ўзига хос гўзаллиги ҳар бир инсонга чуқур таъсир этиши, яъни санъаткорга мусиқа орқали, рассомга ранглар орқали, раққосага гўзал ҳаракатлар орқали намоён бўлгани каби, ўймакорликда бадий чизма ва ўймалари билан тасвирлаш лозимлиги тўғрисида сўзлаб беради. Чунончи, ганчкор, наққош, ёғоч ўймакор ва бошқалар табиатдаги гул, новда, барг шохчаларини жонли чизиқ ўймаларида тасвирлаб келган. Табиатдаги ҳар бир гул, барг, новда ўзига хос тузилганлиги ўқувчиларга кўрсатиб тушунтирилиши керак. Ҳар бир баргни, гулни, новдаларни чизиш қоидаларини наққошлар табиатдан олинганлигини тушунтириш лозим. Шунинг учун ҳам, уларга нақшни чизиш геометриясини билиш кераклиги тушунтирилади. Ҳар бир уста табиатдаги ўсимликларнинг тузилиши ва шаклини жонли чизиқлар орқали тасвирламай туриб, безаш ишларини бажара олмайди. Шу тариқа улар гул ва шохлардан бир нечасини олиб, гербарий тайёрлаши ҳам мумкин. Ўқувчилар гул, барг, шохчаларнинг расмини қаламда чизадилар. Бу чизиш уларга гул, барг ва новдаларнинг тузилишини ўрганишда катта ёрдам беради. Баъзи гул, барг ва новдаларнинг фотосуратини, рангли расмини видеофильмларга олиб, кўргазмали қуроллар ҳам тайёрлаш мумкин.

Ўқувчиларни кўргазмаларга олиб бориш ҳам муҳим ўрин эгаллайди. Бу тadbирдан мақсад амалий безак санъати турлари ҳақидаги дунёқарашларини кенгайтириш, санъат турларини фарқлай олиш, усталарнинг асарлари билан танишиш орқали ижодий қобилиятларини ҳамда билим ва малакаларини шакллантиришдан иборатдир. Ўқувчилар турли хил тарихий тамойиллар, яъни кўргазмага қўйилган баъзи асарлар муаллифи билан учрашиб суҳбатлар ўтказадилар ва фикр алмашинадилар ҳамда савол-жавоблар қиладилар.

Ўқувчиларни усталарнинг иш объектига олиб боришни ташкил этишнинг ҳам ўзига хос ижобий томонлари бор. Чунончи, ўқувчиларни ганч ўймакорлиги объектларига олиб бориб, ганчкор уста ва унинг шогирдлари билан юзма-юз таништирадилар. Улар билан суҳбат қуриб савол-жавоблар орқали маълумотлар оладилар. Уста ва шогирд ўртасидаги одоб ҳамда турли ҳунармандчилик

анъаналари билан яқиндан танишадилар. Ўқувчилар ҳозир ганч ўймакорлиги биноларда кенг қўлланилаётгани, улар қандай бажарилаётганлигини ўз кўзлари билан кўрадилар. Усталарнинг хомаки нусхалари, сувоқ турлари ва суваш усулларини амалда кўрадилар. Ганч ўймакорлик ишларининг қандай босқичларда бажарилиш жараёни билан яқиндан танишадилар. Ганчкорликда қўлланилаётган элементларни альбомга чизиб оладилар. Баъзи янги нақш композицияларини чизадилар. Улар саёҳатдан олган таассуротларини савол-жавоб орқали мустаҳкамлайдилар. Янги композициялар чизадилар. Бу эса уларни янада ижодий изланишга ундайди.

Ўқувчилар касб-ҳунар коллежларида олган билимларини саёҳат давомида янада тўлдирадилар ва мустаҳкамлайдилар. Касб ҳунар коллежларида ўқувчиларга халқ амалий безак санъати турларидан кандакорлик, ёғоч ўймакорлиги, кулолчилик, зардўзлик кабиларни қиёмига етказиб ўргатишда оилавий ҳунармандчилик устахоналарига саёҳатлар ташкил этиш муҳим аҳамиятга эга. Чунки, қадимдан Ўзбекистонда турли ҳунармандчилик маҳаллалари бўлиб, усталар бирор ҳунар билан фақат оиласи билан эмас, балки бутун маҳалласи билан шуғулланар эди. Уларнинг ўзига хос урф-одатлари, анъаналари, уста-шоғирд одоби бўлган. Айниқса, ҳар бир ҳунармандчиликнинг ўзига хос дуолари ҳам ёзиб қолдирилган.

Ушбу оилавий ҳунармандчилик анъаналарини ўқувчилар саёҳат қилганларида ўз кўзлари билан кўрадилар ва эшитадилар. Оилавий устахоналарга ўқувчиларни саёҳатга олиб боришдан аввал ўқитувчи жуда катта тайёргарлик ишларини олиб боради. Аввал оилавий устахонага бориб, уста билан гаплашиб, рухсат сўрайди ва келиш вақтини аниқлаб олади. Устахона эгасига саёҳат ўтказишнинг мақсади ва уни ўтказгандан сўнг қутиладиган натижалар қандай бўлиши тўғрисида маълумот бериши керак. Устахонани ўқитувчи кўриб, танишиб чиқади ва кўпроқ қайси масалани ёритиб бериш лозимлигини тушунтириб беради. Ўқитувчи ҳунарнинг ўзига хос томонлари, сулолалари, ишлаш усуллари, асарлари ҳақида маълумотлар олади. Саёҳатдан олдин ўқувчиларга саволларни бўлиб беради. Ўқувчилар ушбу саволларга ҳамда қўшимча саволларга ҳам жавоб топадилар.

Саволлар қуйидагича бўлиши мумкин:

- Ҳунарни кимдан ўргангансиз?

- Устахонангиз қачон ташкил этилган?
- Қандай устоз ва шогирд одоблари бор?
- Нечта шогирдингиз бор?
- Шогирдлар неча йилларда уста бўлиб етишадилар?
- Устахонанинг ўз урф-одатлари борми?
- Сиз қандай асбоблардан фойдаланасиз?
- Сизнинг ишингиз бошқа усталарникидан қайси томонлари

билан фарқ қилади?

- Шогирднинг устоз олдида қанақа бурчлари бор?
- Хунарманднинг тижоратда қандай одоб анъаналари бор?

Ўқувчилар саёҳат ўтказиб бўлганларидан сўнг юқоридаги саволларга жавоб берадилар. Саёҳат сўнгида улар ўз таассуротларини иншо, реферат тарзида ёзадилар ёки фотоальбом тайёрлайдилар. Хулоса қилиб айтганда, саёҳат турли-туман кўринишда ва турли мазмунда бўлганлиги учун ўзига хос усуллардан фойдаланиш керак. Саёҳатни тўғри ташкил этиш ўқувчиларни дарсда ва ўқув-тарбиявий тадбир (тўғарак) ларда олган билимини тўлдиради, мустаҳкамлайди ва дунёқарашини кенгайтиради.

Касб-хунар коллежларида битирувчилар кечасига бағишлаб «Устоз-шогирд одоби» мавзусида кўрик-танлов тадбирининг ўтказилиш методикаси биз томонимиздан ишлаб чиқилган методик қўлланмада ёритилган. Унда ўқув-тарбиявий тадбирнинг ўтказилиш босқичлари, иштирокчилар фаолиятини баҳолаш мезонлари, шартларининг мазмуни ва сценарийси келтирилган [99].

Касб-хунар коллежларида «Устоз-шогирд одоби» анъаналаридан фойдаланишга оид Шарқ пандномалари, яъни халқ оғзаки ижоди намуналардан фойдаланиш методикаси ишлаб чиқилди. Унда, Қуръони Карим, Ҳадиси Шариф, халқ оғзаки ижоди намуналардан ривоят, латифа, афсона, эртақ, дoston, аския кабиларнинг негизида миллий, шарқона одоб-ахлоқ, меҳнат-севарлик, инсонпарварлик, адолатпарварлик, ёвузликдан яхшиликнинг устуворлиги, инсоннинг эзгуликка интилиши каби юксак қадриятлар улуғланади. Аксинча, улар мазмунида акс эттирилган икки юзламачилик, фирибгарлик, мунофиқлик, очкўзлик, айёрлик, ишёқмаслик каби инсон маънавиятига зид бўлган иллатлар қораланади.

Касб-хунар коллежларида умумтаълим фанлари ва амалий безак санъати йўналишларига оид махсус фанлар билан бир

қаторда "Махсус курс"нинг ўқитилиши муҳим аҳамият касб этади. Ушбу "Устоз-шогирд одоби" махсус курсини мазмунан ва шаклан маҳаллий, ҳудудий шароитларни ҳисобга олган ҳолда янгилаб бориш ҳозирги замон педагогикаси, дидактикаси, психологияси фанларининг назариётчи ва амалиётчилари олдида турган долзарб муаммолардан бири ҳисобланади.

Кичик мутахассислар тайёрлашда "Устоз-шогирд одоби" анъаналаридан фойдаланиш учун халқ оғзаки ижоди намуналарини ўрганиш борасида қуйидагиларга эътибор бериш лозимлиги белгиланди:

- касб-ҳунар коллежларида халқ оғзаки ижоди намуналарини ўқувчиларга қизиқарли, сахнали кўриниш орқали ўргатиш;

- ўқувчиларда «Устоз-шогирд одоби» анъаналари асосида куникмаларни шакллантиришда Шарқ пандномаларининг аҳамиятини ҳисобга олиш;

- анъаналарининг ўқувчиларга ўргатилишида амалий безак санъати йўналишидаги касб-ҳунар коллежларининг моддий, маънавий, маърифий, ҳудудий имкониятларини эътиборга олиш;

- амалий безак санъати йўналишидаги касб-ҳунар коллежи ўқувчиларига анъаналарни ўргатиш учун уларнинг қизиқиши, қобилияти, ўзига хос жиҳатлари, хоҳиш-истакларини инобатга олиш;

- "Устоз-шогирд одоби" анъаналаридан фойдаланишнинг самарадорлигини ошириш учун оила, маҳалла, таълим-тарбия муассасалари, корхона, жамоатчилик ва ҳунармандларни яқка тартибда хонадонларда устоз-шогирд кўринишларини мустаҳкамлаш, телекўрсатувлар, радиоэшиттиришларни мунтазам равишда ташкил этиш, илмий-методик адабиётлар нашр қилиш ва замонавий электрон кўринишларида дарслик ва қўлланмалар яратиш;

- Амалий безак санъати соҳалари ўқитиладиган касб-ҳунар коллежларида анъаналарининг ўқитилиш методикаларини ривожлантириш ва бошқалар.

3.3. Ўқув-тарбиявий тадбирни ташкил қилишнинг мақсад ва вазифалари

Тарбиявий жараён онгли, масъулиятли фаолият ҳисобланиб, унда ўқитувчи-мураббий тарбияланувчиларни комил инсон қилиб

етиштиришда ҳар томонлама, яъни педагогик, психологик, маънавий, маърифий таъсир кўрсатиши лозим бўлади.

Комил инсон гоёси - ҳам миллий, ҳам умумбашарий моҳиятга эга бўлган, одамзотга хос энг юксак маънавий ва жисмоний баркамолликни мужассам

*этган, уни ҳаммиша эзгуликка ундайдиган олижаноб гоёдир.*⁴⁸

Ўқитувчи-мураббийлар ўқув-тарбиявий тадбирларни ташкил этишда ўқувчиларни маънавий жиҳатдан юксак фазилатлар эгаси қилиб тарбиялашнинг турли қирралари, шакл ва услубларини билиши, билим, куникма ва малакаларга эга бўлиши керак.

Ўқув-тарбиявий тадбирлар деганда - таълим муассасалари, жумладан, ўрта махсус, касб-хунар таълими муассасалари, умумий ўрта таълим мактаблари, қўшимча таълим-тарбия муассасалари, давлат, хусусий, ишлаб чиқариш корхоналари, маҳалла ва жамоатчилик орасида ўқувчилар иштирокида ўқув режалари асосида бир неча фанларга таянган ҳолда ташкил этилиб, ўтказиладиган ижтимоий фойдали машғулотлар мажмуи назарда тутилади.

Шунингдек, ўқув-тарбиявий тадбирларни ташкил қилиш методикаси ижтимоий жараён ҳисобланиб, у миллий онг ва миллий истиқлол мафқурасини шакллантиришга хизмат қилади ҳамда ўқитувчи-мураббий унинг қуйидаги мақсад ва вазифаларини белгилаб олиши лозим бўлади:

- ўқитувчи-мураббий ўтказиладиган ўқув-тарбиявий тадбирларнинг мазмундорлигини таъминлашда бой миллий ва умуминсоний қадриятлардан кенг фойдаланиши;

- ўқувчилар жамоасининг тарбиявий даражасини ўрганиб, унга тарбиявий таъсир кўрсатиш маҳоратига эга бўлиши;

- ўқув-тарбиявий тадбирлар учун зарур методларни танлаб, кўзланган мақсадга эришиш чора-тадбирларини кўра билиши;

- илғор тажрибаларни кузатиб, таҳлил қилиб, ундан ижодий фойдаланиши;

- ўқув-тарбиявий тадбирларни ўқувчиларнинг руҳиятига қанчалик ижобий таъсир этганини кузатиб, уни янада ривожлантириши ва такомиллаштириши;

- ўқув-тарбиявий тадбирларнинг самарадорлигини оширишда ўз билимини таркибий равишда бойитиб бориши;

⁴⁸ Миллий истиқлол гоёси: асосий тушунча ва тамойиллар. -Т.: Ўзбекистон, 2001. 80 б.

- ўқувчиларнинг ўқув фанларидан олган назарий билимларини ҳар томонлама кенгайтириши ва чуқурлаштириши;
- ўқувчиларнинг дарслардан олган назарий билимларини кундалик ҳаёт ва ишлаб чиқариш амалиёти билан боғлаши;
- ўқувчиларни ўқув-тарбиявий тадбирлар жараёнида бошқа ўқув фанларига бўлган қизиқишларини орттириши;
- ўқувчиларнинг ўзларининг мустақил билимларини кенгайтириши ҳамда уларда куникма ва малакалар ҳосил қилишларида ёрдам бериши;
- ўқувчилар жамоасини ўзаро ва катталарга нисбатан ҳурмат, кичикларга иззат руҳида тарбиялашга хизмат қилиши лозим.

3.4. Ўқув-тарбиявий тадбирларни ташкил этишнинг педагогик томонлари

Педагогик санъат вазият билан боғлиқ. Бу ерда ҳар гал ҳамма нарса гуё янгидан содир бўлгандек туюлади. Бинобарин, киши ўзининг ҳар бир қадамини олдиндан кўриши, ривожлантириши амалда мумкин бўлмайди. Педагогнинг меҳнати - бу беҳад изланиш, азоб уқубатли кечинмалар, илҳом, бетакрор ишлар, ҳафсаланинг пир бўлиши, ўқувчилар билан биргаликда бошдан кечирилган қувончдан қаноат ҳосил қилиш кабилардир. Педагогик санъат - бу қандайдир кўл билан тўтиб бўлмайдиган, фаҳм-фаросат билан амалга ошириладиган жараёнدير.

Ҳар қандай ижодкорлик, Бунинг устига педагогик ижодкорлик қуруқ жойда, фақат ҳиссий кечинмалар асосида бошланиши мумкин эмас. Тарбия санъатида ўзининг педагогик маҳорати, ўзининг «бир қолипдаги» меҳнат маданияти борки, уларни билиб олиш зарур. Педагог кадрларни тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш бутун тизими ана шуни билиб олишга қаратилиши керак. Бироқ, ҳали ҳеч ким олий ўқув юртида ўқиб ёки ўқитувчилар малакасини ошириш курсини тамомлагандан кейин уста педагог бўлиб қолмаган. Педагогик меҳнат усталари таълим муассасаларида вужудга келади, ўқувчилар билан муомалада шаклланади.

Хўш, педагогик маҳорат нима, у нималардан ташкил топади? Бу фаҳм-фаросат ва билимларнинг чинакам илмий, тарбиядаги қийинчиликларни енгишга қодир бўлган педагогнинг ўқувчилар қалби қандай эканлигини ҳис қилиш маҳорати, ички дунёси нозик ва заиф бўлган ўқувчига моҳирлик билан авайлаб ёндашиш,

донолик ва ижодий далиллик, илмий таҳлил, ҳаёл ва фантазияга бўлган қобилият мужассамидир. Педагогик маҳоратга педагогик билимлар, фаҳм-фаросат билан бир қаторда педагогиканинг методика соҳасидаги малакалари ҳам киради, улар тарбияга озроқ куч сарфлаб, кўпроқ натижаларга эришиш имконини беради. Албатта, педагогнинг маҳорати эришилган нарсалар чегарасидан ташқарига чиқишга доимо интилишни ҳам назарда тутиши лозим.

Демак, тарбиявий тадбирлар жараёнида педагог педагогик маҳоратга эга бўлиш билан бирга, у ўқувчи қалбини тушуниши, унинг қизиқиш ва мойилликларини ҳис қилиши керак. Шунга кўра тарбиявий тадбирларни режалаштириш ва ўтказиш лозим. Албатта, режалаштиришни ўқувчиларнинг маслаҳатисиз амалга ошириб бўлмайди. Тарбиявий тадбирларни шундай ташкил қилиш керакки, унда ўқувчилар фаол бўлишсин, ўқитувчи эса назоратчи сифатида намоён бўлсин. Шундагина кўзланган мақсадга аниқ ва тез эришиш мумкин.

Ўқувчилар билан тарбиявий тадбирлар ўтказишда ўқитувчининг муомала одоби ҳам жуда катта аҳамиятга эгадир. Ўқитувчининг ўқувчилар билан бевосита ёки билвосита муомала ўтказилиши лозим бўлган тарбиявий тадбирларга тайёргарлик жараёнида содир бўлади. Мазкур жараёни ўқувчиларнинг муомаласига таъсир кўрсатишнинг ўзига хос воситаси деб қараш мумкин.

IV БОБ. Амалий санъат дарсларида халқ оғзаки ижоди намуналардан фойдаланиш методикаси

4.1. Ганчкорлик ҳунарини ўргатиш жарёнида халқ оғзаки ижоди намуналардан фойдаланиш

Мавзу: Ганчкорлик санъати. Ганч ўймакорлиги ва унинг миллий анъаналар асосида тарихий тараққиёти

Машғулотнинг мақсади

1.Таълимий: талабаларга халқ амалий безак санъати, унинг турлари, ганч ўймакорлик ҳунарининг ривожланиш тарихи унинг ўзига хос хусусиятлари ва ганчкор усталарнинг ижоди ҳақида суҳбат орқали назарий тушунча бериш.

2.Тарбиявий: талабаларга ганч ўймакорлик санъати тарихини тушунтириш орқали, уларнинг эстетик дидини, ватанпарварлик ва ахлоқий хислатларини тарбиялаш.

3.Ривожлантирувчи: талабаларнинг ижодий фаолиятини ривожлантириш ҳамда дунёқарашини шакллантириш.

Машғулотнинг методи: лекция, суҳбат, тушунтириш ва кўрсатиш.

Машғулотнинг жиҳозланиши: ўқитувчи учун:

1. Халқ амалий безак санъати тарихига ва турларига оид плакатлар.

2. Ганчкорлик ҳунари тарихига оид плакатлар ва слайдлар.

3. Тарихий меъморчилик обидаларидаги ганч ўймакорлиги тасвирланган плакатлар.

4. Ҳозирги замонавий биноларнинг безатилишига оид плакатлар.

Машғулотнинг бориши

Ўқитувчи машғулотнинг бошланишида ганчкорлик ҳунарини ўрганиш сабаблари ва унинг аҳамиятини тушунтиради. Йил давомида ўтиладиган мавзулар билан қисқача таништиради. Санъат, халқ амалий безак санъати, ҳунар, ҳунармандчилик иборалари ва атамаларининг шарҳи билан таништиради. Ўзбек миллий анъаналари, урф-одатлари ҳамда сангтарошлик, суяк, ёғоч ўймакорлиги, зардўзлик, кулолчилик, гиламдўзлик каби ҳунар турлари ҳақида умумий тушунчалар берилади.

Ганч ўймакорлиги ва унинг турлари ҳамда ўзига хос хусусиятлари кенгроқ тушунтирилади. Ганчкорлик ҳунарининг ривожланиш босқичлари ҳақида кенгроқ маълумотлар берилади.

Ҳозирда ганчкорлик ҳунарининг кўз қорачиғидек асраб, авайланиб отадан - болага мерос тариқасида миллий анъана бўйича ривожланиб бизгача етиб келганлиги ҳамда уларнинг яратган бебаҳо тарихий обидалари-ю ва унинг безакларини қайта таъмирлаб, жон бағишлаб қелаётганлари ҳақида талабаларга тушунча бериб борилади.

Ганч ўймакорлигининг турлари заминли ва заминсиз ўймалар ҳақида кўргазмали қуроллар слайд видеофильм ва репродукциялар намойиш қилинади. Шу вақтга қадар таниқли ганчкор усталарни етиштириб чиқарган ганчкорлик мактаблари, яъни Бухоро, Самарқанд, Наманган, Тошкент, Фарғона ва Хива шаҳарларидаги ганчкорлик мактабларининг намояндалари бўлмиш Уста Ширин Муродов (Бухоро), Рузимат Машарипов (Хива, Уста Шамсиддин Ғофуров, Уста Қули Жалилов (Самарқанд), Тошпўлат Арслонкулов ва Махмуд Усмонов, Абдурахмон Султонов, Зиёвуддин Юсупов, Ҳаёт Абдуллаев, Асрор Мухторов ва шу кабилар ҳақида гапирилади.

Алишер Навоий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Ал-Хоразмий, Низомий Ганжавий, Камолиддин Бехзод, Моний, Фирдавсий, Умар Хайём, Бобур каби жаҳонга машҳур олим, шоир ва наққошлар, фозилу фузалолар биноларни кишилар хаёлини ўзига тортувчи табиатнинг гўзал манзараларига монанд нақшлар билан безашга чақирганлар. Кишиларни, ёшларни эса гўзаллик билан ошно бўлишига ва Бунинг учун ҳунар ўрганиш ҳамда илмли бўлишга даъват этганлар.

Қадимда ҳар бир ҳунар муқаддас ҳисобланган бўлиб, уни ҳурмат қилиб эъзозлаб келганлар: Ҳар бир ҳунарнинг ўз усталари ва уларнинг шогирдлари бўлган. Ота-боболаримиз томонидан уста ва шогирдлар учун одоб-ахлоқнинг ўзига хос маҳсус қонун-қоидалари, урф-одатлари, маданияти, иримлари, дуолари, миллий анъаналари ишлаб чиқилган бўлиб, бу қоидаларга қаттиқ риоя қилинган. Устознинг ҳам, шогирднинг ҳам олдига қўйилган ўзига яраша мақсади ва вазифалари, амалга оширилиши шарт бўлган бурчлари аниқ белгилаб қўйилган.

Устоз ва шогирд ҳамда улар бажаришлари лозим бўлган

вазифалари, урф-одатлари ҳақида тушунча беришда қизиқарли ривоятлардан фойдаланиш мумкин. Қуйида "Устоз отангдан улуғ" деб номланган ривоятлардан бирини айтиш мақсадга мувофиқдир.

"Буюк мутафаккир шоиримиз Алишер Навоий Абдурахмон Жомий яшайдиган маҳаллага яқин келганда отдан тушиб, устози яшайдиган маҳалла аҳли билан қуюқ саломлашиб, ҳол-аҳвол сўраган қуйи - отига минмай Жомий уйигача пиёда борар экан. Шунда бир темирчи: "Амир Сиз вазири аъзамсиз-ку! Сизга бундоқ юриш ярашмас". Алишер Навоий жилмайиб туриб, шундай дебдилар: "Йўқ бирордар, мен ҳозир устозим Абдурахмон Жомий яшайдиган маҳаллага келдим. Демак, бу ерда яшовчи ҳар бир фуқаро устозимнинг тобуткашлари ҳисобланади. Шундоқ бўлгач, нечун мен улар, сиз мухтарамлар олдида ҳурматсизлик қилишим керак. Устозимни қандай авайлаб эъзозласам, сизларни ҳам шундақ қилгумдур". Талабаларни ганч ўймакорлиги борасидаги тасаввурлари ва тушунчаларини бойитиш учун турли адабиётлар, альбом кўрсатилади. Фотосуратлар ва плакатлар ёки слайдларни намойиш этиш орқали ҳозирдаги замонавий биноларнинг безакларидаги ўзига хос унсурлари, ифодаланиш тартиблари мавжудлиги тушунтирилади.

Ўзбек миллий ганч ўймакорлиги санъатининг бутун дунёга тарқалаётгани, унга бўлган эҳтиёж ва қизиқиш ортиб бораётгани атрофлича баён қилинади. Машғулотни ўтиш давомида мавзунинг тарихий қисмини тарих фани билан, тарихий обидаларининг қурилиши, тузилиши ва безакларининг жойлашувидаги ўзига хосликни математика фани билан боғлаб, ганч нақшларининг ўзига хос такрорланиши, ҳамоҳанглигини мусиқа дарси билан боғлаб ўтиш мавзуни янада чуқур, атрофлича тушунтиришга ёрдам беради.

Мавзу қуйидаги мазмунда ўтилади

Ганчкорлик қадимий санъат турларидан бири бўлиб, ўз аксини дунё меъморчилигида, жумладан, Ўрта Осиё, Эрон, Туркия, Арабистон ва бошқа Шарқ меъморчилигида намоён этиб келмоқда. Айниқса, Ўрта Осиёда яратилган асарлар ўзига хос бадиийлиги, композициясининг ишланиш услуби билан фарқ қилади.

Ҳозирги кунда ганч серқуёш Ўзбекистонимизда ардоқланиб ва авайлаб муҳофаза қилинаётган кўпгина ёдгорлик обидаларига кўркамлик, гўзаллик бахш этиб турибди. У Самарқанд, Бухоро,

Тошкент, Қўқон, Фарғона, Хива, Шаҳрисабз ва бошқа шаҳарлардаги тарихий обидаларни қуриш ва безатишда ишлатилган.

Ганч ўймакорлик санъати асрлар давомида ўзига хос услуб билан ривожланиб келди. Бу санъатнинг энг қадимги, Ўрта асрлардаги ва XX асрдаги ривожланишини кўздан кечириб, ўрганиб чиқсак, бу даврлардаги ганч ўймакорлиги бир-биридан анча фарқ қилади. Қадимги ганч ўймакорлиги ҳажмий бўлиб реалистик тасвирлар асосида ишланган. Уларда кўпинча одамлар, ҳайвонлар қушлар тасвири ишлатилган. Эрамизнинг биринчи асрларидаёқ кишилар ганчни ажойиб хусусиятга эга эканлигини билиб, қалъалар, карвонсарой ва бошқа жойларни безай бошлаганлар. Бўлиб ўтган жанрлар оқибатида улар вайронага айланиб, фақат қолдиқлари сақланиб қолган.

III асрда Тупроққалъанинг серҳашам сарой меҳмонхоналари ўйма ганч билан безатилган. Варахшадаги топилмалардан VI-VII асрлардаги Бухоро Саройи қолдиқлардан намуналар топилган. Бу топилмаларда қушлар, ҳайвонлар, балиқларни, ўсимликсимон ва геометрик шаклларнинг ўйма намуналарини кўриш мумкин.

X-XI асрларда наққошлик, ёғоч ва ганч ўймакорлиги янада ривожланди. Мураккаб тасвирни акс эттирадиган нақшлар пайдо бўлди. Ганч ўймакорлиги ишлари уйнинг ички ва намгарчилик тегмайдиган ташқи қисмида ҳам қўлланилган.

Термиз мақбараларидаги ганч ўймакорлик санъати ўша даврнинг юқори чўққиси деса бўлади. XII асрда муқарнаслар ҳосил бўлди. Кўпгина биноларда қўлланила бошлади. XIII асрда ганчкорлик санъати янада юксалди. Буннга Афросиёбда топилган ажойиб ганч ўймакорлиги ишлари мисол бўла олади. XIV-XVII асрларда ҳам биноларнинг ички қисмларини безатишда ганчкорлик санъатидан фойдаланилган.

Ганчкорликнинг гуллаб-яшнаган, даври XVIII асрнинг охири XIX асрнинг бошлари бўлди. XIX асрнинг бошларида буюк ганч ўймакорларидан Абдурахим Ҳаётов, Уста Мурод, Уста Фузайл, Уста Носир, Уста Хожи Ҳафиз, Уста Насруллобой, Уста Азим, Уста Омонullo, Уста Ғофир, Уста Иброҳим, Уста Сарви, Уста Абдуфаттоҳ ва бошқалар фаолият кўрсатдилар.

XX аср бошларидаги ишларда ўйма рельефи жуда майин услуб техникаси пайдо бўлди. Рангли ганчлар, бўёқлар, нақш ва тасвирлар қўлланила бошлади.

1913-1914 йилларда Бухорода Амир Аҳадхон томонидан Ситораи Моҳи Хоса қурилди. Ганч ўймакорлиги билан безатилди, Айникса, Оқ уй (меҳмонхонани) ўша даврдаги ганч ўймакорлигининг ажойиб намунаси деса бўлади. Бунда ойна заминида ганч ўймакорлиги бажарилган. У ўзининг нозиклиги жимжимадор қилиб безатилиши билан ажралиб туради. Мазкур саройнинг безак ишларини Уста Ширин бажарган. У ўша даврда энг кўзга кўринган ганчкор усталардан эди.

1918-1920 йилларда хунармандлар кўмитаси Тошкентда ўлкашунослик хунармандлар ташкилоти, ўқув намунавий устахоналар ва хунармандлик ишлари бўйича музей ташкил этилди. Ўзбекистон хунармандлари ўз ишлари билан 1937 йилда Парижда "Санъат ва техника ҳозирги кунда" деган кўرғазмаларда иккита "Грант при", иккита кумуш медаль ва битта олтин медаль билан мукофотландилар.

1947 йили Тошкентда меъмор А.Мухамедшин бошчилигида Курант биноси қурилди. Бу бинони безашда Уста Ширин Муродов ганчкорлик санъатининг ажойиб намуналарини яратди. Ўзбекистон меъморчилигида катта хазина бўлиб қўшилган Ўзбекистон Давлат опера ва балет катта театри 1947 йили академик архитектор Алексей Щусевнинг лойиҳаси ва раҳбарлиги остида қуриб битказилди. Щусев Ўзбекистон вилоятларидаги ганчкор усталарни бир жойга йиғиб, улар олдига икки муҳим масалани: театрнинг залларини ҳар бир вилоятнинг ўзига хос миллий услуби асосида безаш, иккинчиси - безалган хона театрнинг архитектура бадий образига мос тушиши кераклиги ҳақидаги масалани улар олдига қўяди.

Бунинг натижасида театрнинг Хива, Термиз заллари қадимда ишлатилган ганчкорлик услубида ишланди. Бухоро, Фарғона ва Самарқанд заллари эса замонавий халқ анъанасига мос бўлган ўймакорлиги билан безатилди.

Ўзбекистонда ўзига хос ганчкорлик мактаблари мавжуд. Шулардан бири Хоразм ганчкорлик мактабидир. Хоразм меъморчилигида геометрик нақшларга кенг ўрин берилган бўлиб, улар бошқа вилоятларга қараганда, ўзига хослиги билан ажралиб туради. Айникса, ўсимликсимон нақшлар спирал шаклда айланма ҳаракатчанлиги, динамиклиги билан фарқ қилади. Ислимий нақшлар қуйидагича яхлит турунж, мадохил, қалампир, бодомга ўхшаш таноб шакллариининг такорланишидан ҳосил бўлади.

Баъзи ҳолларда турунж, мадоҳили таноблар ўрнига юлдузсимон гирихлар ҳам ишлатилади. Ислимий нақшлар новда кўп ишлатилиб, марғула, барг, шкуфта, ойгул, нўхатгул, куртак ва гунчалар кўп қўлланилади. Хива ганчкорлигида энг характерли томонларидан яна бири нақшларнинг эркин ва ҳаракатчанлиги, жўшқинлигидир. Инчунун бу мактаб наққош усталари кўп ҳолларда кўк ва яшил ранг билан ишлашган. Рузимет Машарипов, Каримберган Полвонов, Юсуф Худойберганов, Бекжон Ёқубов, Одамбой Бобожонов, Одамбой Ёқубов кабилар Хоразм ганчкорлик мактаб намояндаларидандир.

Бухоро ганчкорлик мактаби санъатининг энг ривожланган жойи ва ўчоғи ҳисобланади. Зеро бу санъат ўйма ганчларнинг йирик ҳамда ўзига хос майинлиги, жозибadorлиги ва бошқа томонлари билан ажралиб туради. Бухоро ганчкорлик мактабининг энг йирик намояндаларидан бири академик Уста Ширин Муродовдир, Бухоро ганчкорлик мактаби намояндалари Уста Сафар, Уста Адис, Уста Саври, Уста Ислон, Уста Икром, Уста Жўра, Уста Курбон Юлдошев, Уста Иброҳим Хафизов, Уста Назрулло, Уста Ҳаёт Носиров ва бошқалардир.

Тошкент ганчкорлик мактаби ҳам ўзига хосдир. Бу мактабга хос нақшларнинг нозиклиги аниқ симметрик тақсимга эгалиги, жозибadorлиги билан ажралиб туради, Тошкент ганчкорлик мактаби намояндалари сафида Усмон Икромов, Тошпўлат Арслонқулов, Махмуд Усмонов, Анвар Пўлатов, Мирмахмуд Рахматов, ака-ука Абдурахмон ва Мўмин Султоновлар, Ҳаёт Абдуллаев, Зиёдулла Юсупов, Умар Тоҳиров, Мирвоҳид Усмонов каби қатор етук усталар бор.

Самарқанд бутун дунёга машхур энг қадимий шаҳарлардан бири бўлиб, у ерда ишланган нақшларнинг ҳар бири ўзига хос мактабга эга.

Бошқа ганчкорлик мактаби нақшлари ўзининг тузилиши жиҳатидан Тошкент нақшларига ўхшаб кетади. Самарқанд ганчкорлик мактаби намояндалари Уста Анвар Қулиев, Уста Турсунбой Исмоилов, Шамсиддин Ғофуров, Қули Жалилов ва бошқалардир.

Ҳар қандай бинони безашда, аввал, унинг тузилишига мос ганч ўймакорлиги турини танлаш, қўллаш муҳим аҳамиятга эга. Кичик хонага майда текис ўйма ва унга мос бўлган пардоз тури катта меҳмонхоналарга эса йирик ўйма ва ўзига хос ганч ўймакорлиги қўлланилади.

Ганч ўймакорлиги, йирик ўйма, чуқур ўйма, ясси ўйма, қирма, замини кўзгули ўйма, замини рангли ўйма, чизма пардоз, панжарасимон ўйма, занжирсимон ҳажмли ўйма турларидан иборат. Бундан ташқари ганч ўймакорлиги турлари заминли ва заминсиз ўймаларга бўлинади.

Энг кўп қўлланиладиган ўйма ясси ўймадир. У интерьерда кўп қўлланилади. Албатта, катта бўлмаган хоналарга ўйманинг чуқурлиги 1-1,5 см бўлиб, унга ҳар хил пардоз турлари берилади.

Ўйма нақшнинг замини умумий юзанинг 30-60 фоизини эгаллайди. Ўйилган жойига пах пардоз, чока пардоз, лўла ёки табақа пардоз берилади.

Таянч тушунчалар

1. Турунж - доира ёки овалсимон шаклдаги нақш тури.
2. Мадоҳили - чопу - рост такрорланувчи лоласимон нақш тури.
3. Қирма – ўйилган жойларни рангли ганч қоришмаси билан тўлдиришдир.

Ўтилган мавзунини мустаҳкамлаш учун саволлар

1. Ўзбек халқ амалий безак санъати нима ва унинг қандай турлари бор?
2. Ҳунар ва ҳунарманд тушунчаларининг изоҳини тушунтириб беринг.
3. Ганчкорлик ҳунари қаерда яхши ривожланган?
4. Сиз маҳаллангиз ёки қишлоғингиздаги қайси машҳур ҳунармандларни биласиз?
5. Сиз қайси ҳунарга қизиқасиз?
6. Ҳунар ҳақида қандай халқ мақоллар ва ривоятларини биласиз?
7. Қадимда қандай ҳунармандчилик маҳаллалари бўлган?
8. Ганч ўймакорлиги билан безатилган замонавий биноларни қаерларда кўргансиз?

Уйга вазифа:

1. Рўзнома, ойномалардан ганч ўймакорлиги ҳунарига оид суратлар, иллюстрацияларни ҳамда китобларни топиш ва йиғиш.
2. Ганчкорлик ҳунарини ўрганишда керак бўладиган дафтар, қалам, ўчирғич, альбом, чизғич ва ҳоказоларни тайёрлаш.

Адабиётлар:

1. Ахраров И.А., Ремпель Л.И. Резной штык Афрасияба. - Изд-во лит-ры и искусства им. Г.Гуляма, 1971.- 158 с.
2. Булатов С.С. Ўзбек халқ амалий безак санъати.- Мехнат,1991.-10 б.
3. Боситхонов. Ганчкорлик санъати.- Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1978.- 3-4 б.
4. Вейморн Б. Архитектурно-декоративное искусство Узбекистана.- М.: Гос. изд-во по архитектуре, 1948.- С.17-28.
5. Булатов С. Ўзбек халқ амалий безак санъати., Мехнат, 1991.14-44 б.
6. Долинская В., Захидов Г., Кадыров Т. и др. Искусство Советского Узбекистана.- М.: Изд-во "Советский художник", 1976. - 606 с.
7. Ремпель К. Архитектурный орнамент Узбекистана.- 1961.- 606 с.
8. Қосимов Қ. Наккошлик.- Тошкент: Ўқитувчи, 1982.- 3-14 б.
9. Ремпель М.И. Далекое и близкое.- Ташкент, 1981.- С.199-235.
10. Справочник архитекторағ Сост. А.А.Печанов.- 1956.- С.199-224
11. Фахретдинова Д.А. Декоративно-прикладное искусство Узбекистана. 1972.- 163 б.
12. Булатов С. Ганчкорлик.- Ўқитувчи, 1990.- 806 с.
13. Ўзбек Совет Энциклопедияси.- 3-т.- Тошкент, 1972.- 206-207 б.
14. Ғуломов С.С., Булатов С.С. Шарқона "уста-шоғирд" одоби.- 2000.- 45 б.

Ганч ўймакорлигида ишлатиладиган асбоб-ускуналар

Машғулотнинг мақсади:

1. Таълимий: талабаларни ганч ўймакорлигида ишлатиладиган асбоб-ускуналарнинг номи ва тузилиши билан таништириш ҳамда улар билан ишлашга ўргатиш.

2. Тарбиявий: талабаларда иш қуролларига нисбатан меҳр ўғотиш ва уларни эҳтиёт қилишга ўргатиш ҳамда ахлоқий хислатларни тарбиялаш.

3. Ривожлантирувчи: ганч ўймакорлигида ишлатиладиган қуроллар билан таништириш орқали уларнинг дунёқарашини шакллантириш.

Машғулот ўтиш методи: лекция, суҳбат, тушунтириш ва кўрсатиш.

Машғулотнинг жиҳозланиши.

Ўқитувчи учун:

1. Ганч ўймакорлигида қўлланадиган асбобларнинг турлари тасвирланган плакатлар, асбобларнинг ўзи, чархлаш қондалари кўрсатилган плакатлар.

2. Ганчкорлик санъати усталарининг иш вақтида олинган фотосуратлари, техника ҳавфсизлиги қондалари кўрсатилган плакатлар.

3. Ганчкорлик асбоблари.

Талабалар учун: альбом, катакли ва бир чизикли иккита дафтар, скальпель, искана, ўчирғич (кўк ёки оқ ранглиси), паргор (циркуль) ва бошқалар. Ўқитувчи янги мавзуни баён этишдан олдин, талабанинг аввалдан машғулотада олган билимларини савол-жавоблар ёрдамида аниқлаб ва мустаҳкамлаб олади. Бунда тахминан қўйидаги саволлар берилиши мумкин:

1. Ганч ўймакорлигининг қандай турларини биласиз?

2. Ганч ўймакор усталаридан кимларни биласиз?

3. Машҳур ганчкорлик мактаблари ва уларда таҳсил олган усталардан кимларни биласиз?

4. Сиз қаерларда ганч ўймакорлиги билан безатилган биноларни кўргансиз?

Ўқитувчи савол-жавобдан сўнг, унга яқун ясаб, ганчкорликда ишлатиладиган асбоб-ускуналар тўғрисида қисқача назарий тушунча беради. Шундан сўнг, талабаларнинг мавзуга бўлган қизиқишини янада ошириш учун қизиқарли ривоят, ҳикоят ёки усталарнинг ҳаётида рўй берган айрим қизиқ воқеаларни айтиб бериш фойдадан холи эмас.

Ҳар бир соҳа усталарининг ўзига хос асбоб ва ускуналари мавжуддир.

Шунга кўра машғулота хонасидаги жиҳозлар нима учун кераклиги ва уларни кўз қорачиғидай сақлаш лозимлиги талабаларга тушунтирилади.

Ганч ўймакорлигида қўлланиладиган асбоблар, чизиклар ўтказиш учун чизғичлар, паргор (циркуль), юмшоқ ва қаттиқ қаламлар талабалар дафтари, оқ ёки кўк ўчирғичлар, шаффоф қоғоз, расм дафтари, катта ўлчамдаги оқ қоғозлар ва шу кабиларнинг иш жойида мавжуд бўлиши лозимлиги ўқтирилади.

Ганч қориш учун сирли тоғора, элаклар, катта ва кичик челақлар, рулетка, андава, ганч юзасини ишқалаш учунг юмшоқ латта, шокул, медицина қўлқопчаси, қум қоғозлар, симлар, қайроқ тошлар, ганч тахта тайёрлаш учун тўртта тахтачадан ясалган чорчўп ва шу кабилардан фойдаланиш йўллари амалий тарзда тушуштирилади. Иш жойи ва дастгоҳларни, устахонани тоза ва

озода тутиш қоидалари борасида талабаларга керакли маълумотлар берилади. Ҳар бир талабанинг иш жараёнида халат кийиши ва бош кийими бўлиш кераклиги айтилади. Ганч ўймакорлик асбобларини чархлаш тартиби ҳамда техника ҳавфсизлиги қоидалари ҳақида тушунчалар берилади. Табобат бурчагида дорилардан тўғри фойдаланиш ва шикастланган кишига қандай тез ёрдам кўрсатиш йўллари амалий равишда ўргатилади. Ганчни ўйиш ва пардозлашда қўлланиладиган асбоблардан скальпель, искана, штургардон, қаламтоқ, минқор, морпеч қаламлар, қалампух, патак бинди, лулакш, замин қалам, наво қалам, пилта қалам, думал қалам ва бошқа асбобларнинг тузилиши, ўзига хос хусусиятлар қисқача шарҳлаб ўтилади. Талабаларга усталар аввал қўллаган асбобларнинг ўзи ёки фото суратларни кўрсатиб, ҳар бирининг қайси жараёнда қўлланилиши ҳақида керакли тушунчалар беради.

Асбобларни сақлаш тартиби, уларни тўғри чархлаш усуллари плакатлар ёрдамида ва амалий тарзда кўрсатилади. Куйида ҳар бир асбобнинг ўзига хос хусусиятлари ва уларнинг қўлланилиш ўринлари кўрсатиб ўтилган:

Скальпель - пўлатдан ясалган ҳар хил ўлчамли жарроҳлик пичоқчаси. Ундан ҳозир ганч ўймакорлигида ҳам кенг фойдаланиляпти. Ўймани катта ёки кичиклигига қараб усталар ҳар хил ўлчамдагисини ишлатадилар.

Аввалги усталар жарроҳлик пичогидан ганчкорлик асбобларини темирчи усталарга буюртма бериб ишлатганлар.

Усталар фойдаланишдан аввал уни чархлаб, дастасини қўлга ботмайдиган қилиш учун икки томонига юпқа фанер қўйиб, изолента ўраб кейин ишлатадилар. Яъни бу асбоб ганч ўймакорлигида турли ишларни бажаришда қўл келади.

Искана - дурадгорликда ишлатиладиган оддий асбоб. Унинг учи оғма ҳолатда кесик бўлиши ҳам мумкин. Исканалар ҳар хил катталиқда бўлади. Кичиги майда ўймаларда, каттаси йирик ўймаларда ишлатилади. Искананинг темир қисми япалоқ, Узунчоқ кўринишда бўлиб, Узунлиги 7 см дан 10 см гача бўлиши мумкин. Банди қўпол бўлмаслиги керак. Исканани мактаб устахонасида ҳам ясаб олиш мумкин.

Штургардон - ганч ўймакорлигида қўлланиладиган асосий ўйма асбоб, стерженли бел қисми туя бўйнига ўхшаш 90° бурчак остида қайрилган бўлгани учун ўни штургардон, яъни туябўйин

деб ҳам юритилади. Ясси пўлатдан ясалган кескич қисмининг тиғи учли бўлиб, тенг ёнли учбурчакка ўхшайди. Шутургардон орнаментларнинг зеҳ чизиқларини кесишда ва ўймали рельефга пардоз беришда ишлатилади. Ўймага қараб шутургардоннинг катта-кичиги танланади. Чунончи, катта шутургардондан орнамент зирхларини ўйишга ва чуқур заминли ўймаларда, ўртачаси ўймага пардоз беришда, кичик шутургардан эса майда ўйма ишларини бажаришда ишлатилади.

Пух қалам - ханжарга ўхшаш икки томонга қиялаб кетган ўткир учли (фақат учи ёй шаклидаги илмоққа ўхшаш қайрилган бўлади) асбоб.

Кескич қисмининг узунлиги 10 см дан 18 см гача узунликда бўлиши мумкин. Пух қалам эгри сиртларни текислашда, сталак-титларга ишлов беришда, пардозда нова очишда ишлатилади. Бу асбоб ҳам ҳир хил катталиқда бўлади.

Минкор - учун ўқли (стерженли) асбоб бўлиб, уч қисмига учбурчак куракчали кескич 90° бурчак остида ўрнатилган бўлиб, ўйма заминини тозалашда, текислашда ва чуқурлашда ишлатилади.

Қаламток - тузилиши худди ханжар кўринишида бўлиб, кескич қисми икки томонга қиялаб ўткирланган. У тирнаб чизик чизишда, ўйишда ва ганчни тешишда ишлатилади.

Морпеч қалам - ўйилган нақшларнинг четларига ярим доиралар, бўртиқ ҳосил қилиш, ўровларни қирқиш ҳамда рельефга лула пардоз беришда, ўйилган нақшларнинг четларида занжира, хошия атрофларида турли кўринишдаги ўйиқлар, ярим доиралар, нуқталар чиқаришда ишлатиладиган ганч ўймакорлик асбоби. Морпеч қалам тузилиши жиҳатдан юмалоқ бўлиб, сирт кесиш учун ишлатилади. У пўлат андазали шаклдан, стержендан ва ёғоч банддан иборат.

Лух - ярим цилиндр сиртларни ҳосил қилишда ишлатиладиган ганч ўймакорлик асбоби. Тузилиши жиҳатидан кескич қисми япалоқ ясси шаклда бўлиб, учи 90° бурчак остида букилган бўлади.

Қалам - ханжар шаклидаги асбоб. Баъзиларининг учи қайрилган бўлиб, ахта ёрдамида тушурилган нақшларни учиб кетмаслиги учун тирнаб, чизиб чиқишда ишлатилади.

Пилта қалам - ганч ўймакорлик асбобининг бир тури, унинг учи қайрилган бўлади. У ярим айланадиган рельефлар ҳосил қилишда ишлатилади.

Патак бинни - шутургардоннинг бир тури, у рахларни учли қилиб кесишда ва ўйишда ишлатилади.

Нова - искана кўринишида бўлиб, учи эгри, ичи илмоқ сингари букланган, ўткир учли ганчкорлик асбобининг тури. Рельефларни юмалоқ қилиб кесишда ишлатилади.

Калами шукуфта - айлантириб тешик очишда ва чизик чизишда ишлатилади.

Лулакаш - умумий кўриниши ярим юмалоқ, букланган, учи ярим доира шаклида, асосан, лула пардозда ишлатилади. Бу асбоб ўйманинг йирик ёки майдалигига қараб ҳар хил ўлчамда бўлади.

Шарафа қалам - учи қайрилган искана, майда муқарнасларнинг ўймакорлик асбоби.

Ганч ўймакорлигида ишлатиладиган асбобларни ҳозир топиш қийин, чунки сотувда бундай асбоблар йўқ. Аввалги ганч ўймакорлик усталаримиз махсус темирчи усталарга буюртма бериб ясашиб олганлар. Баъзи бир усталаримиз эса ўзлари ясаб оладилар. Ҳозир бундай асбобларни ясаб берадиган усталарни топиш қийин. Шунинг учун дорихоналарда, поликлиникаларда, шифохоналарда бизнинг асосий асбобимиз бўлган скальпельни топишингиз мумкин. Искана эса хўжалик магазинларида сотилади.

Булардан ташқари ёғоч ўймакорлигида ишлатиладиган баъзи асбоблардан фойдаланишингиз мумкин. Бу асбоблар ҳар доим чархланган, озода бўлиб, қуруқ жойда сақланиши керак. Бундай асбобларни махсус қутича (пенал)ларга солиб юрган маъқул.

Таянч тушунчалар:

1. Пух қалам - ханжарга ўхшаш икки томонга қиялаб кетган ўткир учли асбоб.

2. Минқор - қуш тумшугини эслатувчи ганч ўймакорлиги асбоби.

3. Қаламток - тузилиши худди ханжар кўринишда бўлиб, кескич қисми икки томонга қиялаб ўткирланган ганчкорлик асбоби.

4. Нова - искана кўринишда бўлиб, учи эгри илмоқ сингари букланган, ўткир учли ганчкорлик асбобларидан бири.

Ўтилган мавзунини мустақамлаш учун саволлар:

1. Ганчкорлик хонаси қандай бўлиши керак?

2. Ганч ўймакорлигида қандай асбоблар ишлатилади?

3. Асбобларни қандай сақлаш керак?

4. Асбобларни чархлаш босқичларини айтинг ва кўрсатиб беринг.

5. Ганч ўймакорлигида техника ҳавфсизлиги қоидаларига қандай амал қилиш керак?

Ўйга вазифа:

1. Ганчкорлик санъатининг ривожланиш тарихига оид маълумотларни топиб, ўқиб келиш.
2. Ганч ўймакорлигига оид фото суратларнинг намуналари ҳамда репродукцияларини йиғиш.
3. Ганч ўймакорлигида кийиладиган махсус иш кийимлари ва асбобларни тайёрлаб келиш.

Адабиётлар:

1. Булатов С.С. Ўзбек халқ амалий безак санъати. Мехнат, 1991.- 69-71 б.
2. Булатов С.С. Ганчкорлик: Ўқитувчи. 1989.- 58-62 б.
3. Захидов П.Ш. Самарқандская школа зодчих. 1965.- С.116-120.
4. Ноткин И.И. Бухарская резьба по ганчу. 1961.- С.22-29.
5. Справочник архитекторағ Сост. А.А.Пеганов.- Т.15.-М.,1956.-С.209-212.
6. Усманов М. Санъатим - саодатим.- Тошкент: Ёш гвардия, 1983.- 60-61.

Ганч ўймакорлигида ишлатиладиган маҳаллий хом ашёлар ва уларнинг хусусиятлари

Машғулотнинг мақсади:

1. Таълимий: ўқувчиларни ганч ўймакорлигида ишлатадиган бадий материалларнинг турларини, ганч, алебастр ва гипсларнинг иш қувватини аниқлашга, ховонда, ахта тайёрлаш ва шу кабиларга ўргатиш.

2. Тарбиявий: ганч ўймакорлигида ишлатиладиган материалларнинг турлари ва уларни ишлатиш технологияси орқали ўқувчиларнинг эстетик дидини ўстириш, ахлоқий ва меҳнатсеварлик хислатларини тарбиялаш.

3. Ривожлантирувчи: ганч ўймакорлигида қўлланиладиган материаллар билан ишлаш куникмаси ва малакаларини шакллантириш ҳамда аввалги машғулотларда олган билимларини янада мустаҳкамлаш.

Машғулотни ўтиш методи: суҳбат, маъруза, тушунтириш, машқ қилиш.

Машғулотнинг жиҳозланиши: ўқитувчи учун: гипс, алебастр, тупроқ ва қумлардан намуналар. Уларни тайёрлаш ва ўзига хос хусусиятлари ёзилган плакат. Ўйма ишлардан олинган фото суратларнинг намуналари. Қогоз, нина, шаффоф қоғоз, сирли тоғора, рейка ва бошқалар. Ахта тайёрлаш йўллари кўрсатилаган плакатлар.

Талабалар учун: дафтар, қалам, ручка, нина, шаффоф қоғоз ва бошқалар.

Машғулотнинг бориши

Янги мавзуни ўтишдан аввал, олдинги ўтилган мавзуларни мустақамлаш учун талабаларга қуйидаги саволларни бериш мумкин:

1. Ганч ўймакорлигида қандай асбоблар қўлланилади?
2. Шутургардон асбоби нима учун ишлатилади?
3. Асбобларни қандай сақлаш лозим ва ҳоказо.

Ўқитувчи савол-жавоблар тугагандан сўнг, талабаларнинг жавобларини қисқача ўз сўзлари билан тўлдиради. Янги мавзуни баён қилиб халқ амалий безак санъати турларида ишлатиладиган бадий материаллар ҳақида қисқача сўзлаб беради. Бунда ҳар бир бадий материалнинг ўзига хос хусусиятларини атрофлича шарҳлаб бериш мақсадга мувофиқдир.

Қадимий обидаларнинг ва ундаги безакларнинг умри боқийлиги шундаки, жуда қадимдан ота-боболаримиз юқори сифатли, ғоят чидамли ҳамда давр синовларидан ўтган қурилиш материалларидан кенг фойдаланиб келганлар. Шундай маҳаллий материаллардан қаерда ва қандай қўлланиш сир-асрорларини жуда яхши билганлар. Шунинг учун ҳам асрлар оша ҳозиргача ота-боболаримизнинг қурган мухташам бинолари, ўйма ганч, ёғоч нақшлари шу кунгача ўз жилвасини йўқотмай турибди.

Шундай материаллардан бири ганчдир.

Ганч - маҳаллий қурилиш материали бўлиб, унинг ранги кўкиш, сарғиш ва оқ бўлади. Ганч турли шаҳарларда турлича номлар билан юритилади. Кавказда "гажа", форсда "гаж", тожикча "ганч", туркча "урунак", ўзбекча "ганч" деб юритилади. Ганч гипс билан тупроқнинг табиий аралашмаси бўлиб, унинг таркибида 40-70 фоизгача гипс бўлади. Ганч икки хил: табиий ва сунъий бўлади. Табиий ганчлар катта харсанг тош ҳолида бўлиб, ундан тўғридан -

тўғри ўйиб, йўниб, тирнаб қурилишда устун, ҳайкал ва безак сифатида фойдаланилади. Сунъий ганчлар эса махсус печларда қиздирилиб, кейин майдаланиб тайёрланади. Қадимда махсус ганч тайёрлайдиган усталар бўлиб, уларни ганчкорлар деб юритганлар. Ганчкорлар олиб келинган ганч тошларни юқори иссиқлик қуввати берадиган хумдонда 120-150 даража ҳароратда кундуз куни 6-7 соат қиздириб эрталабгача аста-секин совўтиб қўйганлар.

Эрта билан ганч тошларни махсус тўқмоқлар билан майдалашган. Уларни ғалвир ва элакдан ўтказишган. Бу ганчлар сортларга ажратилган.

Энг майин, донали ганчларни "гулганч" деб, яъни гул ўйиш учун ишлатиладиган ганч деб юритганлар. Бу ганч қанчалик майин бўлса, ўйма шунчалик нафис, бадий чикқан. Майин ганчлар нафис ўймакорликда пардоз ишларида қўлланилган. Юқори ҳароратда қиздириш натижасида ганч таркибидаги нам жуда камайиб, унинг қуввати ошади. Йирик ганчлар ҳар хил сувоқ, қора сувоқ ва ғишт теришларда ишлатилади. Ганч ўрнида алебастр ҳам ишлатилади. У сувоқда, ғишт теришда, айрим ҳолларда эса гулганч ўрнида ҳам ишлатилади. Ганч ўймакорлиги билан шуғулланган усталар "ганчкорлар" деб аталади. Улар ганчнинг қувватини аниқлаш учун унинг қанча ҳароратда қиздирилганлиги ва қанчалик тез ёки секин қотишига қараб аниқлайдилар. Жуда тажрибали усталар эса ганчни қўлига олиб сикимлаб кўришнинг ўзидаёқ, унинг эски ёки янгилигини, қувватини айтиб бера оладилар. Одатда, усталар ганчнинг қувватини аниқлашда ундан озгина олиб қориб, ўйиб кўрадилар. Агар ганчнинг қуввати жуда кучли бўлса, ҳатто уни минг мартагача сувда айлантириш мумкин. Ганчнинг жуда кўп сирли хусусиятлари бўлиб, ундан моҳирона, омилкорлик билан шошилмай фойдаланиш керак. Ганч қориш технологияси унча мураккаб бўлмасада, ўзига хос нозик томонларини билиш лозим. Ганчни қадимги усталар сирли лаган идишларда қорганлар. Ҳозир эса янги елим идишлардан фойдаланилади.

Ганч қоришнинг "тез ганч, сохта ганч, дугоб, ховонда" усуллари бўлиб, улар ўзига хос нозик ёки мураккаб бўлади. Қоришма тайёрлашда унинг ушбу нозик томонларини эътиборга олиш усталарнинг асосий вазифасидир.

Тезганч - тез қотувчи ганч қоришмаси бўлиб, ганчкорликда, равоқ боғлашда, сувоқ ва ҳар хил ишларда қўлланилади. Бу

қоришмани тайёрлаш учун идишга сув солиб устидан ганч солинади.

Тезкорлик билан қорилади. Ганчни кўп айлантирилмайди ҳамда керакли жойда ишлатилади.

Тезганч қоришмаси дарҳол ишлатилмаса, у қотиб қолади ва исроф бўлади.

Сохта ганч - қорилгандан сўнг 30 минут атрофида қотмасдан туради.

Сохта ганч қоришмасини тайёрлаш учун идишга сув солиниб, устидан эланган ганч сувга сепиб солинади. Бу иш сув юзаси ганч билан беркилгунга қадар давом эттирилади. Бунда ганч сувга тўйиниб боради.

Уста идишга шу сохта ганч қоришмасини бир чеккадан солиб керакли жойга ишлатади.

Дугоб усули - бирор юза ёки нарсани тўлдириш ёки беркитиш учун ишлатадиган суёқ қоришма. Идишга сув солиниб сув юзи беркитилгунча ганч сепилади. Бу усул - сохта ганчга қараганда бироз суёқроқ бўлади. Бу ганч қоришма нарсаларни беркитиш ёки тўлдириш учун ишлатилади.

Ховонда - гул ўйишга мўлжаллаб маълум қадар кучи камайтирилган ганч қорилади. Уни тайёрлашнинг ўзига хос томонлари бор. Бунинг учун сирли ёки пластмасса тоғорага сув солинади. Унга эланган майда ганчни охиста, шошилмай солинади. Ганч сув юзига чиқиб кетмаслиги учун идиш ости кулнинг кафти билан давра шаклида аралаштирилади. Тайёрланган қоришма бироз кота бошлаганда уни ишлатиш мумкин. Ганч қанчалик кучли бўлса, шунча марта кўп қорилади. Шунинг учун қадимги усталар юқори қувватли ганчларни ишлатганлар. Улар ховондани моҳирлик билан тайёрлашгани учун ишлари бежирим, нафис ва гўзал чиққан. Усталар юқори қувватли ганчларни жуда кўп қорганлар, Шунинг учун ҳам ганч қоришма шунча нафислашган, майинлашган. Секин ва юмшоқ ҳолатда қотган ховондага усталар ширанч қўшадилар. Ширанч унинг қувватини оширган. Ганч ўрнида гипс ҳам ишлатилган.

Гипс - оқ, рангсиз, шаффоф, қизил, қорамтир ёки қора рангдаги минерал. У жуда мўрт бўлиб сувда эрийди. 80-90° ҳароратда қиздирилганда, таркибидаги сув бугланиб кетади. Агар 120-140° қиздирилса, алебастрга айланади. Ундан қурилиш материали, қоғоз,

цемент саноатида, медицинада, ҳайкалтарошлиқда, ўймакорликда ва бўёқ ишлашда ҳам фойдаланилади. Гипс сувга чидамсиз. Шунга кўра гипсни намдан асраш учун унинг сирти сув ўтказмайдиган муҳофаза пасталари ёки бўёқлар билан бўялади. Гипслардан умуман қуруқ сувоқда, девор тошларини бириктиришда, тўсик плита, қаватлараро ёпмалар ҳамда карнизлар тайёрлашда фойдаланилади. Товуш ютувчи материаллар ва ёнгиндан муҳофазаловчи буюмлар ясалади. Гипс, айниқса, ҳозирда ганч ўрнида ҳам ишлатилиб келинмоқда. Туркменистон, Ўзбекистон, Тожикистон, Шимолий Кавказ ва шу каби бошқа ерларда гипс конлари мавжуд.

Қадимда гипс тошлар 200-250° қиздирилса, ҳосил бўлган гипснинг қотиши секинлашиб, қуввати ошган. 400-750° ҳароратда қиздирилганда эса у ёниб, куйган ва яроқсиз гипс деб аталган. 200-250° дан кам қиздирилган ганчнинг қуввати паст ҳисобланган. Лекин қадимда, мисрликлар машҳур пирамидаларни қуришда гидравлик гипсларни ишлатганлар.

Бунда гипсларни 800° гача қиздириб, аста - секин совитиш натижасида гидравлик гипслар олинган. Ҳозирда бу технология унтилиб, бизгача етиб келмаган.

Алебастр - гипснинг дағалроқ тури. Тез қотади қаттиқлиги гипс ва ганчдан қолишмайди. Дончалари йирикроқ, оқ ва ҳаворанг тусда бўлади. У сувоқ ва бошқа ишларда қўлланилади. Бунинг учун алебастр элакда эланиб, сув билан аралаштирилиб қоришма тайёрланади. Уни печкада 80-90° қиздирилганда таркибидаги сув йўқола бошлайди. Ҳарорат 120-140° даражага етганда эса алебастрга айланади. Алебастр, кўпинча, юзаларни текислаш, яъни сувоқ ишларида ишлатилади. Баъзан тоза алебастрлардан усталар ўймакорлик ишларини бажариш учун ҳам фойдаланганлар.

IX-X асрларда хом гишт ўрнига пиширилган гишт ишлаб чиқилган. Гишт теришда лой ўрнига ганч ишлатилган. XIV-XV асрларга келиб ажойиб технологик хусусиятларга эга бўлгани учун ундан биноларнинг қобирғаларини тайёрлашда ҳозирги бетонлар ўрнида ишлатилган. Ўрта Осиёда ганчкорликнинг гуллаб яшнаган даври XVIII асрнинг охири XIX асрнинг бошлари бўлди. Ганчкорлик ўз хусни жамолини дунё меъморчилигида, шу жумладан Ўрта Осиё, Эрон, Туркия, Арабистон ва бошқа Шарқ мамлакатлари меъморчилигида қўлланилиб келинмоқда. Айниқса,

Осиё халқларининг тажрибаси, улар яратган асарлардаги ўзига хос композиция ва ишлаш услублари, технологияси бошқа юртларнинг ганчкорлик санъатидан фарқ қилади. Ганч қадимдан ғишт теришда, сувоқ ишларида ҳамда нафис ўймакорликда кенг ишлатилиб келинган. Ганчнинг, қадимдан ишлатилиб келинишининг сабаби ўзига хос хусусиятларининг синовлардан ўтиб, сайқалланиб келганлигидир.

Ганч ўзидан совуқни ва иссиқни жуда кам ўтказди. Бу хусусиятларни билган халқ меъмор усталари уйларнинг девор, шифт, ҳаттоки, полини зах ўтмаслиги учун ганч билан суваганлар. Қадимда қурилган уй, мачит, мадрасаларни ичига кирсангиз печкасиз, ҳеч қандай электр иситкичсиз хона қишда иссиқ бўлади. Ёзда эса бу хоналар жуда салқин бўлади. Чунки биринчидан девор кўш синчли бўлиб, орасида бўшлиқ қолдирилган. Иккинчидан деворлар қалин ганч сувоқ қилинганлигидандир.

Ҳозир эса қалин бетон уйлар қишда совуқ, ёзда эса қизиқ кетади. Бу инсон соғлигига умуман салбий таъсир этмоқда. Бетонни ҳам ўз ўрни ва ишлатиш жойи бор. Бизнинг маҳаллий шароитимизга мутлақо тўғри келмайди. Ганчнинг ижобий томонларидан яна бири унинг энгиллигидир. Ганч бетонга қараганда 38-40 фоиз энгил бўлгани учун ҳар хил гумбаз ва махсус биноларни қуришда ишлатилади. Шунинг учун қадимда қурилган архитектура биноларнинг гумбази ва махсус жойларидаги ҳар хил куйма безаклари фақат ганчдан қилинган. Ганчнинг яна ижобий хусусиятларидан бири унинг физик механик хусусияти яхши бўлганлигидир. Масалан, ганч қотгандан сўнг торайиш ўрнига кенгаяди. Бу эса ёғоч конструкцияларни янада мустаҳкам боғлаб тиради. Ганчнинг хусусиятларидан яна бири, у юқори босимга чидамли ва эгилувчанлигидир. Ганч билан терилган ғишт девор ёки ганч сувоқ даҳшатли зилзилалар бўлганда ҳам зарар кўрмайди. Ганч тезда қуриб ёпишиб қолади. Девор ва шифтни сидирға сувашда, турли шакллар, ўйма нақшлар тайёрлашда, тасвир ишлашда жуда қўл келади. Кўпгина рисоаларда ганч сувга чидамсиз деб кўрсатилган ва шунга кўра, кўпинча бионинг ичкари қисмларини пардозлашда ишлатилади дейилган. Лекин бу фикрга биз тўла қўшила олмаймиз. Чунки ота-боболаримиз ганч тайёрлаш ва уни ишлатиш сир-асрорларини жуда яхши билганлар. Улар ҳаттоки ҳаммомларнинг ички қисмини ҳам ганч билан суваганлар.

Ганч сувоқ парда кўчиб тушмаган. Усталар кир қоришмаси деб аталадиган ганчни ҳаммомда ишлатганлар. Қоришмани тайёрлаш ва ундан фойдаланиш қуйидагича бўлган: бир челак оҳак, бир челак кум, майда кўмир кукуни ва ҳар хил қамиш кулини қўшганлар. Бу қоришмани оловга қўйиб 10-12 соатлаб айлантириб пишитиб, кейин сув турадиган ховузларни суваганлар. Ундаги кичик ёриқларини йўқотиш учун сут билан қорилган ганч билан суваганлар. Бундай қопламалар намчиликка жуда узоқ чидаган. Биноларга ғишт теришда ва сувоқ ишларида "ганчхок" ишлатилган. Бунда бир челак сув тупрокни эламасдан сувга обдон аралаштирилган. Холвайтар ҳолатидаги аралашма керакли юзага кафт билан чапиб суртилган. Бу сувашни ганчкор усталар "капганч" деб атайдилар. Ганч тупроққа ўхшаган қорамтир бўлади. Аввалги усталар ишдан чиққан ганчларни ташлаб юбормасдан қайта ишлатган эдилар. Бунда ганчни қозонга солиб киздирганлар. Қайта ишлаш натижасида ганч олдинги қувватига келган. Қайта ишланган ганчларни сувоқ ва ғишт теришда ишлатганлар. Ганч акустиклик хусусиятига ҳам эга. Ганч билан сувалган хонада товуш жаранглаб чиққан, чунки товушни ганчли девор яхши қайтарган. Шунинг учун ганч билан сувалган катта заллар ёруғ ва товушни қайтариш хусусиятига эгадир. Илгарилари жуда катта залларда ҳеч қанақа микрофонсиз мажлислар олиб борганлар.

Ганчга минерал бўёқлар қўшиб, рангли ганчлар ҳам тайёрланган. Ганч ўймакорлигида қирма, яъни ўйилган ерларни рангли қоришма билан тўлдириш ҳам ганч ўймакорлигининг бир туридир. Бу ибора русчада ганчевая мозаика" деб юритилади. Қирманинг ҳам ўзига хос хусусиятлари мавжуд бўлиб, унда кўп ранг ишлатилмайди. Шунинг билан бирга, уни пардозлаш ҳам одатдагидек эмас. Қирмага неча хил ранг ишлатилса, иш босқичи ҳам шунча ортади. Бунга сабаб нусхада бир-бирига яқин қуйилиши керак бўлган бўёқларнинг ўринлари бир йўла ўйилган бўлса, рангли қоришмани қўйганда, у бошқа ранг кириши зарур бўлмаган ўрнига ҳам тушиб кетади. Бунинг учун наққош олдин бир хил рангни ўйиб чиқиб бўлгач, рангли қоришма қуяди ва нақш сатҳини текислаб, қирқиб ташлайди. Шунда бўёқ кирган чегаралар яна чиройли бўлиб туради. Кейин яна қайта, ахта ёрдамида иккинчи марта нусха тушириб бу сафар иккинчи бўёқнинг ўрнини ўяди, ранг тайёрлаб қуяди ва яна олдингиси сингари нақш сатҳи (юзи) очилгунча кирилади.

Учинчи, тўртинчи рангли коришма киритилмоқчи бўлса, худди шу иш босқичи яна, такрорланаверади. Шунинг учун қирмада ранглар сони асосан 2-3 хилдан ортиқ бўлмайди. Қирма яхлитлиги ва ранг турининг камлиги билан рангли нақшлардан яққол ажралиб туради. Рангли ганч тайёрлашда аввалги усталар кўмир кукунидан, тегирмонда майдаланган қизғиш ёки жигарранг ғиштларнинг кукунидан фойдаланганлар.

Ҳозир эса тайёр ҳар хил рангли пигментлардан фойдаланилаёпти. Рангли пигмент ганчга қанча кўп қўшилса ҳам ганч унинг кучини кесиб, муътадил ҳолга келтириб қўяди. Ганчга қўшиладиган минерал бўёқнинг нисбати: 1:10 дан ошмаслиги керак. Акс ҳолда, тайёрланган рангли ганчнинг қуввати пасайиб кетади. Одатда, қирмага коришма тайёрлашда усталар бирор идишни ўлчов қилиб, қуруқ ганчга ўзлари хоҳлаганча зарур бўлган рангдан қўшиб аралаштирадилар. Сўнгра бу қуруқ аралашмадан ўрнига қараб оздан қориб ишлатадилар. Олдиндан қуруқ аралашма тайёрлаб олинмаса, коришманинг ранги ҳар хил тусда бўлиб қолиши мумкин. Қирма ранг жиҳатдан рангли нақшга, ишлаш техникаси бўйича эса ганч ўймакорлигига яқин. Унинг яна бир хислати шуки, қуёш нури тушса ҳам ялтирамай, бир хил майинликда кўринади. Вақт ўтиши билан нақш устини чанг босса, уни қайтадан қириб янгидек қилиш мумкин. Қирма пардозни, кўпинча, Уста Ширин Муродов, Қули Жалилов ва бошқалар қўллаганлар.

Ширанч - лотинча эремурс, русча, клей. Ширанч ганч ўймакорлигида ва ғишт билан теришда мақсад ганчни секин қотишини ва қотгандан сўнг, тошга ўхшаш қаттиқ бўлиб қолишини таъминлашдир. Археолог олимлардан Б.Г.Засипкин ва В.П.Вяткинлар 1933 йилда Ўзбекистондаги архитектура ёдгорликларини текшириб терилган ғишт ва ўйма ганч қолдиқларини ўрганиш натижасида усталар унга махсус тайёрланган ширанч қўшиб ишлатганларини аниқладилар. Ширанч қўшиб ишланган ўйма ганчнинг қуввати 0,5-45 фоизгача ошган. Ўзбекистондаги архитектура ёдгорликларининг ҳаммаси ширанчли ҳамда қадимги бақувват ганчлардан ишланган. Шунинг учун бу архитектура ёдгорликлари бир бутун яхлит тошга айланиб қолиб, ҳар қандай зилзилага бардош бера олган. Қадимда ширанч тайёрлайдиган махсус усталар бўлган. Масалан, Бухорода Амир Олимхон ҳукмронлиги даврида Ситораи Мохи Хосада бош қароргоҳнинг оқ зали Уста Ширин бошчилигида безатилган. 1912 -

1924 йилларда Ситарай Моҳи Хосани безашда махсус ширанч тайёрлайдиган уста чакирилиб, ўша ерда ширанч тайёрлатилган ва у Уста Ширин Муродовга етказиб турган. Бу ширанч тошойна заминли ўймага ишлатилган. Ширанч тайёрлайдиган махсус усталар қасоблардан буқача ёки кўйнинг пайи ва суягини сотиб олганлар. Ўт-ўсимлик ва махсус ўтлар қозонда аста-секин оловда қайнатилган. Ўни тўхтовсиз айлантириб суюқлик қайнаганда ҳосил бўлган кўпиклар тез-тез олиб турилган. Чунки кўпик олиб турилмаса, тайёрланаётган ширанчнинг қувватига путур етказган. Суюқлик анча муддатгача бир текисда қайнатилган ва аста-секин совутилиб ҳосил бўлган ширанч масса махсус идишларга солиниб, ганчкор усталарга олиб борилган. Усталар эса ганчга маълум миқдорда ширанч кўшиб ишлатганлар. Ҳаттоки бу тайёрланган махсус ширанчларни чет элларга, яъни Англияга ва Швецияга сотганлар. Қадимги меъморлар қурган иморатларнинг бунчалик пишиқ, пухта, чидамли ҳамда мукамаллиги бутун дунё олимларини ҳайратга солмоқда. Ганчнинг секин қотиши учун унга ариқ сувлари ва сирка кабилар кўшилган. Лекин бунда ганчнинг қуввати бироз камайган. Ҳозирда баъзи бир усталар масалан, Самарқанд ганч ўймакор усталари ганчга ширанч кўшиб ишляптилар. Кейинги йилларда ширанч тайёрлаш технологияси жуда кенг қўлланилмоқда.

Бино қисмлари, устунлар, ҳайкалчалар, шарафа, муқарнас. ҳажмли безак ва бошқа нарсаларни қуйма усулда олиш учун сут, камеди, казеин ширанчи ва бошқа нарсалар кўшганлар. Булар эса ганчнинг қувватини янада оширган, умрини узайтирган. Қадимги усталар ҳар қандай янги бинони камида икки йилдан ошиқроқ вақт ичида безаганлар. Чунки бино обдон қуриши ва ерга яхшилаб чўкиб, ўрнашиши керак бўлган.

Акс ҳолда, бир неча йиллардан кейин ҳар қандай чиройли бақувват қилинган биноларнинг безаклари ёрилиб, кўчиб ёки тўкилиб кетган.

Шунинг учун ҳам Тошкентда, 1966 йили апрелда содир бўлган зил-зила оқибатида жуда кўп янги бинолар бузилиб, ундаги безаклар ва сувоқлар тушиб кетган. Лекин бир неча аср аввал қурилган архитектура ёдгорликлари ва ундаги безакларга умуман щикаст етмади.

Мавзунинг талабаларга янада қизиқарлироқ бўлиши ва уларни зериктириб қўймаслик мақсадида қизик воқеалардан ҳам сўзлаб

бериш мумкин. Чунончи, Е.Березниковнинг "Шаҳрисабз нақшлари" мақоласида қизиқ бир воқеа кўрсатиб ўтилган. Қадимда кулол ҳам, хунарманд ва ишчи косиб ҳам ўз иши, ишининг сифати учун боши билан жавоб берган.

1961 йили Абдуллаев археолог ҳамкасблари билан Тошкент вилоят Оқкўрғон тумани ҳудудида жойлашган кўҳна Канка шаҳарчасини қазиш пайтида, сарой қисмидаги эшикларнинг орасида ҳар хил паст-баландликда 3 та одам скелетини топишди. Қаерда эшик ёмон тайёрланган бўлса, ўша девор орасига тиқиб суваб ташланган одамнинг бўйин умуртқасида аниқ қилич изи бор эди. Бу, кимки ўз ишини оз бўлса-да сифатсиз қилса, ёки ҳатога йўл қўйса, унга нисбатан шунчалик бешафқат бўлишганидан далолат беради⁴⁹.

Ўқувчиларга гул ганч билан тез ганчнинг фарқлари тушунтириб берилгандан сўнг, сирли тоғорада ховонда тайёрлаш усули кўрсатилади.

Тайёрланган ховонда асосида ганч тахта тайёрлаш тартиби амалий равишда бажарилиб, тушунтириб берилади. Ганч тахтани тайёрлаш жараёнида суҳбат тариқасида қуйидагилар уқтириб борилади. Хока - дасмол, ахта ёрдамида нақшни ёки тасвирни тушуниш учун тайёрланган махсус тушунча. Юпқа латта ёки икки, уч қават дока парчасига майдаланган писта кўмир, бўр ёки оқ бўёк кукуни солиниб халтача ҳолида туғилади. Буни усталар хока деб юритадилар. Ахтанинг устидан хока уриб чиқилади ёки энгил босиб юргизилади. Натижада нақш нусхаси керакли юзага ўтиб қолади. Ахта - нақш ёки бирор расмни шаффоф (калька) қоғозга чизиб, чизиқ йўлларини игна билан тешиб буюм юзига тушириш учун тайёрланган махсус андоза. Хоразмда уни "улги", Бухорода "сўзак" деб ҳам юритадилар. Илк даврларда усталар ганч тахта сиртига тўғридан-тўғри нақшни чизиб ўйиб кетганлар.

Кейинчалик ахта орқали тасвирни тушириш қулайлигини билиб, ундан кенг фойдаланиб келганлар. Усталаримиз нақш композицияларининг эскизини йиллар давомида сақлаб келганлар ва хоҳлаган вақтларида улардан ижодий фойдаланиб, янада такомиллаштирганлар. Бу ахталар ҳаттоки, отадан-болага мерос бўлиб қолган. Усталар ахтани махсус сандиқларда сақлаб келганлар. Ҳозирда эса уларнинг айрим нусхалари давлат архивларида сақланмоқда.

⁴⁹Березников Е. Шаҳрисабз нақшлари// Совет Ўзбекистони санъати.- 1980.- 19 б.

Ахтани тайёрлаш қуйидагича, тушунтирилади. Уни тайёрлаш учун шаффоф (хитой) қоғоз нақш композициясига мослаб, симметрия ўқи бўйича иккига, тўртга ва ҳоказога буқланади. Буқламанинг бир қисмига нақш чизилади. Нақшли шаффоф қоғоз ёстиқ устига қўйилиб, нақш чизиқлари устидан игна билан тешиб чиқилади. Нақшнинг йирик ёки майдалигига қараб йўгон ва ингичка игна танланади. Игна билан тешилган жойлар оралиги нақшнинг майда ёки йириклигига боғлиқ. Агар нақш майда бўлса, игна тешиги оралигидаги масофа яқин бўлади. Нақш нусхаси игна билан тешиб бўлингандан кейин, шаффоф қоғоз ёйиб юборилади. Натижада ахта ҳосил бўлади. Ганч тахтани қуйишда қолипдан фойдаланилади ва у бир оз қотгандан сўнг, тайёр бўлган ахта шу юзага қўйилиб, устидан ҳоқа уриб ва босиб юргизиб чиқилади. Натижада нақш нусхаси ганч тахта юзасига кўчирилади. Нақш чизиқлари ўчиб кетмаслиги учун устидан скальпельда энгил тирнаб, ўйиб чиқилади. Бунда нақш нусхасининг чизиқларини бузиб юбориш керак эмас. Машғулотнинг бошланишида дастлаб безакдаги ярим гажак марғула ва гажак атрофлари ўйиб чиқилади. Сўнг, нақшнинг новдалари ва қияроқ, ётиқроқ чиққан чизиқ атрофларини ўйишга ўтилади. Нақш замини тозалангач, заминдан бўртиб чиқиб турган нақш барглари, йўллари, айрим унсурлари, марғула ва шобарг, ғунча ва кулчаларга қўшимча ўйма ҳашамлар берилиши ва пардозланиши кераклиги ўқувчиларга тушунтирилади. Бу жараёнлар плакатлар ёрдамида ҳам кўрсатилиб, тушунтириб берилади.

Таянч тушунчалари

Ганч - гипс билан тупроқнинг табиий қоришмаси.

Тез ганч - тез қотиб қолувчи ганч қоришма.

Алебастр - гипсни дағолроқ тури.

Ганчхок - ганч ва тупроқни сувдаги қоришмаси.

Ширанч - ёпишқоқлик хусусиятига эга бўлган сунъий қоришма.

Ҳоқа - писта кўмирнинг майда куқунини бир неча қават докага солинган кичкина тугунча.

Ўтилган мавзунини мустаҳкамлаш учун саволлар:

1. Ганч ўймакорлигида қандай материаллар қўлланилади?
2. Ганчнинг қандай турлари бор?

3. Ҳавонда қандай тайёрланади?
4. Ахта нима?
5. Алебастр, гипс ва ганчлар орасида қандай фарқ бор?
6. Хока нима ва у қандай тайёрланади?
7. Ганчнинг сифатли қилиб тайёрланиши нимага боғлиқ?
8. Ганч тахта қандай тайёрланади?
9. Ганчни ўйиш босқичларини айтиб беринг.

Уйга вазифа

1. Ганчнинг сифатини аниқлашни ўрганинг.
2. Хованда, ахта ва хока тайёрлаш йўллариини такрорлаб келиш.
3. Мустақил равишда содда нақш ахтасини ва ҳокани тайёрлаб келинг.

Адабиётлар:

1. Булатов С. Ганчкорлик. Ўқитувчи, 1989.- 48-65 б.
2. Булатов С. Ўзбек халқ амалий безак санъати. Меҳнат, 1991.- 51-63 б.
3. Ремпель Л.И. Далекое и близкое.1981.- С.199-234.
4. Справочник архитекторағ Сост. А.А.Пеганов.- М.,1956.- С.9-22
5. Усмонов М. Санъатим - саодатим. Меҳнат, 1983.- 66-68 б.
6. Энциклопедия.- Тошкент: Фан, 1972.- Т.3.- 3-206, 358 с.

Нақш ва унинг турлари

Машғулотнинг мақсади:

1. **Таълимий:** ганчкорликда ишлатиладиган нақшлар ва уларнинг турларини ўргатиш.
2. **Тарбиявий:** талабаларга нақш турларини таништириш орқали уларнинг эстетик ва ахлоқий хислатларини тарбиялаш.
3. **Ривожлантирувчи:** ганчкорликда ишлатиладиган нақш турлари билан таништириш орқали талабаларнинг дунёқарашини шакллантириш.

Машғулотни ўтиш методи:

Ўқитувчи учун:

1. Ганч ўймакорлигида ишлатиладиган нақш турларига оид плакатлар.
2. Ганчкор усталардан Уста Ширин Муродов, Шамсиддин Ғофуров, Тошпўлат Арслонқулов, Усмон Икромов, Маҳмуд Усмонов ва шу каби моҳир усталарнинг чизма ва ўйма композицияларидан фото ҳамда чизма намуналар.

3. Халқ амалий безак санъати турларидаги нақшлар ва уларнинг ўзига хос томонлари кўрсатилган плакатлар.

4. Талабаларнинг ишларидан намуналар.

Талабалар учун: дафтар, ручка ва бошқалар.

Машғулотнинг бориши

Ўқитувчи янги мавзуни бошлашдан олдин талабаларнинг аввалги машғулотда олган билимларини мустаҳкамлаш учун куйидагича савол-жавоблар ўтказди:

1. Ганч нима?

2. Ахта қандай тайёрланади?

3. Тарихий меъморчилик ёдгорликларини тиклашда қандай материаллардан фойдаланилган?

4. Ҳокани тайёрлаш босқичларини ким тушунтириб бера олади?

Шунингдек, янги мавзуни бошлашдан аввал нақш нима, нақш типи, нақшнинг турлари ва ҳоказолар борасида ҳам савол - жавоблар ўтказилади

Сўнг, биноларни безаш борасида қадимги фозилу фузалоларнинг айтган фикрлари, хунар ўрганиш борасидаги ўғитлари талабаларнинг эсига туширилади. Шу ўринда яна бир ибратли ҳикояни талабаларга сўзлаб бериш мақсадга мувофиқдир.

Масалан, XVI асрда яшаб ижод этган тарихчи Зайнуддин Восифий ўзининг "Бадои-ул вақое" асарида Алишер Навоий билан Камолиддин Беҳзод орасидаги бир қизиқ воқеани келтирган. Унда наққошнинг асарини Алишер Навоий ўз атрофидаги мулозимлари билан бирга томоша қилиб, фикр-мулоҳазаларини айтаётган парча ёритилган.

Камолиддин Беҳзод томонидан ишланган нақшга боқиб, Алишер Навоий завқ-шавққа тўла кунглидан куйидагиларни айтади: "Эй наққош! Сен келиб хонамизни безатдинг. Вақтинг хуш бўлсин, зероки, бизни бағоят хушнуд этдинг". Сўнгра Мир мажлисда ҳозир бўлганларга қараб дейди: "Азизларнинг хотирига бир муҳим саҳифа таърифи ва тавсия учун нималар келди? Мир (Алишер)нинг устози ва Хуросон аҳлининг машхур (киши)ларидан бўлган Мавлоно Фасихиддин (бундай) дейди".

- Маҳдумлар! ундаги очилган раъно гулларни қўл чузиб узсам-у, дасторимга санчсам!?

Мир (Алишер)нинг дўсти ва улфати соҳиб Доро (бўлса):

- Менда ҳам шундай истак бор эди. Аммо, қўл чўзсам, дарахтлар устидаги қушлар хуркиб, ўтиб кетмасин деб андиша қилдим, дейди...".

Айниқса, Амир Темур шаҳарларни ҳар томонлама чиройли нақшлар ва улуғвор бинолар билан безашга интилган бўлиб, тош ҳамда ғиштли йўллар, кенг ва равон кўчалар қурдирган. Кўчаларда турли хил хунаромандлар учун дўппичилик, мисгарчилик, заргарлик, бешикчилик, пичоқчилик, бўйрачилик, саватчилик, гиламчилик расталари мавжуд бўлган. Расталарнинг ёнма-ён жойлашганлиги харидорларнинг ишларини анча енгиллаштирган.

1404 йилда Шаҳрисабздаги Темур саройида бўлган Испания қироллигининг элчиси Рюи Гонсалес Клавихо ўз кундаликларида қуйидагиларни ёзиб қолдирган: "Мен подишоҳнинг амри билан қарийиб 20 йилдан бери қурилаётган катта бир саройни кўрдим. Бу саройнинг кириш жойи жуда узун бўлиб, пештоқи жуда баланд эди. Кириш жойининг ўнг ва чап томонлари турли хил нақшлар билан безатилган ғишдан силлиқ қилиб қурилган арklar қад кериб турибди. Кенглиги 300 қадам бўлган катта ҳовлидан сўнг, подишоҳнинг тахти ўрнатилган залга киришдаги баланд ва катта эшик кўринади. Эшик олтин ва зангори ранглар билан безатилган, кошинлари жуда ҳам нафис ишланган. Эшикнинг устида, энг ўртада, қуёшда ўтирган шер тасвири туширилгани четларида ҳам худди шунақа - бу Самарқанд шаҳрининг гербидир. Бу эшикдан тўғри квадрат шаклида, қурилган саломхонага кирилади. Бу хонанинг деворлари олтин ва зангори бўёқлар билан безатилган, кошинлари силлиқланган, шифти эса бутунлай зарҳалланган.

Ҳовлида жула кўп мевали ва сояли дарахтлар мавжуд. Унда кўпгина ховузлар ва боғлар бор. Бу боғни кўрганингизда; ёз пайтлари дарахтлар соясида жуда кўпчилик роҳатланиб дам олиши мумкин экан, деган фикр келади".

Ёздаликларининг давомида Рюи Гонсалес Клавихо шундай ёзади: "Сарой ичи жуда гўзал кошинлар, бундай қилинишига сабаб, подишоҳнинг шу ерда бўлган пайтида одамларнинг ўтириши учун эди". Клавихо мана шу гўзал кошинлар устида юрган, унинг гўзал нақш ва безакларидан завқланган ва бизга ўзининг ажойиб ёздаликларини қолдирган шахсдир. Шундан бери қарийиб 500 йил ўтди, аммо бошқа ҳеч ким ҳақиқатан бу гўзал шох қасри ва унинг хона-

ларининг қай тарзда бўлганлигини, нозик ва нафис тилла югуртирилган эшиклар, чет эллик элчини ҳайратлантирган кошинларни кўришга муяссар бўлмади. Бунчалик нафис санъат намунасини курган Клавихо ҳам, энг машҳур Париж усталарининг ишидан кўра бу ишлар жуда гўзал, деб тан олишга мажбур бўлган"⁵⁰.

Нақш - арабча тасвир, гул деган маънони англатади. Куш, хайвон, ўсимлик, геометрик ва бошқа унсурларнинг маълум тартибда, такрорланишида ҳосил қилинган безакдир. Ганчкорлик, кандакорлик, каштадўзликда, зардўзлик, қулоччилик, заргарлик, гилам тўқиш, тўқимачилик, инкрустация⁵¹, панжаралар ва ҳоказоларда ҳар хил йўллар билан нақшлар ишланади. Масалан, ўйиб, чизиб, чок ёрдамида, зарб билан, қодоб ва бошқа усулларда нақш солинади.

Нақшлар ислимий (наботий), геометрик (хандасий) ва бошқа турларга бўлинади.

Ислимий (наботий, ўсимликсимон) нақшлар - классик нақш турига мансуб бўлиб, таноб, банд, баргли, куртакли буталардан ташкил топади ва бир-бири билан чирмашиб кетиб, ўсимликларга ўхшаш тасвирни беради. Ислимий нақшнинг турлари кўп бўлиб, усталар композицияни қайси шакл билан тўлдиришган бўлсалар, ўша шаклнинг номи қўшиб айтилади.

Чунончи, унинг ислимий меҳроб, ислимий бодом, ислимий булбул ва кўп номлари бор. Булар кўргазма плакатлар ёрдамида тушунтирилади.

Гирих - форсча "чигал тугун" деган маънони англатади. Хандасий нақш - мураккаб нақш бўлиб геометрик нақш турларига кирди. Унинг тўртбурчак, учбурчак ва шу каби бошқа кўпбурчаклар, айлана ва ёйлардан ташкил топади.

Хандасий нақшлар тўғри ва аралаш чизиклар, узлуксиз рапортлардан тузилиб, ҳар бир рапорт ўзига хос кўринишига эга бўлади. Гирихлар гулли ва гулсиз бўлади. Масалан, Гирихнинг ичига ислимий нақш ишланган бўлса "гулли гирих" деб, ислимий нақш ишланмаган бўлса "гирих" деб юритилади.

Ҳар бир нақшнинг ўзига хос нақш унсурларидан ташкил топиши кўргазмалардан фойдаланиб кўрсатилади ва тушунтириб бери-

⁵⁰ Березников Е. Шаҳрисабз нақшлари // Совет Ўзбекистони санъати журнали.- 1980.- 18 б.

⁵¹ Инкрустация - бирор буюм сиртига ёғоч, суяк, садаф ва шу кабиларни қадаш орқали нақшлар билан безаш ёки бадий тасвирлар ишлаш усули.

лади. Ўсимликсимон нақшлар новда, барг, қўшбарг, ғунча, лола гул, қалампир, бодом барги, баргли гул, кўп баргли гул, гажак барг, шобарг, шохбарг, юлдузча гул, ойгул ва Унинг турлари, банд, маргула шкифт, сиртмоқ, тугун гул, бофта ва шу каби унсурлардан ташкил топган бўлади.

Шунингдек, бошқа нақш турлари қуш, ҳайвон, одам, герб ва бошқа ҳар хил рамзий тасвирлардан тузилади.

Ота-боболаримиз қадимий обидаларни нафис нақшлар билан безар эканлар, улардан завқ олиш билан бир қаторда улар орқали ўз орзу-умидларини, муҳаббатларини, тилакларини куйлаганлар. Наққош ота-боболаримиз инсон руҳиятини жуда чуқур ва ҳар тарафлама ўрганиб уйларини ажойиб нақшу-нигорлар билан бойитганлар. Нақшланган уйда кишилар хотиржам, руҳий осойишталик оғушида бўлиши, узоқ умр кўришини донишманд боболар асрлар давомида, ҳаётий тажрибалар асосида иллаганлар. Кекса усталаримиз айтишича, қадимда наққошлик санъати шунчалик ривожланган эканки, улар чизган бўёғи, бўяган нақшлари орқали бир-бирлари билан унсиз овозда гаплаша олар эканлар. Наққошлик санъати тилини билиш учун нақшнинг ҳар бир унсури ва ранглари-нинг рамзий алифбосини билмоқ керак.

Амир Темури, Алишер Навоий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, ал-Хоразмий, Низомий Ганжавий, Носир Хисрав, Камолиддин Беҳзод, Маоний, Фирдавсий, Умар Ҳайём, Бобур каби жаҳонга машҳур олим, шоир ва наққошлар биноларимизни кишилар хаёлини ўзига тортувчи, табиатнинг гўзал манзараларига монанд нақшлар билан беаганлар. Кишиларнинг гўзаллик билан яқин дўст, биродар бўлишга ундаганлар.

Чунончи, Самарқанднинг эски шаҳар маркази, яъни Регистонда савлат тўкиб турган Шердор мадрасасига бир назар солайлик. Унинг пештоқлари, баҳайбат гумбазлари ва чиройли миноралари, ранг-баранг сирли кошинлари ҳамда нафис, ҳашаматли, дабдабали ишланган жимжимали қопламаси кишини ҳайратга солади. Ушбу Мадраса бошқа меъморий ёдгорликлар сингари ўз Мазмунига ва тарихига эга. Бухородаги Аштархонийлардан Муҳаммад Имомқулхон даврида хоннинг энг ишончли ҳамда яқин кишиси, Самарқанд ҳокими Ялангтўшбий Баҳодир ниҳоятда бойиб кетгандан сўнг, Самарқандда Мирзо Улуғбек мадрасасининг қаршисида 1619-1636 йилларда замонасининг мўъжизаси ҳисобланган Шердор мадрасасини қурдиради.

Бу ажойиб бино шаҳарнинг кўркига кўрк қўшиб, барча шоиру - олиму, уламо-ю, фузалолар ва шаҳар халқининг олқишига сазовор бўлади. Ялангтушбий Баҳодир меъмор Абдужаббор олдига ҳеч бир нарсадан ўзининг улуғ аждодларидан қолишмаслигини нақшлар орқали халққа етказиш вазифасини қўйган. Санъат калитини эгаллаган машҳур меъмор ўз олдига қўйилган фалсафий фикрни нақш тили билан халққа унсиз овозда етказа билган. Шердор мадрасасининг бош фасади жозибали чиққан бўлиб, унинг пештоғи мутаносиб (симметрик) қилиб рамзий нақшлар билан безатилган кизгиш зарҳал йўлбарссимон шерлар нозик оҳуларни қувиб, етиб ташланаётганини ва уларнинг ортидан кулиб турган одам киёфасидаги қуёш эса зарҳал ёғду билан ҳошияланган.

Уларнинг атрофларидан ислимий нақшу нигоралар ишланган. Тасвирда эпчил, енгилмас шер рамзий маънода Ялангтўш Баҳодирга ишора қилинган, Унинг муқояси қилиб кучсизлик рамзи тариқасида оҳу тасвирланган. Қуёш эса ўша давр ва ҳаёт рамзи тариқасида олинган. Зангори рангли кошинлар орқали коиноти ва тинчликни нозиклик ўсимликсимон нақшлар орқали боғу бўстонни, табиатни акс эттирган.

Хўш наққошлиқда рамз нима? - У арабча "ишора қилмоқ" сўзидан олинган, табиатан, воқеаликни ҳаётдаги қувонч ва ташвишларни дўст ва душманларни, яхшилик ва ёмонликни нақш элементлари, жонли чизиклар, ранглор орқали тасвирлашдир.

Биз энди ўзбек миллий нақш тили алифбоси билан танишиб чиқамиз. Улар қуйидагилардан иборатдир:

Геометрик нақш элементларининг рамзий маънолари:

Тенг томонли учбурчак - тик турган ҳолати ҳаётнинг бошланиши, тескари турган ҳолати эса ҳаётнинг охирини билдиради.

Тенг ёки учбурчак - яхлит бўлак, айрилик.

Квадрат - дунёнинг тўрт томони, осмон саройи, қуёш фарзанди, абадийлик, ёруғлик, мустаҳкамлик.

Тўғри тўртбурчак - ишонч.

Ромб - олам, бахт, қуёш, одамларни ёвуз ниятидан қайтариш рамзи.

Беш қиррали юлдуз - ҳаётнинг қисқалиги, беш кунлик дунё.

Ярим айлана - бахт.

Ярим ой - ислом динининг ифодаси. Мусулмонлик рамзи.

Ўнг свастика - абадий ҳаракат, ўсиш, кўтарилиш.

Чап свастика - тескари ҳаракат, бузилиш.

Куёш - ҳаёт рамзи.

Булут олов - ғолиблик рамзи.

Ислимий нақш элементларининг рамзий маънолари:

Бодом - бахт иқбол.

Барг - баҳорги уйғониш.

Қалампир - ҳар хил ёмонликлардан ва ёмон кўздан асраш
рамзи.

Зирк гули - (Тулсафсар) - осойишталик ва умр узоклиги.

Анор - эзгулик, тўқчилик, тўқин - сочинлик.

Ойгул – бахт-иқбол рамзи.

Жингала - тўқин - сочинлик, бойлик рамзи.

Олма - муҳаббат рамзи.

Новда - бойлик ва фаровонлик.

Япроқ - тўқчилик, баҳорги уйғониш, наврўз.

Исириқ - ёмон кўздан асраш рамзи.

Атиргул - гўзаллик рамзи.

Қуш ва ҳайвонлар рамзий маънолари:

Шер - мардлик ва жасорат, кучлилиқ рамзи.

Тулки - маккорлик.

Чумоли - донолик, хоксорлик рамзи.

Булбул - садоқат.

Хумо - бахт келтирувчи қуш.

Бойқуш - бахтсизлик.

Балиқ - хушёрлик рамзи.

Сичқон - уй ҳайвонларининг кўпайиш рамзи.

Эчки - жасурлик, мардлик.

Оқ кабутар - тинчлик.

Оху - гўзаллик, нозиклик.

Рангларнинг рамзий маънолари:

Яшил ранг - она табиат рамзи.

Кўк ранг - мовий осмон.

Қизил ранг - ғалаба, хурсандчилик.

Сариқ ранг - муқаддаслик.

Қора ранг - мотам.

Сариқ гул - айрилиқ.

Зангори - олий эътиқод.

Оқ ранг - тозалик, ёруғлик.

Ўқитувчи яна нақш унсурларини табиатдаги турли ўсимликлар, гуллар ва барглarning табиий шакллари қайта ишлаш стилизациялаш ёрдамида ҳосил қилиш йўллари махсус плакатлар ёрдамида доскада чизиб кўрсатади. Стилизация - бу нарсаларнинг расми ва шакллари содда ёки мураккаб кўринишда бадийлаштирилган ҳолда қайта ишлаб, умумлаштириб тасвирлаш демакдир.

Ўсимликсимон нақш унсурларининг кўпи симметрик тарзда тузилган бўлиб, уларни тасвирлашда ана шу қоидаларга амал қилиниши кераклиги ўргатилади. Бунга риоя қилинмаса, нақш композицияси бузилади.

Юқоридаги нақш турлари ҳар хил жойларда турлича ривожланган. Бир жойда ўсимликсимон, иккинчи жойда рамзий ва яна бир жойда эса геометрик нақш турлари кенг қўлланилган. Ана шуларга кўра Хива, Бухоро ва шу каби ганчкорлик санъати намуналарини осонлик билан ажратиш мумкин.

Ганчкорликда ишлатиладиган нақш унсурлари кулолчиликда, наққошлиқда, ёғоч ўймакорлигида ва ҳоказоларда қўлланиладиган нақш унсурларидан ўзига хос томонлари билан фарқ қилиши тушунтирилади.

Ганч ўймакорлигида ишлатиладиган нақш унсурлари турли халқларнинг санъатида турличадир. Масалан, қирғиз ва қозоқларда ўтовлар, шоҳлар, ҳайвонлар, дарахт ва бошқалар, тожик халқларида ҳар хил гуллар, лолалар, бодом ва бошқалар. Грузия халқ нақшларида эса узум барги, узум новдаси, чой барги, ўзбек халқ нақшларида эса пахта, лола, япроқ, куртак, пахта барги, чиннигул, ойгул ва бошқалар тасвирланади. Ўқитувчи мазкур назарий тушунчаларни талабаларга турли чизмалар, расмлар, нақш намуналари, слайд ва шу кабиларни намойиш этиш йўли билан тушунтириб беради. Бу, ўз навбатида, талабаларни бошқа миллат халқларининг ганчкорлик санъати билан танишишларига ёрдам беради.

Таянч тушунчалар:

1. Нақш - гул, арабча гул, тасвир, безак.
2. Рамз - арабча ишора қилмоқ сўзидан олинган табиатдан,

воқейликни нақш элементлари, чизиқлар, ранглар орқали тасвирлаш.

3. Гириҳ - геометрик нақш тури.

4. Ислимий - ўсимлик шаклига ўхшаш нақш тури.

Ўтилган мавзунини мастаҳкамлаш учун саволлар:

1. Қандай нақш турлари бор?

2. Нақш турлари бир-бирларидан нималари билан фарқ қилади?

3. Ганч ўймакорлигида ишлатиладиган нақш бошқа халқларнинг амалий санъати турларида қўлланиладиган нақшлардан қайси жиҳатлари билан фарқ қилади?

4. Стилизация нима?

5. Симметрия нима?

6. Бир воҳанинг нақши билан иккинчи воҳанинг нақши ўртасида қандай фарқ бор?

7. Нақш ўзи нима?

8. Нақш тили деганда нимани тушунасиз?

9. Қайси нақш элементларини рамзий маъноларини биласиз?

Уйга вазифа

Ганчкорлик санъати тарихи, нақш турлари ва бошқа халқларнинг санъатига оид материалларни ўқиб ўрганиш ва қисқача конспект ёзиб келиш.

Адабиётлар:

1. Баратников А.П., Лямин И.В. Основы композиции.- М.: Наука и искусство, 1953.

2. Булатов С.С. Ўзбек халқ амалий безак санъати. Мехнат, 1991.- 53-56, 142-143 б.

3. Лоренц Н.Ф. Орнаменты всех времени и стилей.- М.: Изд-во А.М.Даврина, 1898.

4. Ремпель Л.И. Архитектурный орнамент Узбекистана.1961.- 606 с.

5. Шубников А.В. Симметрия.- М.-Л., 1940.

6. Қосимов Қ. Нақшошлик. Ўқитувчи, 1982.

7. Ўзбек Совет Энциклопедияси.- 1 том. Фан, 1976.- 573-576 с.

Ганч ўймакорлигида қўлланиладиган нақш элементларини чизиш

Машғулотнинг мақсади:

1. Таълимий: ганчкорликда ишлатиладиган нақш унсурларининг номларини, рамзий маъносини ва уларни равоон чизишга ўргатиш.

2. Тарбиявий: нақш унсурларини чизишга ўргатиш орқали уларни эстетик ва ахлоқий жиҳатдан тарбиялаш.

3. Ривожлантирувчи: нақш унсурларини чизиш орқали талабанинг фазовий тасавурларини кенгайтириш, дунёқарашини, нақш чизиш кўникмаси ва малакаларини шакллантириш.

Машғулотни ўтиш методи: суҳбат, тушунтириш, намуналар кўрсатиш ҳамда амалий ишлар.

Машғулотнинг жиҳозланиши.

Ўқитувчи учун:

1. Ганч ўймакорлигида ишлатиладиган ислимий нақш унсурлари тасвирланган кўргазма.

2. Ислимий нақш унсурлари босқичма-босқич чизиб кўрсатилган кўргазма.

3. Гербарийлар - гул, барг, новда ва бошқалар.

4. Талабалар томонидан бажарилган топшириқлардан намуналар.

Талабалар учун: катак дафтар (альбом), қалам, чизгич, ўчирғич ва бошқалар.

Машғулотнинг бориши

Янги мавзунини ўтишдан аввал олдинги машғулотда олган билимларини мустақамлаш учун қуйидаги саволларни талабаларга бериб, савол жавоб ўтказиб олинади:

1. Ганчкорликда қандай нақш турлари ишлатилади?

2. Нақшнинг қандай турларини биласиз ва улар қайси томонлари билан бир-биридан фарқ қилади?

3. Бир воҳанинг нақши иккинчи воҳанинг нақшларидан қайси жиҳатлари билан фарқ қилишининг сабаби нимада? ва х.к.

Сўнг ўқитувчи жавобларни умумлаштириб, янги мавзу билан боғлайди.

Бу машғулотдан бошлаб талабалар ганчкорлик санъатида

қўлланиладиган нақш унсурлари ва уларнинг номлари, чизиш йўллари билан танишишга киришаётганликлари сабабли, ўқитувчи уларнинг назарий ва амалий тушунчалари ўртасидаги боғлиқликка риоя қилиши керак бўлади. Ҳар бир нақшнинг ўзига хос унсурлардан ташкил топиши талабаларга кўргазмадан фойдаланиб кўрсатилади ва тушунтирилади. Ўсимликсимон нақшлар - табиатдаги ўсимликларнинг ўзига хос шаклларини қайта ишлаш орқали услубийлаштириб олинishi, улар барг, қўшбарг, новда, гунча, лола гул, қалампир, бодом барги, баргли гул, кўп барг, гажак ва бошқа шу каби унсурларни ташкил этиши назарий ва амалий жиҳатдан тушунтириб берилади. Бунда ҳар бир унсурнинг номи, унинг тузилиши, турлари, композицияси, тузулишидаги ўзига хос вазифаси ва шу кабилар ҳақида маълумот берилади.

Барг - ўсимликсимон нақш унсури бўлиб, наққошлар томонидан табиатдаги ўсимлик баргларининг шаклини қайта ишлаш орқали ҳосил қилинган тасвир. Барг нақш композициясида тўлдирувчи ва ўзгача хусн берувчи унсур бўлиб, тузилишига кўра оддий ва мураккаб кўринишларга эга бўлади. Оддий баргларга уч барг, бодом барги, тол барги ва шу кабилар; мураккаб баргларга эса кўп барг, шоҳ барг ва бошқалар киради.

Баргларнинг ўзига хос номлари бўлиб, унинг қуйидаги турлари мавжуд. Шохбарг - ислимий нақш унсурларидан бири бўлиб, барглар ичида энг каттаси. Шохбаргни наққошлар баҳорги ўйғониш рамзи сифатида ифода этадилар.

Кўшбарг - икки баргдан иборат бўлган ўсимликсимон нақш унсури.

Кўпбарг - бир неча барглardan ташкил топган ўсимликсимон нақш унсури.

Чор барг - тўрт баргдан иборат ўсимликсимон нақш унсури.

Хурмо барги - хурмо дарахти баргининг наққошлар томонидан умумлаштириб олинган тасвири, яъни тол барги, анор барги, қарқарча барг мадохил барг, қўш бодом барг, қалампир барг, нок барги, самбит барг, буток барг ва шу каби барг турлари ҳам мавжуддир.

Айиқтовон (акант) барги - айиқтовондошларга мансуб кўп йиллик ўсимликлар туркумига кириб, шаҳарларда чиройли манзара ҳосил қилувчи восита сифатида экилади. Барглари кетма-кет, баъзида қарама-қарши ўрнашган, кўпинча, баргсиз, панжарасимон, ўйма,

қиркма, оддий ёки мураккаб бўлади. Ер юзида: жумладан, Европанинг сернам жойларида ва Ўрта Осиёнинг чўл ва адирларида ўсади. У катта баргли, чиройли ўсимлик бўлганлиги учун, рассомлар томонидан классик нақшларнинг асоси сифатида кенг фойдаланилган. Айиқтовон шаклидан архитектуранинг экстеръери ва интерьерини безашда жуда кўп фойдаланилади. У устунларнинг юқори қисмида (бошчаси), деворларнинг фризида, маълум қисми девордан чиқиб турган устунлар (пилястр) бошчасига, шифт ва бошқа жойларида, безак сифатида, қўлланилиб келинган. Уни тошдан, ёғочдан ўйиб, гипсдан қуйиб, куйдирилган лойдан (терракота) ясаб, бўёқлар билан бўяганлар. Айиқтовон деярли ҳамма жойда, масалан, қадимги Миср, Юнонистон, Рим ва Ўрта Осиёдаги архитектура биноларида безак сифатида қўлланилиб келинган. У антик архитектурада Ўрта Осиёнинг ўзига хос классик мотивига эга бўлган. Марказий ва Ўрта Осиёдаги айиқтовон барглари тасвирланган намуналар грек ва римликларникидан фарқ қилиб, унинг учи пастга қараб ишланмасдан, кўпинча, тик ҳолатда тасвирланган. Термиздаги Мунчоқ тепада эрамизнинг I-II асрларида Акант барги билан ишланган устуннинг тепа қисми (бошаси) топилган.

Унинг барглари шахмат катаклари каби жойлашиб, тик этик ҳолатда тасвирланган бўлиб, ўзига хос нафис ва характерли ҳолатга эгадир.

Гул - ўсимликсимон нақш унсури бўлиб, табиатдаги гулларнинг наққошлар томонидан умумлаштириб олинган тасвиридир. Гуллар нақш композициясида тўлдирувчи ва ҳусн берувчи унсур ҳисобланади. Гулларнинг ҳар хил номлари бор. Чунончи, уч-беш япроқли ойгул, баргли ойгул, лола гул, пахта гул, нўхат гул, бодом гул, чинни гул, сафсар гул, атиргул, гунафша, гултожихўроз ва бошқалар. Гуллар тузилишига кўра оддий ва мураккабга бўлинади. Мураккаб гулларга: пистагул, кўп баргли гул, оддий гулларга эса: ойгул, лолагул, пахтагул, нўхатгул ва бошқалар киради.

Ойгул - бир неча япроқлик мойчечак шаклидаги нақш унсури бўлиб, япроғининг сонига кўра уч япроқли ойгул, тўрт япроқли ойгул, беш япроқли ойгул ва ҳоказо номланади. У ўсимликсимон нақш композициясининг таркибий қисмини ташкил этади ва усталар томонидан жуда кўп қўлланилади. Ойгулни наққошлар бахт - иқбол рамзи тариқасида қўллаб келганлар.

Гултожихўроз - гулнинг умумлаштириб олинган ислимий нақш унсури.

Гунча - гулларнинг гунчалари акс этган тасвир. Ислимий нақш унсури.

Зирк гули - жуда чиройли япроқли гул, ўсимликсимон нақш унсури бўлиб, гулларнинг бир тури. У Ўрта Осиё нақшларида жуда кўп учрайди.

Уни азалдан ота-бобо наққошларимиз осойишталик ва умр узоклик рамзи ифодаси сифатида қўллаб келганлар.

Лола - нақш композициясида усталар жуда кўп қўллайдиган ислимий нақш унсури.

Аноргул - анор тасвиридан ташкил топган ислимий нақш композицияси.

Аноргул қадимдан ишлатилиб келинаётган нақш тури бўлиб, Фаргона нақшларида кўп учрайди. Аноргул икки хил: табиий, яъни табиатда қандай бўлса, шундай ёки стиллаштирилган услубда тасвирланади.

Анор тасвирланган бу нақшда, кўпинча, унинг ички қисми ҳам кўрсатилади.

Аноргул нақши кулолчиликда, мисгарликда, каштачиликда, тўқимачиликда, наққошликда жуда кўп қўлланилади.

Таноб - арабча чилвир, аркон деган маънони билдиради. У мураккаб нақшлар композицияси асосини ташкил этувчи бир хил йўғонликдаги чизиқ бўлиб, усталаримиз уни табиатда учрайдиган анхорнинг шартли тасвири деб олганлар. Наққош нақш композициясини чизишдан олдин, биринчи навбатда, таноб тортиб, кейин новдаларни чизади. Сўнгра новда йўналишига мослаб гулларни жойлаштириб чиқади. Усталар нақш композициясини тузишда танобни биринчи ўринга қўядилар. Таноб устидан ҳеч қачон гул, новда ёки барг босиб ўтмайди. Бундан ташқари таноб таг рангларни бир-биридан ажратиб туради. Таноблар хилма-хил бўлиб, бир композицияда бошланганича узлуксиз давом этади. Баъзи нақш нусхаларида икки нуқтадан бошланиб бир-бирига қараб йўналиб, бир-бирига чирмашиб тугалланади. Бошқа нусхаларда эса таноб бир нуқтадан бошланиб, икки томонга йўналиб, тақсим четига бориб тугалланади. Баъзан эгри, тўғри ёки аралаш чизиқлардан ташкил топган бўлиши ҳам мумкин. Агар композицияда кесиб ўтувчи таноблар рангли нақшларда ишлатилса,

унда албатта, иккаласи икки хил ранга бўялади. Агар бир хил рангда бўлса, унда асосий шакл ўзини кўрсата олмайди. Таноблар бир-бирини кесиб ўтмай, параллель йўналган бўлса, бундай нусхалар "қўш танобли ислими" деб аталади. Агар тугалланган мустақил композиция бўлса, "қўш танобли намоён" деб аталади. Композицияда таноб бирдан ортиқ ҳам бўлиши мумкин. Агар икки танобли композиция бўлса, бири бош, иккинчиси ёрдамчи таноб дейилади. Нақш композициясига асосий шакл берувчи чизиқларни чизиш "таноб тортиш" дейилади.

Гулдон - гул солиш учун ишлатиладиган бадий буюм. Усталаримиз, масалан: ганчкорлар, наққошлар, кулоллар, сангтарош ва бошқалар тураржой, зиёратхоналарнинг деворларига, буюмларга гулдон шаклини тасвирлаб келганлар ва келмоқдалар. Гулдоннинг тик турган тасвирини усталаримиз ҳаёт рамзи деб, аксинча, тасвирланишини эса ҳаёт тугаганлиги рамзиси деб юритадилар.

Марғула - қўш чизикли гажак. Ислимий нақш унсури. У халқ амалий санъати турларидан мисгарлик, наққошлик, ганчкорлик, зардўзлик ва бошқаларда ишлатилади. Агар бир новданинг ичида икки марғула ҳосил бўлган бўлса, уни "қўш марғула" деб юритадилар. Тасвирда новда билан марғула тасвирланган бўлса, "марғулали новда" дейилади. Нақш композициясида марғула тўлдирувчи унсур ҳисобланади.

Банд - (новда) ўсимлик банди. Ислимий нақш композициясининг таркибий қисми бўлиб, у гулларнинг новдаси ҳисобланади. Банд табиатдаги дарахт ёки ўсимлик новдасининг стиллаштириб олинган тасвирдир.

Ҳар бир нақш сингари банднинг ҳам композицияда қўлланилишининг ўзига хос мақсадлари мавжуддир. Масалан: банднинг нақш композициясида барглар, гулларга нисбатан жойлашуви, гуллар, барглар ва танобларнинг тагидан ўтиши ва ҳоказо. Турли шахарларда наққошлар банддан композиция тузишда ўзига хос усулда фойдаланадилар. Шунинг учун ҳам нақшлар бир-биридан фарқ қилади. Чунончи, Хоразм нақшида бандлар кам куртакли, баъзан деярли куртаксиз, новдаларнинг ўзи гулгам сингари бир-бирига тўқилиб кетади. Бухоро, Тошкент ва Самарқанд нусхаларида, кўпинча, шукуфта ажратилмай, унинг ўрнига новдага қўшилиб кетади ва ҳоказо.

Бодом - табиий шаклдан услублаштириб тасвирланган ислимий нақш тури. У заргарлик буюмлари, наққошлик буюмлари, дўппилар, матолар, ёғоч ўймакорлиги, зардўзлик ва бошқа халқ амалий безак санъати турларида кенг ишлатилади. Қадимда ота-боболаримиз бу нақш турини анъана тариқасида бахт - иқбол рамзи сифатида ишлатиб келганлар.

Бофта - ислимий нақш унсури. Танобнинг айланиб ўтишидан ҳосил бўлган жозибали шакл. У тўғри, эгри ёки аралаш чизик бўлади.

Анор - ўсимликсимон нақш унсури. Наққошлик, кулолчилик, мисгарлик, гиламдўзлик, каштачилик, зардўзлик ва бошқаларда жуда кўп ишлатилади. Анор унсури қадимдан ишлатилиб келинганлиги сабабли у тўқчилик ва тўкин-сочинлик рамзи сифатида қўлланилган.

Жингалак - ислимий нақш унсури бўлиб, нақш композициясида бўш жойларни тўлдириш мақсадида ишлатилади. Бу нақш унсури қадим замондан ишлатиб келинади. Жингалак тўкин-сочинлик, ойлик, ҳамиша ёшариб турувчи она табиат рамзидир.

Сиртмоқ - бофтанинг бир тури бўлиб, уни баъзида румий деб ҳам атайдилар.

Шаш кўштаноб - олти рахли. кўш чизикли таноб.

Шкуфта - новда билан новдани, таноб билан танобни боғлаб турувчи боғловчи унсур бўлиб, баъзан композицияда тўлдирувчи унсур сифатида қўлланилади.

Қалампир - ўсимликсимон нақш унсури бўлиб, турли кўринишда тасвирланади.

Ҳар бир ўсимликсимон нақш турларининг унсурларини ўқитувчи доскада чизиб, плакатлар ёрдамида кўрсатиб, тушунтириб бериши керак. Шунингдек, ўқитувчи нақш унсурларини табиий шакллардан стиллаштириш йўли билан ҳосил қилишни ҳам худди шу тартибда талабаларга ўргатиши лозим бўлади.

Стилизациянинг маъноси яна бир бор талабаларга тушунтириб берилади.

Ўсимликсимон нақш унсурларининг кўпи симметрик тарзда тузилган бўлиши ва симметрия қоидаларига амал қилиш лозимлиги ўргатилади.

Талабаларга нақш унсурларини чиздиришдан олдин, ўқитувчи кўрсатилган эгри, тўғри, синик чизикларнинг катта-кичиклиги

нақш композицияси ўлчамига кўра кўз чамасида олинишини доскада чизиб амалий равишда тушунтиради. Талабалар эса қоғозда ёки катак дафтарда мазкур нақш унсурларини чизишни машқ қиладилар. Талабаларнинг нақш унсурларини эслаб қолиш хотираларини ривожлантириш учун ўқитувчи уларнинг намуналари ишланган ва номлари ёзилган кўргазмали қуроолларни илинган жойидан олиб қўяди ҳамда мустақил равишда, маълум тартибда чизиб чиқиш лозимлигини тушунтиради. Бу, ўз навбатида, талабаларнинг берилган топшириқни қай даражада ўзлаштирганликларини билиб олишга ёрдам беради.

Талабаларга ўсимликсимон нақш унсурларини чизишни ўргатиш маълум қонун-қоидалар асосида машқ қилишдан бошланади. Бунинг учун катак дафтар, чизгич, оқ ўчиргичлар, ўрта юмшоқликдаги қора қалам, расм дафтари ва шу кабилар керак бўлади. Дастлаб тўғри, оғма, эгри, тик, айлана ва ёйларни кўз чамасида тенг бўлақларга бўлиш бўйича оддий машқлар бажарилади. Бу машқлар яхшилаб ўзлаштириб олинганидан сўнг, асосий машққа, яъни унсурларнинг шаклини чизишни машқ қилишга ўтиш мумкин. Ўсимликсимон нақш унсурларини махсус гуруҳларга бўлиб чизиш машқ қилинади. Бунинг учун катак дафтарда чизгич ёрдамида қаламни енгил юргизиб, схематик катаклар чизиб, шу катакларга нақш унсурларини чизиш машқ қилинади. Хар бир бетга битта нақш чизилади. Қаламни қоғозга қаттиқ босмасдан равон, юргизилади. ва бир хил йўғонликда чизиклар чизилиб, симметрия ва ассимметрия қоидаларига катта эътибор берилади.

Шарқда машҳур бўлган буюк наққош Маоний чизаётган нақшни ёки бирор тасвирни чизиш муҳим аҳамиятга эга эканлиги ҳақида бундай дейди: "Агар кимки расмдаги ҳар бир чизикқа жон бағишлай олар экан, у санъат калитини эгаллаган бўлади". Демак, наққошликда, нақш унсурларини чизишда уларнинг шакли қанчалик нафис ва чиройли ишланса композиция шунчалик чиройли чиқади. Бунда қаламда ўтказиладиган чизикларнинг нафислиги, йўғон, ингичкалиги, шаклларнинг силлиқ чизиклар билан чизилиши муҳим аҳамиятга эгадир. Шу ўринда Маоний ҳақида бир ривоятни ҳикоя қилиб бериш ўринлидир. "...Мусаввирлар хомийси машҳур Маоний Самарқанд шаҳридаги ўз шоғирдларининг ижоди билан танишмоқчи бўлиб, сафарга

чикибди. Самарқанд мусаввирлари ўз устозларини ижод билан шарафламоққа аҳд қилишибди. Маоний шаҳар дарвозасидан кирар экан, ўз кўзларига ишонмабди. Шогирдлари шунақанги ажойиб табиат манзарасини чизишибдики, таърифлашга сўз йўқ эмиш. Тасвир кучига қойил қолган меҳмонлар ўз касбдошлари санъатига таҳсин ўқишибди. Шу пайт Маоний кўлига мўйқалам олиб, расмдаги ҳовуз яқинига бахайбат итнинг расмини чизиб қўйибди. Тасвир шунчалик табиий эдики, итни кўрган киши унинг жини бор деб, беихтиёр ўзини четга тортар эди. Шунда Маоний ўйга толибди. Шогирдлари ижод чўққисини, маҳорат чўққисини эгаллаб бўлишибди, энди буларга бошқа топшириқ бериш керак.

Ниҳоят, Маоний бир тўхтамга келиб, шогирдларига шундай вазифа топширибди: табиатни тасвирлаш - бу санъатнинг ниҳояси эмас, агар кимки расмдаги ҳар бир чизикқа жон багишлай олсагина у санъат калитини эгаллаган бўлади. Бу жуда оғир ва машаққатли вазифа эди. Ана шу вақтдан бошлаб наққошлик санъати ривожланиб, наққошлар чизиклар тилсимини очишга бел боғлашибди. Неча-неча авлодлар ана шу изланиш йўлида тер тўка бошлабдилар. Натижада наққошлик асосини чизиклар симфониясидан иборат турли орнаментлар яъни - нақшлар эгаллаб олибди".

Ўқитувчи бу ҳикоятни сўзлаб бераётганида рангтасвирга, наққошликка, амалий санъатга оид расмлар, буюмлар ва шу кабиларни кўрсатади.

Уларни ўзаро таққослаш орқали керакли тушунча ва тасаввурлар ўтказиладиган суҳбатга иложи борича камроқ вақт ажратилиши ва қолган қисмларини амалий иш жараёнида ўзлаштириб боришларига имкон яратиш лозим.

1-машқ. Ўсимликсимон нақш унсурларини чизиш

Ўсимликсимон нақш элементларини ўрганиш, маълум қонунқоидалар асосида машқ қилишдан бошланади. Бунинг учун оддий қоғоз, катак дафтар ёки расм дафтар, чизғич, қора қаламлар, оқ ўчирғичлар ва бошқалар керак бўлади.

Нақш элементларини чизиш алифбосини қуйидаги босқичда амалга оширилади.

1-машқ. Қаламда, қоғоз varaғига дастлабки оддий шаклларни текис, раvon, енгил, симметрик, динамик, тоза ва чиройли чикқунча машқ қилиш.

2-машқ. Расмда берилган ўсимликсимон нақш элементларини куйидаги гуруҳларга ажратиб чизишни машқ қиламиз.

Ўсимликсимон нақш элементлари.

а) барглар: 1, 2, 3, 4, 5 - оддий барглар; 6, 7 - қўшбарг; 8, 9, 10, 11, 12 - уч барг; 13 - кўлбарг; 14, 15 - тўртбарг; 16, 17, 18, 19, 20, 21 - шохбарг;

б) гуллар: 1 - тўрт япроқли гул; 2 - олти япроқли гул; 3 - беш япроқли гул; 4 - тўрт япроқли ойгул; 5, 13 - беш баргли ойгул; 6, 7 - тўрт баргли ойгул; 8, 9, 14 - уч баргли гул; 10, 11, 12 - пахта гул; 15 - писта гул; 16, 17, 18 - кўп баргли гул;

в) ғунча;

г) марғула: 1, 2 - марғула; 3 - қўш марғула; 4 куртакли марғула;

д) таноб ва новда: 1 - таноб; 2 - қўш таноб; 3, 4 - новда;

е) шуқфта;

ж) бофта: 1 - эгри чизикли бофта; 2 - тўгри чизикли бофта; 3, 4 - мураккаб шаклли бофта;

з) боғлам ва сиртмоқ: 1, 2 - боғлам; 3 - сиртмоқ.

Бу элементларни чизишдан аввал катак дафтарга чизғич ёрдамида қаламни енгил босмасдан юргизиб симметрик катаклар чизиб, шу катакларга нақш элементларини чизишни машқ қиламиз. Тўр чизиклар кичиклиги нақш элементларининг ҳажмига боғлиқ. Оддий баргли тўр чизикларнинг эни ва баландлиги 25 мм бўлади. Қолган элементларини ҳажмига қараб тўр чизиклар чизилади. Ҳар бир бетга битта нақш элементини қайта-қайта чизиш машқ қилинади. Чизикда қаламни босмасдан бир хил йўсинликда чизиб, симметрик ва ассимметрияга катта эътибор бериш ҳамда элементларни равон тўгри, ингичка ва тоза чизишга эътибор бериш керак. Шунинг учун ҳам Шарқнинг буюк наққоши Маоний шундай деган эди: "Агар кимки расмдаги ҳар бир чизикқа жон бағишлай олар экан, у санъат калитини эгаллаган бўлади". Ҳақиқатдан ҳам нақш чизиш қонун қоидаларига амал қилиб ва бу нақшларни сидкидилдан, ҳамда сабр-тоқат билан чизсак олдимишга қўйилган мақсадимишга эришамиз. Ассимметрия – композицияда симметриянинг ва мувозанатнинг бузилиши, симметриянинг акси.

Наққошлиқда, нақш тасвирида одам, ҳайвонлар ва бошқа нарсалар ҳам тасвирланади. Чунки бу нақш элементлари ўзига хос чизиш геометриясига эгадир. Сиз ҳам расмда берилган нақш элементларини айримларини чизишни машқ қилинг.

Таянч тушунчалар:

1. Стилизация - қуш, балиқ, хашоротлар, барг, гулларнинг ранг ва шакли кўринишини нақшга мослаштириб ҳамда умумлаштириб олиниши.

2. Ғунча - табиатдаги ғунчаларни уста томонидан услублаштириб олинган тасвири.

3. Гул - табиатдаги гулларни наққошлар томонидан услублаштириб олинган тасвири.

4. Таноб - арабча чилвир, арқон, нақшга шакл берувчи чизик.

Мавзуни мустаҳкамлаш учун саволлар:

1. Нақш турлари қайси томонлари билан бир-биридан фарк қилади?

2. Симметрия нима?

3. Ассимметрия симметриядан қайси томонлари билан фарк қилади?

4. Гулларни қайси турларини биласиз?

5. Нақш элементларини чизишда қайси қодаларга риоя қилиш керак?

Мавзуни мустаҳкамлаш учун саволлар:

1. Нақш унсурларининг шакли табиатдан қандай олинади?

2. Стилизация нима?

3. Симметрия нима?

4. Нақш унсурларини чизишда қайси қодаларга риоя қилиш керак?

5. Таноб деб нимага айтилади?

Уйга вазифа:

1. Ўқитувчи кўрсатиб берган нақш унсурларини тартиб билан машқ қилинг.

2. Музейлар, метро бекатлари, меъморчилик ёдгорликлари, турли туман замонавий бинолардаги ёки айрим китоблардаги ганч ўймакорлигига оид нақш унсурларини чизиб тўпланг.

Адабиётлар:

1. Барышников А.П., Лямин И.В. Основы композиции.- М.:Наука и искусство, 1953.

2. Булатов С. Ганчкорлик. Ўқитувчи, 1989.

3. Булатов С. Ганчкорлик, наққошлик ва ёғоч ўймакорлигига оид атамалар изохли луғати. Мехнат, 1991.

4. Булатов С. Ўзбек халқ амалий безак санъати. Мехнат, 1991.- 530 -555 б.

5. Захидов П.Ш. Самарқандская школа зодчих. Наука, 1965.- 175 с.

6. Лоренц Н.Ф. Орнаменты всех времен и стилей.-М.:Изд-во А.Ф.Даврина, 1898

7. Ремгели Л.И. Архитектурный орнамент Узбекистана. 1961.- 606

8. Шубников А.В. Симметрия.- М.-Л., 1940.

Оддий нақш намуналарини қора қаламда чизиш

Машғулотнинг мақсади:

1. Таълимий: талабаларга оддий нақш намуналарини чизишни ўргатиш.

2. Тарбиявий: нақш намуналарини чизишга ўргатиш орқали талабаларда эстетик ва ахлокий хислатларни тарбиялаш.

3. Ривожлантирувчи: қора қаламда оддий нақш намуналарини чизиш орқали талабаларнинг фазовий тасаввурларини, ижодини, қобилиятларини ўстириш ва чизиш малакаларини шакллантириш.

Машғулот ўтиш методи: суҳбат, тушунтириш, кўрсатиш, амалий ишлар.

Машғулотнинг жиҳозланиши.

Ўқитувчи учун:

1. Ўсимликсимон нақш унсурлари чизилган кўргазма.

2. Оддий нақш намуналарини босқичма-босқич чизиш тартиби кўрсатилган плакатлар.

3. Талабаларнинг ишларидан намуналар.

Талабалар учун: қора қаламлар, катак дафтар, альбом чизғич, ўчиргич ва бошқалар.

Машғулотнинг бориши: ўқитувчи дарс бошида, аввалги машғулотларда ўтилган мавзуларни такрорлаб, қисқача суҳбат ва савол-жавоб ўтказади. Саволларни қуйидагича бериш мумкин:

1. Қандай нақш турлари бор?

2. Нақш унсурларини чизишда қайси қоидаларга амал қилиш керак?

3. Стилизация нима?

4. Симметрия нима?

Ўтказилган савол-жавобдан сўнг ганч ўймакор усталарнинг ишларини кўрсатиб, улар нақш унсурларидан ташкил топиб ҳошия-симон, квадрат, айлана, учбурчак ва бошқа шаклларда бўлиши мумкинлиги тушунтирилади.

Ганч ўймакор усталарининг ишларида талабалар ўрганган нақш чизиш қоидаларидан қандай фойдаланилганлиги, унинг ўзига хос композициясининг тузилиши таҳлил қилиниб, керакли тушунчалар берилади.

Нақш композициясида унсурлардан қандай фойдаланиш кераклиги композициядаги оралиқ, бўшлиқларга катта эътибор берилиши ҳамда нақш композициясида ифодаланган ҳаракат динамикасига, геометриянинг ўзига хос қонуниятларига асосланиб қурилиши кераклиги айтилади.

Ҳар бир нақш композициялари нақш унсурларининг маълум кетма-кетликда (ритмик) такрорланишидан ҳосил бўлиши, ритм турлари, симметрия, стилизация ҳақида атрофлича тушунча берилади.

Талабаларга нақш композицияларини тушунтиришда дарахтларнинг қиш фаслидаги баргсиз, гулсиз ҳолати тасвирланган фотосуратларини кўрсатиш, унинг ҳар бир новдаси табиатнинг ўзига хос қонуниятларига асосланиб тузилиши ва умумий танада жойлашуви уқтирилади. Шунингдек, дарахт гуллари, меваси, барглари ҳам шохчаларда махсус ритм асосида жойлашади. Бунинг учун талабаларни табиат кўйнига саёҳатга олиб чиқиш ва ўсимликларга, дарахтларга, гулларга зиён етказмаган ҳолда юқорида айтиб ўтилган далилларни ўзлари қидириб топишларига имкон яратиш лозим.

Ўқитувчи дарахт ва ўсимликларни ўзаро таққослаб туриб, нақш композициялари ҳам ана шу табиат қоидалари асосида ишланишини ёритиб бериши керак. Шунинг учун ҳам композиция ишлашда унинг табиий чиқишига интилиш, бунинг учун композиция тузиш қоидаларини кўп машқ қилиш лозимлиги уқтириб борилади. Ганчкорлар табиат манзаралари ва ўсимликлардан ўз ижодларида фойдаланар эканлар, улардан айнан нусха кўчиришмайди. Балки ҳар бир гул, барг, гунча ва бандларни чизишда композицияни янада гўзал чиқариш жиҳатларини қидирадилар.

Композиция лотинча "комполито" сўзидан олинган бўлиб,

тузиш, бир-бирига солиштириб тўқиш, айрим қисмларини маълум қонуниятлар асосида бирлаштириш деган маънони билдиради. Композицияда ритм, симметрия, марказ, ҳаракат (динамика), бадийлик, кўримлилик қоидаларига амал қилиш кўргазмали қуроллар асосида ва амалий тарзда тушунтириб берилади.

Ритм - нақш унсурларининг маълум масофада ва кетма-кетликда такрорланиб келиши натижасида ҳосил бўлган бадий кўринишдир. Симметрия ва унинг турлари тушунтирилиб, унга таъриф берилади. Симметрия эса композициянинг мувозанати ва яхлитлигини таъминловчи асосий шартлардан биридир. Ўқитувчи ритм, симметрия, ассимметрия, стилизация, силуэт (соя) каби ибораларни мисоллар орқали, бошқа санъат турлари билан боғлаб тушунтирганда машғулотнинг самарадорлиги янада ошади. Чунончи, ритмни мусиқага, рақс санъатига, меъморчилик ансамбллари ва шу кабиларга таққослаб тушунтириш мумкин. Доскада ўқитувчи оддий нақш унсурларидан нақш композициясини тузишни қонун - қоидалари билан чизиб кўрсатиши лозим. Бир неча намуналар чизиб кўрсатилиб, керакли суҳбат ўтказилгандан сўнг нақш намуналарини тартиб рақами бўйича чизишни ўргатишга ўтиш мумкин. Чизилиши лозим бўлган ўнта оддий нақш намуналари умумий тарзда тушунтириб берилганидан сўнг, ўқитувчи доскада оддий нақш намуналардан бирини боскичма-боскич чизиб кўрсатади ва тушунтиради. Шундан сўнг, талабалар мустақил ишлашга киришадилар. Ўқитувчи машғулот жараёнида қийналаётган талабаларга яқка тартибда амалий ёрдам бериб боради.

Иложи борица талабаларнинг расм дафтарига намуналар чизиб кўрсатиш мақсадга мувофиқдир.

Шунга кўра талабалар томонидан бажарилиши лозим бўлган ўқув машқларини кўрсатиб ўтишни лозим топдик.

Ўқитувчи учун маълумот. Талабаларнинг нақш чизиш борасидаги амалий куникмаларини ривожлантириш учун қуйидаги машқларни қаламда бажариш тавсия этилади:

- 1-машқ. Бодом гули (1 - гул).
- 2-машқ. Печак ислими (2 - гул).
- 3-машқ. Баргли рафтор ислими (3 - гул).
- 4-машқ. Баргли ислими (4 - гул).
- 5-машқ. Меҳроб ислими (5 - гул).

6-машқ. Қўш меҳробли ислими (7 - гул).

7-машқ. Гулли рафтор (6 - гул).

8-машқ. Бофтали ислими (8 - гул).

9-машқ. Патнисгул ислими (9 - гул).

10-машқ. Шкифтли ислими (10 - гул).

Масалан, "Бодом гули" (1 - гул) композициясини чизишни қуйидагича тушўнтриш мумкин:

1 - гул. "Бодом гули" композицияси бодом шаклининг маълум масофада ритмик такрорланишидан ҳосил бўлади. Яъни, нақшнинг асосини бодом шакли ташкил қилади. Шунинг учун усталар бу нақшни "Гули бодом" яъни "Бодом гули" деб атайдилар. Машқни бажариш учун катак дафтар ёки расм дафтари, ўртача юмшоқликдаги қора қалам, чизғич керак бўлади. Дафтар ёки расм дафтари юзасига нақш намунасини тўғри жойлаштириш қаламни енгил, босмасдан чизиш керак. Нақш қуйидаги босқичлар асосида чизилади:

1-босқич. Икки параллель чизишиб, уларнинг оралиғи тенг бўлақларга бўлинади. Квадратларга диагональ чизиклар ўтказилади. Буларнинг ҳаммаси ингичка чизиклар асосида бажарилади.

2-босқич. Икки квадрат оралиғида ярим айлана чизиб чиқилади.

3-босқич. Юқорида чизилган ярим айланаларнинг ўртасидан яна тескари ҳолатда ярим айланалар чизиб чиқилса, баргсимон шакллар ҳосил бўлади.

4-босқич. Иккала бодомнинг пастидан ва юқорисидан куртаклар чиқарилади. Худди шу сингари босқичлар асосида қолган 9 та нақш гуллари ҳам расмга қараб чизиб, ўрганилади. Ҳар бир нақш намунасини пухта ўрганиб олиш учун уни 5-6 марта такрор-такрор чизиб машқ қилинади. Нақш гулларини чизишни шундай ўрганингки, уларни ёддан чиза оладиган бўлинг. Бу машқларни бажаришда чизикларнинг раvon, нафис ва чиройли чиқишига эътибор беринг.

Талабаларнинг машғулот жараёнида чарчаб қолмасликлари учун қизиқарли, қисқа суҳбатлар ўтказиш ўринлидир. Суҳбат мавзулари қуйидагича бўлиши мумкин:

1. Ёғоч ўймакорлиги санъати.
2. Уста Маҳмуд Усмонов ҳаёти.
3. Самарқанд тарихий обидалари.

4. Наққошлик.
5. Хива ганч ўймакорлиги.
6. У.Тансиқбоев ижоди.
7. Халқ амалий санъати музейи.

Машғулотнинг сўнгида талабаларнинг энг яхши ишлари кўрсатилиб, таҳлил қилинади. Яхши ва ёмон бажарилган ишлардаги ютуқ ва камчиликлар айтиб ўтилади.

Таянч тушунчалар

1. Композиция - бир-бирига нисбатан маълум тартибда жойлаштириш.
2. Ритм - нақш элементларининг маълум тартибда ва маълум ораликда текис такрорланиши: нақшдаги ҳаракатнинг узлуксиз ва гўзал кўринишини таъминлайди.
3. Симметрия - грекча сўз бўлиб, ўлчовларнинг бир-бирига мослиги, тенглиги, мутаносиблигидир.

Мавзунини мустаҳкамлаш учун саволлар

1. Ганч ўймакорлигида ишлатиладиган нақш унсурларининг номларини биласизми?
2. Симметрия, ритм ва композиция деганда нимани тушунасиз?
3. Оддий нақш намуналарини чизишда нималарга эътибор бериш керак?
4. Уста Ширин Муродов томонидан ишланган мана бу намоёнда қандай нақш унсурлари қўлланилган?
5. Богловчи унсурларга қайси шакллар киради?
6. "Печак ислими" гулини ёддан чизиш бериш.

Уйга вазифа:

1. Берилган оддий нақш намуналарини қаламда чизишни машқ қилиш.
2. Ганчкорликка оид адабиётлар билан танишиш.

1-машқ. Бодом гули (1 - гул) нақш намунасини қора қаламда чизиш

Техника: қора қалам билан ишлаш.

Материал: қоғоз ва қалам.

Ўлчам: каттақ дафтар ёки альбом варағи юзасига бажарилади.

Бажарилиш босқичлари: 1 - расмда кўрсатилган босқич асосида чизилади.

Нақш 5-7 марта такрор-такрор чизиб ўрганилади.

2-машқ. "Печак ислими" (2 - гул) нақш намунасини
қора қаламда чизиш

Техника: қора қалам билан ишлаш.

Материал: қоғоз ва қалам.

Ўлчам: альбом варағи юзасига бажарилади.

Бажарилиш босқичлари: 2 - расмда кўрсатилган босқичда бажарилади.

3-машқ. "Баргли рафтор" (3 - гул) нақш намунасини
қора қаламда чизиш

Техника: қора қалам билан ишлаш.

Материал: қоғоз ва қалам.

Ўлчам: катак дафтар ёки альбом варағи юзасига бажарилади.

Бажарилиш босқичлари: 3-расмда кўрсатилган босқич асосида чизилади.

Нақш 5-7 марта такрор-такрор чизиб ўрганилади.
4-машқ. "Баргли ислими" (4 - гул) нақш намунасини
қора қаламда чизиш

Техника: қора қалам билан ишлаш.

Материал: қоғоз ва қалам.

Ўлчам: катак дафтар ёки альбом варағи юзасига бажарилади.

Бажарилиш босқичлари 4-расмда кўрсатилган босқичда бажарилади.

5-машқ. "Меҳроб ислими" (5 - гул) нақш намунасини
қора қаламда чизиш

Техника: қора қалам билан ишлаш.

Материал: қоғоз ва қалам.

Ўлчам: катак дафтар ёки альбом варағи юзасига бажарилади.

Бажарилиш босқичлари: 5-расмда кўрсатилган босқичда бажарилади.

6-машқ. "Гулли рафтор" (6 - гул) нақш намунасини
қора қаламда чизиш

Техника: қора қалам билан ишлаш.

Материал: қоғоз ва қалам.

Ўлчам: катак дафтар ёки альбом варағи юзасига бажарилади.

Бажарилиш босқичлари: 6-расмда кўрсатилган босқичда бажарилади.

7-машқ. "Кўш меҳробли ислими" (7 - гул) нақш
намунасини қора қаламда чизиш

Техника: қора қалам билан ишлаш.

Материал: қоғоз ва қалам.

Ўлчам: катак дафтар ёки альбом варағи юзасига бажарилади.

Бажарилиш босқичлари: 7-расмда кўрсатилган босқичда бажарилади.

8-машқ. "Бофтали ислими" (8 - гул) нақш намунасини
қора қаламда чизиш

Техника: қора қалам билан ишлаш.

Материал: қоғоз ва қалам.

Ўлчам: катак дафтар ёки альбом варағи юзасига бажарилади.

Бажарилиш босқичлари: 8-расмда кўрсатилган босқичда бажарилади.

9-машқ. "Патнисгул ислими" (9 - гул) нақш намунасини
қора қаламда чизиш

Техника: қора қалам билан ишлаш.

Материал: қоғоз ва қалам.

Ўлчам: катак дафтар ёки альбом варағи юзасига бажарилади.

Бажарилиш босқичлари: 9-расмда кўрсатилган босқичда бажарилади.

10-машқ. "Шкифтли ислими" (10 - гул) нақш намунасини
қора қаламда чизиш

Техника: қора қалам билан ишлаш.

Материал: қоғоз ва қалам.

Ўлчам: катак дафтар ёки альбом варағи юзасига бажарилади.

Бажарилиш босқичлари: 10 - расмда кўрсатилган босқичда бажарилади.

Адабиётлар:

1. Булатов С. Ганчкорлик. Ўқитувчи, 1989.
2. Булатов С. Ганчкорлик, наққошлик ва ёғоч ўймакорлигига оид атамалар изоҳли лугати. Мехнат, 1991.
3. Булатов С. Ўзбек халқ амалий безак санъати. Мехнат, 1991.-56-58 б
4. Боситхонов З. Ганчкорлик. 1978.- 88 б.
5. Захидов П.Ш. Самаркандская школа зодчих. Наука, 1965.- 175 с.
6. Долинская В., Захидов П., Кадырова Т. и др. Искусство Советского Узбекистана.- М.: Советский художник, 1976.- 606 с.
7. Қосимов Қ. Наққошлик. Ўқитувчи, 1982.- 24-27 б.
8. Ноткин И.И. Бухарская резьба по ганчу. 1961.- 96 с.
9. Прица И. Тошкент ганчкорлиги. 1960.- 62 б.
10. Резьба и роспись по ганчу и дереву. 1962.- С.19-47.
11. Шорохов В.В. Основы композиции: Учебное пособие для студентов пединститутов.- М.: Просвещение, 1979.- 303 с.

Занжирани чизиш ва уни ўйиш

Машғулотнинг мақсади:

1. Таълимий: занжир наққошчилиги чизишга ва уни ўйишга ўргатиш.
2. Тарбиявий: занжир чизишга ва уни ўйишга ўргатиш орқали талабаларни эстетик ва ахлоқий тарбиялаш.
3. Ривожлантирувчи: занжир чизиш ва ўйишда билим, куникма ва малакаларни шакллантириш.

Машғулотни ўтиш методи: суҳбат, тушунтириш, намуналар кўрсатиш, ҳамда амалий ишлар.

Машғулотнинг жиҳозланиши.

Ўқитувчи учун:

1. Занжир турлари чизилган плакат, видеофильм ва слайдлар.
2. Талабаларни ишларидан намуналар.
3. Меъморчилик обидалари акс эттирилган видеофильмлар.

Талабалар учун: альбом, қалам, чизғич, скальпель, ўчиргич ва бошқалар.

Машғулотнинг бориши

Аввал ўтилган мавзунини такрорлаб ва мустақамлаш учун савол-жавоб ўтказилади. Янги педагогик технологияни кластер, ақлий ҳужум каби турларидан фойдаланилади.

Машғулот куйидаги мазмунда тушунтириб берилади. Ганч ўймакорлиги касбини ўрганувчи ҳавасманд ишни дастлаб оддий занжира ўйишдан бошлайди. Занжира ганч ўймакорлигининг алифбоси ҳисобланади. Занжирани ўйишдан мақсад, дастлабки ганчкорлик асбобида тўғри ишлаш, кўзда чамалаб тўғри чизик, текисликларни текис бир хилда ўйишдир. Ўз навбатида, савол туғилади. Занжира ўзи нима? Унинг қандай турлари бор? Занжира ганч ўймакорлигида нима учун ишлатилади? Уни безакда қандай қўллаш керак? Ва ниҳоят уни чизиш ва ўйишнинг қандай қоидалари бор?

Занжира - форсча занжир, русча кайма, композицияда асосий нақш билан рутани боғлаб турадиган ингичка ҳошия нақш. Оддий нақшларнинг, шаклларнинг такрорланишидан ҳосил бўладиган занжирсимон нақш. Шаминсиз ўйма бўлиб, кўпинча ҳандасий бўлади.

Ганчкорликда ёғоч, тош, мармар ва металл ўймакорлигида, наққошлиқда, каштадўзликда, кулолчиликда кўп тарқалган. Занжиранинг куйидаги турлари мавжуд. Занжира рафтор, рафторсимон нақш, ислимий занжира, ўсимликсимон нақш элементларидан ташкил топган энсиз ҳошия нақш, айлана занжира айланма шаклдаги занжира тури, ари занжира, ари ини шаклига ўйилган энсиз, заминсиз ҳошия нақш, жингалак занжира, жингалак шаклдаги занжирсимон нақш, лола занжира лола шаклидан такшил топган энсиз ҳошия нақш, қўш лола занжира лола шаклидан ўйилган икки қатор занжира, ғиштин занжира энг оддий занжира туридан бири бўлиб, ғишт шаклини эслатувчи энсиз нақш ва бошқалар. Кўпинча тасвирий санъат асарларидаги рамка ҳошия ҳосил қилиш учун ҳам ишлатилади.

Тасвирий санъат турларидан ёғоч, тош, металл, ганч ўймакорлигида, наққошлиқда, зардўзликда, каштачиликда мураккаб бўлмаган геометрик ёки ўсимликсимон элементлардан ташкил топган гулдор, энсиз ҳошияни кўриш мумкин. Буни ҳам усталаримиз занжира деб атайдилар. Заргарликда занжира зарбалдоққа, қашқарбалдоққа қилсимон симдан ишланади. Мисгарликда ҳар хил нарсаларга занжира тушурилади. Кулолчиликда лаган, коса, кўза, хум ва бошқа идишлар ҳар хил занжирлар ишлатилади. Кулолчиликда занжирани куйидаги турлари бор: рохи занжира, туморча занжира, зулма занжира, қанот

занжира, карниз занжира, гандум занжира, жингалак занжира, илмоқ занжира, гилдирак занжира, барги занжира, занжираи тирноқ, кучкорак занжира, капалак занжира, занжираи тарвуз палла, занжираи ислими, чор япроқ ва бошқалар. Занжира ганчкорлиқда ва ёғоч ўймакорлигида асосий нақш билан рута нақшни боғлаб туради. Занжира содда бўлсада, жозибали кўринишга эга. Геометрик шакллар ўйилганда соя, ёруғ ва ярим соялар, ўзига хос нафис кўринишга эга бўлиб, кишида ажойиб тассурот ҳосил қилади. Занжирадаги соя, ёруғ ва ярим соялар жуда чиройли кўринади, худди бу ўйилган занжира ҳаракат қилаётгандек туюлади. Ганч ўймакорлигида намоён, токча, эшик, дераза, тахмонларни, идора ва бошқа жойларнинг четига ишлатилади. Ганч ўймакорлигида усталар бир ўймани масалан, намоён, токча, изора ва бошқаларни узоқдан ва яқиндан яхши кўринишини ҳисобга оладилар. Шунинг учун ҳам яхши ганчкорлик асари ҳар хил масофада жозибали кўринади. Бу ўринда занжира катта рол ўйнайди. Занжира узоқдан ўйма нақшни умумий боғловчи вазифасини бажариб намоён токча ва бошқаларнинг гўзаллигини кўрсатади. Токча тахмонларнинг умумий кўринишида ўйма занжир катта аҳамиятга эга. Яқинда эса ўйма занжира элементлари ёруғ соянинг ҳар хил ўзгаришлари шароитида янада ўзгача кўриниш ҳосил қилади. Занжирани ўймаларнинг четига қўллашда жуда йирик олинса, ўймани кўримсиз ҳолатга олиб келиш мумкин. Агар жуда майин олинса, бунда ўйма занжира кўринмасдан, оддий чизикқа ўхшаб кўриниб ишланган ўймани яхши кўринишга ёрдам бера олмайди. Шунинг учун ҳам ҳар қандай ўйманинг четига занжира танлашда янглишмаслик керак. Занжиранинг эни ганч ўймакорлигида 8 см гача бўлади.

Занжираларнинг тузилиши ва мазмунига қараб уларга гиштин занжира, якка занжира, порсул занжира, айланма занжира, елпиғич занжира ва бошқа номлар берилди. Занжирага ном қўйишнинг ўзига хос қоидалари бор. Агар бир қатор занжира бўлса, уни якка занжира дейилади, икки қатор бўлса уни қўш занжира, елпиғич кўринишда бўлса, елпиғич занжира дейилади. уйилган оддий занжира бўлак юзаларининг ўрталарига якка ҳол қўйиб чизилса, бу занжирани "чашмаи булбул занжира" деб юритилади ва ҳоказо. Шу "чашмаи булбул занжира" ҳақида халқ орасида бир ривоят бор. "...Ўтган замонда бир подишоҳнинг хушрўй қизи бўлган экан. У

мисгар устанинг ўглини севиб қолибди. Бу воқеа элга овоза бўлиб, подшо дарғазаб бўлибди-да, йигитнинг отасини зиндонга ташлабди. Йигит эса куну тун истиробда янги нақш ишлабди. Ниҳоят, кумуш баркашга отасининг банди этган занжирнинг тасвирини ишлабди. Мисгарнинг ўгли шаҳаншоҳ иродасига шак келтирибди, деб подшо йигитнинг бошини танидан жудо қилишни буюрибди. Ана шунда бир донишманд уста йигит нақшлаган баркашни саройга келтирибди. "Шаҳаншоҳим,- дебди донишманд,- ёш йигитнинг бир қошиқ қонидан кечинг. У занжир халқаси ичига булбулнинг кўзини тасвирламоқчи экан. Лекин ясовул уни судраб келган. У шундай дебди-ю занжирлар халқаси орасига нуқталар қўйиб чиқибди. Нақшнинг худди булбулнинг кўзига ўхшаб қолганини кўрган подшо йигитни қутқазибди. Шу-шу бу нақшни занжири чашми булбул дейдиган бўлишибди".

Занжирани ўйишга ўтишдан аввал унинг чизилиш қонун-қондасини яхшилаб ўрганиб олишингиз керак. Чунончи - расмда берилган жуда оддий ғишт кўринишидаги занжирани расм дафтарингизга чизиб ўрганинг.

Энди ганч плитаси қуйишга ўтамиз. Аввал бирор столни устига ойна ётқизиб устига расмда кўрсатилган, Узунлиги 60 см бўлган рейкаларни керакли ўлчамда (масалан, 20:20, 20:30, 30:30, 25:25 ва ҳоказо) қўйиб оламиз. Бу рамка ганч плитаси қўйиш учун қолип ролини бажаради. Қолипимиз тайёр бўлгандан сўнг ховонда тайёрлашга ўтамиз. Ховонда гул ўйишга мўлжалланган бўлиб бир қадар кучи камайтирилган ганч қотишмасидир. Ховонда тайёрлашда аввал ганчни (ёки гипс, алебастрни) керакли миқдорда элакдан (ғалвирда эмас) ўтказилади. Ховонда тайёрлаш учун уч нисбатда сув, икки нисбатда ганч қоришилади. Ховондани гул ўйиш учун уни неча марта айлантиришни мўлжаллашни билиб олиш керак. Яъни ганч қувватини аниқлаш учун ярим стакан сувга ганч солиб 50 марта айлантириб ганч плитага қуйиб, кейин эса скальпельда ўйиб кўрилади, агар ўйишда қаттиқ бўлса, иккинчи қорганимизда 100 марта, яна қаттиқ бўлса 300 марта, ҳаттоки 900 марта айлантиришни ҳам талаб қилиши мумкин. Лекин ҳозир кучли ганчлар жуда кам. Тажрибали ганч ўймакор усталаримиз ганчни қўлга олиб сиққанларидаёқ қувватини айтиб бера оладилар. Қуввати паст, сифати паст ганчни жуда кўп айлантириб юборсак, у ишдан чиқади. Яъни, ганч қотгандан сўнг сагалга уваланиб, синиб

кетадиган мўрт бўлиб қолади. Баъзи кучли ганчларни кам айлантриб қўйсак тайёрланган ганч плитамизни скальпель ўймай синиб кетиши ҳам мумкин. Тез қотиб қолган ганчни усталаримиз тезганч деб юритадилар. Ганч қувватини аниқлаб олгандан сўнг (гул ўйиш учун сув билан ганчни неча марта айлантриш нисбатини) ганч плитага мўлжаллаб ховонда тайёрланади.

Елим челақча ёки сирли тоғорачага керакли миқдорда сув солинади, сув сиртига эланган ганчни ўнг қўлда аста солинади, чап қўлда эса ганчни сув билан қўл панжалари билан эзгилаб айлантририлади. Агар яхшилаб эзгилаб айлантририлмаса баъзи ганчлар сувда эримасдан қолиб гул ўяётганимизда қийинчилик тугдиради. Ганчни тахминан 2-3 минут (кўп марта) масалан, 100 марта айлантририлгандан сўнг суюқроқ қаймоққа ўхшаб қуюла бошлаганда рамкага, яъни қолипга қўйилади. Ганч қўйишда иккинчи киши қолипни ушлаб турса рейкалар сурилиб кетмайди. Қўйиб бўлгандан сўнг, ганч устини чизғичга ўхшаш рейкада текисланади. Қўйилган ганч қалинлиги тахминан 1,5-2 см атрофида бўлгани маъқул. Қўйилган ганчимиз 10-20 минутдан сўнг қотади. Эҳтиётлик билан рамкаларни олиб ташлаб, ганчни нотекис жойларини скальпельда тўғрилаб, секингина ойнадан ганч плитаси сиртига оддий занжирани чизамиз. Шундан сўнг скальпель ёрдамида ўйишга ўтамыз.

Скальпельни ўнг қўлда ушлаб чап қўл ёрдамида фотода берилгандек қилиб ўйиб чиқинг. Занжира ўяётганингизда, ганч тахта атрофида қийналиб ўймасдан балки, бир жойда ўйишни ўрганинг. Занжирани ўйишда бир хил чуқурликда ўйиш ва қирралари бир текисда чиқиши керак. Ҳар бир қирранинг кесиш чизиклари битта нуқтада туташини натижасида пирамидалар ҳосил бўлади. Айниқса, ўймани қиррала бўлишига эътибор беринг. Ўймани бир кунда тугата олмасангиз, эртасига ўйишингиз ҳам мумкин. Бунинг учун ганч тахтани хўл латта билан ўраб юпқа пакетга солиб қўйсангиз бир неча кун қотмасдан туради. Кейин бемалол ўйишни давом эттиришингиз мумкин. Оддий занжирани ўйиб бўлгач, берилган елпиғич занжира, мураккаб ва айлана занжираларини чизиб ўйишингиз мумкин.

Машқ. Елпиғич занжирани чизиш ва уни ўйиш.

Техника: қора қаламда чизиш ва скальпельда чизиш.

Материал: қоғоз, қалам, ганч сув ва бошқалар.

Ўлчам: 15x15 см; 20x20 см ва бошқалар.

Бажариш босқичлари:

1. Занжира композиция чизиш.
2. Ганч тахта қуйиш.
3. Ганч тахта сиртига занжира чизиш.
4. Занжирани ўйиш ва уни пардозлаш.

Таянч тушунчалар:

1. Занжира - оддий ҳошия нақш тури.
2. Лола занжира - лола шаклдаги занжира тури.
3. Елпиғич занжира - елпиғич шаклида ўйилган занжира тури.
4. Чашма булбул занжира - оддий занжира бўлак юзаларининг ўрталарига яқка ҳол қўйиб чизилган занжира тури.

Мавзунини мустаҳкамлаш учун саволлар:

1. Занжира нима?
2. Занжиранинг қандай турлари бор?
3. Халқ амалий санъатининг қайси турларида занжира ишлатилади?
4. Занжира ўйишда қандай қондаларга амал қилиш керак?
5. Занжира намуналарини бажаришда нималарга эътибор бериш лозим?

Уйга вазифа:

Саккиз рахли ва гул занжира намуналарини чизиш ҳамда уларни ўйиш.

Адабиётлар:

1. Булатов С.С. Ганчкорлик, наққошлик ва ёғоч ўймакорлиги атамаларига оид изоҳли лугат. 1991.
2. Булатов С.С. Ўзбек халқ амалий безак санъати. Мехнат, 1991.
3. Боситхонов З. Ганчкорлик санъати. 1978.

Композиция. Нақш элементлари ёрдамида оддий тўғри тўртбурчак композициясини тузиш, ўйиш ва унга пардоз бериш

Машғулотнинг мақсади:

1. **Таълимий:** композиция ҳақида тушунча бериш ва оддий тўртбурчак композициясини тузиш ҳамда уни ўйиб-пардоз беришга ўргатиш.

2. Тарбиявий: композиция тузиш ва уни ўйиш орқали талабаларни эстетик дидини тарбиялаш ҳамда мустақил фикрлашга ўргатиш.

3. Ривожлантирувчи: нақш композиция чизиш ва ўйиш куникма ва малакаларини ривожлантириш. Фазовий тасаввурини кенгайтириш.

Машғулотни ўтиш методи: маъруза, тушунтириш, намуналар кўрсатиш ҳамда амалий ишлар.

Машғулотнинг жиҳозланиши:

Ўқитувчи учун:

1. Усталар, талабалар композиция ишларидан тайёрланган плакатлар ва видеофильм.

2. Босқич билан бажарилган плакатлар.

3. Талабаларнинг ишларидан намуналар.

4. Композиция намуналари чизилган тарқатма материаллар.

Талабалар учун: альбом, чизгич, скальпель ва бошқалар.

Машғулотнинг бориши

Аввалги ўтилган мавзуни мустаҳкамлаш учун савол - жавоб қилинади, яъни мавзу такрорланади. Шундан сўнг мавзуни қуйидаги мазмунда тушунтириб ўргатилади.

Ўзбек халқ усталари қадимдан қўллаб келаётган жамики нақшлар борки, улар табиатни ва воқеликнинг шартли тасвири бўлишига қарамасдан ўзига хос қонун-қоидаларга эга. Бу қонун-қоидалар табиатнинг ўзидан олинган. Ўсимликлар фақат бир томонга қараб ўсадилар. Масалан, мажнунтол, худди пастга қараб тескари ўсаётгандек туюлади, лекин новдада барг бўлиб, бир томонлама йўналишда давом этиб келади. Табиатнинг бу қонуни нақшда ўз аксини топган. Уста чизадиган нақш шунчаки ўз аксини топган, қоғоз бетини тўлдириш эмас балки, онгли равишда табиат ва бадиийлик қонун-қоидаларига амал қилган ҳолда манзара тасвирини чизиш тушунилади. Шунинг учун ганчкор ижодида энг масъулиятли босқич композиция нусхасини чизишдир. Агар нақш композицияси табиат қонунига зид бўлса, ўйишда ва пардозда ҳар қанча ютукқа эришилса ҳам иш кунгилдагидек чиқмайди.

Дафъатан қараганимизда ўйма нақш жуда чиройли, жозибали кўринади, лекин бироздан сўнг нуқсонлар сезилиб қолади. Композиция нима?

Композиция (мужассамот) - лотинча "компостио" сўздан олинган бўлиб, тўқиш, тузиш, бир-бирига солиштириш, ғояси, характери ва вазифасига мувофиқ уйғун ҳамда мутаносиб жойлаштириш.

Наққошлиқда, ганчкорлик, каштачилик ва бошқа халқ амалий безак санъати турларида, композиция тузишда симметрия, марказ топиш, даврий такрорланиш, безакнинг динамиклиги, чиройлилиги, табиийлиги, ёрқинлиги, ранглар уйғунлиги ва ғоявийлигини ҳисобга олиш керак. Буларнинг ҳар бири нусхалар ўз хусусиятига кўра намоён, турунж, китоба, рута, муҳаббат, лаъли, моршеч, занжира, каби махсус композицияларга бўлинади.

Бундан ташқари, ҳар бир инсоннинг номи бўлгандай, ҳар бир нақшнинг ўз исми бўлади. Усталар ҳар бир чизган нақш нусхаси тузилиши, характерли ўрнига ва унинг фалсафий дунёсига қараб ҳам ном қўядилар. Чунончи, Тошкент ганчкорлик мактабининг йирик намояндаси Маҳмуд Усмонов ўзининг "Санъатим саодатим" (Ёш гвардия, 1983.- 69 б.) деб номланган рисоласида нақш композицияларининг номини бирма-бир санаб ўтган: "Ҳашти туфсор, сарнигон, туфсори қанот, турна қанот, хонаги бўртма, ҳашти давра, чорсу давра юлдуз, мошданак, паррак, офтоба, лола ислимий, бофта ислимий, эркин ислимий, турунж, банди румий, ислимий гулдона, ислимий мадохил, лўла ҳошия" ва бошқа атамалар мавжуд.

Компановка (жойлаштириш) - чизиш керак бўлган нақшни ёки бирор тасвирини қоғоз, ганч, фанер ёки бирор юзага тўғри жойлаштириш.

Симметрия - грекча сўздан олинган бўлиб, ўлчовларнинг бир-бирига муносиблиги.

Ритм - нақш элементини маълум масофада, бир текисда такрорланиб келиши бўлиб, нақшдаги ҳаракатнинг узлуксиз ва гўзал кўринишини таъминлайди.

Ассимметрия - композицияда симметрик мувозанатнинг бузилиши.

Стилизация - табиатдаги ўсимлик, ҳайвон ва бошқаларнинг тасвири, ранги, шакли ва тузилишини бадийий усулда умумлаштириш.

Нақш композиция чизишда қуйидагиларга амал қилиш керак:

а) таноб ёки новда тагидан гул, барғни қолдириб тасвирлаш мумкин эмас;

б) таноб билан новдани фарқлаб тасвирлаш;
в) тақсимда ортиқча нусха чизиб қўймаслик;
г) танобдан ҳеч қачон гул, новда, ғунча ва бошқалар ўсиб чиқмаслиги:

д) нақш элементларининг нисбатини сақлаш;
е) ганч ўймага мослаб нақш композициясини тузиш;
ж) нақш зичлигига эътибор бериш;
з) нақш орасидаги замин бўшлиқлар нисбатини сақлаш ва ҳоказо.

Ўрганган нақш элементларимиз асосида оддий нақш композицияларини тузамиз. Симметрик нақшлар тузмоқчи бўлсак, аввал қоғозга маълум ўлчамда олиб уни тақсими асосида симметрик нур чизиқларни чизиб оламиз. Усталар нақшларни энг характерли такрорланувчи қисмини тақсим деб юритадилар.

Тақсим - (французча қайтариш, русча раппорт) наққошлиқда, нақшнинг маълум бир шаклида такрорланувчи қисми, бўлаги. Ўрта Осиё нақшлари ўзига хос характерга эга бўлиб, нақшларнинг деярли ҳаммаси такрорланувчи маълум бўлақдан (қисмдан) иборатдир. Шу тақсим сатҳи тақсим юзи дейилади. Нақшлар аввал тақсим юзини қоғозга белгилаб, нақш композициясининг бир қисмини чизади ва ахтасини тайёрлайди. Наққош безатган юзага шу ахта ёрдамида нақшни такрорлаб тушириб тўлдириб чиқади ва безатади. Тақсим композициясининг такрорланувчи қисми ҳар хил бўлади. Чунончи, учбурчак, тўртбурчак, квадрат ва ҳоказо. Доира ёки гумбазга мўлжалланган нақш тасвирий композиция юзининг тўртдан, олтидан, саккиздан, ўн иккидан ва ҳоказо қисмларини ташкил этиб, тақсим доирада ёнма-ён такрорланади. Бундай тақсимни айлана тақсим дейилади. Тақсим тўғри чизиқ бўйича такрорланса уни тўғри тақсим деб юритилади. Тақсим тўғри ва ойна алмашиб такрорланса, унда чапу-рост тақсим деб аталади. Бундай тақсим жуда кенг тарқалган. Биз шу нақш бўлаги, яъни, тақсимнинг ўзини чизиб олсак бўлди. Кейин шу тақсим бўйича биз чизган нақш композициясининг ахтасини бемалол тайёрлай оламиз.

Б, В, Г - расмларда кўрсатилганидек, босқичда нақш композицияси чизилади.

Нақш композицияларини бир нечта чизиб машқ қилинади. Чизилган нақш композицияларидан энг яхшиси танлаб олинади. Четига занжиралардан бирини хошия тариқасида қўллаш мумкин.

Агар занжира қилмасангиз четидан, албатта, рамка қолдиринлар. Рамкасиз нақшни безалмаган занжирага ўхшатиш мумкин. Тузга нақш композицияни калька (хитой) қоғозига кўчириб ахтаси (улгиси) тайёрланади. Ахта кўйидагича тайёрланади.

Ахта - нақш ёки бирор шаффоф (калька) қоғозига чизиб, чизик йўллари билан тешиб, буюм изига тушириш учун тайёрланган андаза. Хоразмда уни улги, Бухорода сўзан деб юритилади. Илк даврларда усталар сиртга тўғридан-тўғри чизиб, ўйиб кетганлар, кейинчалик ахта орқали тасвирни тушириш қулайлигини билиб, ундан фойдаланиб келганлар.

Наққошлар, ганчкорлар, ёғоч ўймакорлар ва бошқалар нақш композицияларининг эскизини йиллар давомида сақлаб келганлар, улар хоҳлаган вақтда улардан ижодий фойдаланиб такомиллаштирганлар. Бу ахталар, ҳаттоки отадан болага мерос бўлиб қолган. Усталар ахтани махсус сандиқларда сақлаб келганлар. Ҳозир эса давлат архивларида сақланиб келинмоқда. Масалан, машҳур ганчкорлар Уста Ширин Муродов, Тошпўлат Арслонқулов, наққошлар Т.Тўхтаўжаев, Жалил Ҳақимов ва бошқалар тайёрлаган ахталар архивларда сақланмоқда. Ахтани тайёрлаш учун ва шаффоф (хитой) қоғозга нақш композициясига мослаб симметрия ўқи бўйича қоғозни иккига, тўртга ва ҳаказога букланади. Букламанинг бир қисмига нақш чизилади. Нақш шаффоф қоғозни юпқа ёстиқча устига кўйиб нақш чизиклари устида игна билан тешиб чиқилади. Нақшнинг йирик ва майдалигига қараб игна танланади. Игнанинг тегишли оралиғи нақшнинг майда ва йириклигига боғлиқ. Агар нақш майда бўлса игна оралиғидаги масофа яқин бўлади. Нақш нухасини игна билан тешиб бўлингандан кейин, шаффоф қоғозга ёйиб юборилади, натижада ахта ҳосил бўлади. Тайёр бўлган ахтани иш юзасига кўйиб, устидан хока уриб ва босиб юргизиб чиқилади. Натижада нақш нухаси иш юзасига кўчирилади ва ҳаказо.

Маълум ўлчамга мўлжаллаб, икки қават, яъни тез ганч ва гул ганч қилиб кўйилади. Ганч тахта тайёр бўлгандан сўнг, унинг устига нақш композицияси ахта ва хока ёрдамида туширилади ёки қўлда қора қаламда тўғридан-тўғри чизиш мумкин. Нақшнинг ўйиладиган чегара чизикларини скальпельда тирнаб кесиб чиқилади. Чунки, ганчни ўйиш жараёнида чизиклар ўчиб кетиши ва ўйма нотўғри ўйилиши мумкин. Нақш заминини скальпельда ўйиб, искана ёрдамида унинг замини текислаб чиқилади. Ўйма рельефига

мос пардоз тури берилади. Масалан, пах пардоз, чока пардоз, лўла пардоз ёки табақа пардоз. Айрим ҳолларда композицияда бир неча пардозни бир вақтда қўллаш ҳам мумкин. Ишнинг сўнгида ўйманинг четига ишланган занжирани ўйиб пардоз берилади.

Машқ. Тўртбурчак композиция тузиш ва уни ўйиш.

Техника: қора қаламда қоғозга чизиш ва ганч тахтани ўйиб унга пардоз бериш.

Материал: қоғоз, қалам, ганч, сув ва бошқалар.

Ўлчам: № 12 формат ўлчамида.

Бажариш босқичлари:

1. Тўртбурчак композиция тузиш.
2. Ганч тахта қуйиш.
3. Ганч тахта сиртига композицияни чизиш.
4. Нақш рельефига тегишли пардоз бериш.

Таянч тушунчалар:

1. Намоён - тугал нақш композиция.
2. Турунж - доира шаклидаги нақш.
3. Рута - ҳошия нақш.
4. Китоба - эшикнинг тепа қисми, безак композицияси ичидаги чегараланган чиройли ёзув.

Мавзунини мустаҳкамлаш учун саволлар:

1. Композиция нима ?
2. Композициянинг қандай турлари бор?
3. Композиция чизишда қайси қоидаларга эътибор бериш мақсадга мувофиқдир?
4. Ахта қандай тайёрланади?
5. Тақсим нима ва унинг қандай турлари мавжуд?

Уйга вазифа:

Мустақил равишда тўғри тўртбурчак композициясини чизиш ва уни ўйиш ҳамда унга тегишли пардоз бериш.

Адабиётлар:

1. Аведова Н.А. Тошкент ўймакорлиги. 1961.
2. Булатов С.С. Ганчкорлик, наққошлик ва ёғоч ўймакорлиги атамаларига оид изоҳли лугат. 1991.
3. Булатов С.С. Ўзбек халқ амалий безак санъати.. Мехнат, 1991.
4. Булатов С.С. Ганчкорлик. 7-синф. Ўқитувчи, 1997.
5. Боситхонов З. Ганчкорлик санъати. 1978.

Шогирднинг интизоми

Шогирд интизомли бўлмоги лозим. Интизом деганда нимани тушунамиз? Интизомли деб қиладигон ибодатларимизнинг ҳар бирини ўз вақтида тартиб ила қилмоққа айтилур. Агар ер юзида интизом бўлмаса эди, инсонлар бир дақиқа ҳам яшай олмас эдилар.

Интизомли шогирдда одатлар, тартиблар шаклланган бўлиб, кундалик назорат қилиш омили сифатида амалга оширилади. У устахонада ёки оилада бўладими берилган вазифа ва топшириқларни ўз вақтида бажаради. Интизом ҳар бир шогирднинг феъл-атворини кўрсатади.

Қайси буюк кишиларни олайлик, улар юксак интизомлилиги билан ўз олдига қўйган мақсадига эришган. Чунончи Амир Темурни оладиган бўлсак бутун дунёга машхур бўлиши унинг интизомлилигидандир. Унинг отаси шундай насиҳат қилган эди: - «Бир кун отам Тарағай менга деди: - «...Темур, сенга васиятим шуки, ота-боболарингдек шариат бўйича иш тут. Расуллоҳнинг авлодларини ҳурмат ва эҳтиром қил, сенга тобе халққа раҳмдил ва меҳрибон бўл. Қариндош уруғликни узма, бировга ёмонлик қилма. Ҳар бир махлукқа раҳмдил бўл».

Қадимдан ота-боболаримиз интизомга катта аҳамият бериб, ўз шогирдларидан бу интизомни талаб қилганлар.

Устанинг шогирди агар интизомли бўлса, қуйидагиларга эришади:

- турмуш қоидаларига онгли равишда муносабатда бўлади;
- вазифаларга ва топшириқларга маъсулият билан қарайди;
- меҳнатдан қочмайди;
- олдига қўйган мақсадларига эришади;
- мустақил бўлишга ва бошқа номаъқул ишларга берилмасликка қаршилиқ қила олади;
- ўз ҳаётида ҳунарига ҳамда вазифаларига масъулият билан қарашга эриша олади;

- ўз обрўсини йўқотмайди;
- тўғри сўзлашга ўрганади;
- сир-асрорларни қиёмига етказиб ўрганади;
- ўзи устида доимий ишлашга талабчан бўлади;
- ҳар қандай қийинчиликларга бардош бериб ўғирлик, юлғучлик, ҳаром - ҳаришлардан ўзини тия олади.

Ақлнинг туғилиши

Бир кишининг яккаю-ёлғиз фарзанди бўлар экан. Арзанда бўлгани учунми, у эрка-талтанг бўлиб ўсибди. Кап-катта бўлса ҳам ҳали бир ишнинг бошини ушламабди, ота-онасининг елкасида оғир юк бўлиб юраверибди.

Ота ўғлини жуда кўп ҳунар эгаларига шогирдликка берибди, лекин арзанда бирор касбни эгаллаш учун интилмабди, ишга бўйни ёр бермай жуфтакни ростлаб қолар, жонининг ҳузурини кўзлар экан.

Шундай бўлавергач, ота боласини энди ҳунарга эмас, саводхон мулла бўлсин деб, катта бир домлага ўқишга берибди. Илмнинг нозик ва заҳматли талабларига арзанда ўғлининг сабр ва иродаси дош беролмабди. «Домланикидан ҳам қочиб уйга борсам, отам барибир мени қаергадир элтиб беради» деб уйлабди арзанда ва у ўз ҳовлисига ҳам бормасликка қарор қилибди. Домланинг уйидан қочиб шаҳардан олисдаги ҳилватроқ ерларга қараб кетибди.

Йўл юрибди, мўл юрибди. Бир ўрмон четига етиб келиб, озгина дам олай деб бир дарахт остига ёнбошлабди. Дам олиб ётиб, ҳаёл суриб атрофни диққат билан кузатибди. Эътиборини тортадиган бирор нарсани илғамабди. Лекин шу пайт шундоққина оёқлари орасидаги «еркулдиргич»- чуқурча ичига тушиб қолган донни бир чумоли уриниб тепага тортиб чиқараётганини кўриб қолибди. Қизиғи шунда эдики, чумоли жонивор донни минг машаққат билан тепага судрар дон эса энди чуқур оғзига келганда уйига думалаб кетар, чумоли яна уни тишлаб олиб юқорига тортар, дон эса яна пастга юмалар эди. Боланинг бутун фикри-зикри ана шу чумолида бўлиб қолибди. «Қани, охири нима бўларкин» - деган фикр болани ҳолини михлаб қўйибди.

Кун пешиндан ўтибди, ҳамон чумоли донни тортиб чуқур оғзига олиб чиқаверар, бир баҳя қолганда эса дон яна сирпаниб чуқурча тубига тушиб кетаверармиш.

Кун бота бошлабди. Бироқ заҳматкаш чумолини ғалаба билан

табриклаган бўлибди. Жуда катта меҳнат эвазига қўлга киритилган насибасини судраб кетаётган чумолига ҳавас билан тикилиб турган арзандага бу ҳодиса, негадир, қаттиқ таъсир этибди. «Оддий чумолику, бир дона емиш учун кун бўйи тиришиб меҳнат қилди. Қанчалар кийин бўлмасин, мақсади йўлидаги аҳдидан асло қайтмади. Шу чумоли олдида энди мен ким деган одам бўлдим, ахир!» деган ажиб бир ўй унинг қалбини кемириб ўтибди. Чумолининг ҳаракатини кўриб ҳамма муаммо ҳаракат билан, ғайрат билан ҳал этилишини бола қалбан ҳис этибди. Арзанда ортига қайтиб ўз домласи ҳузурига кириб борибди. Сўроқсиз кетиб қолгани учун устозидан ситкидилдан узр сўрабди. Бола арзандаликнинг зарарли хулқ-атворини ўзидан соқит қилиб, илм чашмасига шўнғибди.

Ривоятларга қараганда, ул бола ана шу қатъий аҳди сабаб, таниқли аллома бўлиб етишган эмиш. «Ҳаракатда - баракат» деган нақлнинг ҳикмати ҳам ана шунда экан.

Кеккайган шогирд

Эмишки, бир йигит устозимнинг ҳамма кураш усулларини ўрганиб бўлдим, энди ўзимни устоз деб эълон қилсам бўлади, деган экан. Кураш тушиш бўйича унинг олдига тушадиган топилмай қолибди-да! Бироқ бу хабарни эшитган устози у билан кураш тушиш учун енг шимариб келса, шогирд ҳайрон қолибди. Сўнг, устозимни ҳам енгсам, катта шухрат қозонаман, деган ўйда майдонга тушибди. Во ажабо! Устози уни бир оддий усул билан чирпирак қилиб юборибди. Шунда устозига тан берган шогирди сўрабди: «-Устоз, сиз менга қирқта усулнинг ҳаммасини ўргатган эдингиз-ку! Нега бу усулни ўргатмадингиз?» деса, устози: «Мен бу қирқ биринчи усулни сенга ўхшаган махмадоналарга олиб қўйгандим», деган экан.

Хунар ҳақида халқ ривоятлари

Қадим замонларда бир чол яшаган экан. Чол ўтин териб кун ўтказар экан. Чолнинг бўйи етиб қолган қизи бор экан. У қиз хуснда, одобда, хунар (зардўзлик)да тенги йўқ экан.

Бир куни отасининг ўрнига ўтин териб келаётса, қаршисидан подшо ўз навкарлари билан овдан қайтиб келаётган экан. Чолнинг қизини яхши кўриб қолибди ва саройга келиб, ўз вазирига айтибди. Вазир бир неча одам бўлиб, совға-салом олиб чолниқига совчилик-

ка борибди. Чолга подшодан совчи бўлиб келдик, деб айтибди. Чол қизимнинг ихтиёри ўзида дебди. Қиз подшони нима хунари борлигини сўрабди ва мен хунари бор одамга тегаман», дебди.

Подшога бу хабарни етказибдилар. Подшо муҳаббат зўрлигидан хунар эгаллашга астойдил киришибди. Гилам тўқиш хунарини ўргана бошлабди. Тез кунда гилам тўқиш хунарини ўрганиб олибди ва тўқиган гиламларидан энг чиройлисини чолнинг қизига совға қилиб юборибди. Чолнинг қизи агар шуни подшо тўқиган бўлса, унга тегаман дебди. Подшо чолнинг қизига уйланибди ва уч кечаю, уч кундўз тўй қилиб берибди.

Улар яхши ҳаёт кечира бошлабдилар. Бир куни подшо эски кийимларини кийиб кечкурун шаҳар айланиб юрса, кабобпазларга учраб қолибди. У кабоб емоқчи бўлибди. Кабобпазлар уни ичкарига киришини таклиф этишибди. Уйга кириши билан ертўлага кулаб тушибди. Ертўладан бир қассоб пичоғини қайраб, жонингдан умидингни узавер, энди сенинг гўштингдан кабоб тайёрлаймиз дебди. Бир оғиз гап дебди подшо, менинг гўштимдан қанча кабоб тайёрлаб, қанча пулга сотасизлар, деб сўрабди. «10 танга бўлади» дебди қассоб.

- Мен гилам тўқишни биламан, тез кунда тўқиб бераман. Шу гиламни подшога инъом этсаларингиз сизларга 100 танга беради, дебди подшоҳ. Подшоҳ тез кунда чиройли гилам тўқибди ва чеккасига ўз муҳрини босибди. Кассоблар саройга олиб борибдилар. Қиз гиламни кўриб муҳридан танибди. Кассобларни ушлашни буюрибди. Подшони саройга олиб келтирибди. Шундай қилиб, подшо хунарнинг орқасидан тирик қолибди. Хотинига нисбатан янада муҳаббати ортиб, қолган умрини шоду-хуррамлик билан ўтказибди.

Шундан кейин халқ ўртасида шундай мақол тарқалган экан: «Хунар ўрган, хунарда кўп сир, ёпиқ эшикларни, очар бирма-бир».

Занжири чашми булбул

Ўтган замонда бир подишоҳнинг хушрўй қизи бўлган экан. У мисгар устанинг ўғлини севиб қолибди. Бу воқеа элга овоза бўлибди, подшо дарғазаб бўлибдида, йигитнинг отасини зиндонга ташлабди. Йигит эса куну-тун истиробда янги нақш излабди. Ниҳоят, кумуш баркаш ҳошиясига отасини банди этган занжирнинг тасвирини нақшлабди. Мисгарнинг ўғли подшо иродасига шак

келтирибди, деб йигитнинг бошини танасидан жудо этишни буюрибди. Ана шунда бир донишманд уста йигит нақшлаган баркашни саройга келтирибди. «Подшоҳим»,-дебди донишманд - ёш йигитнинг бир қошиқ қонидан кечинг. У занжир ҳалқаси ичида булбулнинг кўзини тасвирламоқчи бўлган экан. Лекин ясовуллар уни судраб келишган. Шу сабабдан бола пақир буннга улгуролмай қолган. У шундай дебдию, занжирлар халқаси орқасига нуқталар кўйиб чиқибди. Нақшнинг ҳудди булбулнинг кўзига ўхшаб қолганини кўрган подшо йигитни озод этади. Шу-шу бу нақшни «Занжири чашми булбул» дейдиган бўлишибди.

Хўл ёғоч

Уста Мирзакул нақл қилишича, бир ёғоч устаси сувда оқиб кетаётган экан. Сув тошқинини кўриб, ваҳимага тушган бошқа бир киши устани кутқариб: «Бир уй куриб бермайсизми?»- дебди. Уста ундан «Тахтангиз хўлми, куруқми?» деб суриштирибди. Ҳалиги киши «хўл» деб жавоб берибди. Уста: «Тахтанг хўл экан, нега мени кутқардинг, хўл тахтадан буюм ясашдан кўра сувда оқиб кетганим маъқул эди,» - деган экан.

Устоз ва нопок шогирд

Ибн Сино ўз умрида жуда кўп шогирдларни етиштирган экан. Уларнинг орасида ҳасадгўйлари ҳам бор экан. Ҳақимнинг пешқадам шогирдларидан бири ўта худбин, ичиқора экан. У доим «Устоз ўлса, унинг ўрнига мен шуҳрат қозонармидим», - деб мудҳиш ҳаёлларга борар экан. Кунлардан бир куни Ибн Сино касал бўлиб қолибди. «Мен бетобман, дори тайёрлаб кел»,- дебди шогирдига. Шундай пайтни кўпдан кўтиб юрган нопок дарҳол заҳар кўшилган дори тайёрлаб келтирибди. - Бу дориларни қанақа гиёҳлардан тайёрладинг?- деб сўрабди устоз. Нопок шогирд заҳарли гиёҳни қўшмасдан бошқаларнинг номини бирма-бир айтиб берибди. Лекин устоз дорининг рангидан унга заҳар кўшилганини билибди. Шогирдни бир иш билан ҳовлига чиқариб юборибди, заҳарни рад қиладиган доридан ичиб юборибди. Шогирди уйга қайтиб кирганидан сўнг, унинг кўзи олдида заҳарли дорини устози ичибди. - Энди кунинг битди, устоз - дея ўйлабди, нопок шогирд ўзича қувониб. Устоздан кетишга изн сўрабди. Ибн Сино унга руҳсат берибди. Нопок шогирд бугун ҳам, эртаси ҳам, кейинги

кунлари ҳам устозининг ўлимини сабрсизлик билан кўтибди. Бирок устоз билан шогирд бир-бирларига сир айтмадилар. Бир куни устоз ўз хизматкорларига шогирдининг дарвозаси олдига бир арава кум тўкишни буюрибди.

Шогирди хайрон бўлиб ўйлабди: «Агар кумда бир хосият бўлмаса, устоз буни дарвозанинг олдига тўқтирмас эди. Балки, бунинг ичида олтин бордир». Шогирд шундай ўй билан кумни элашга тушибди. Эртасига, индинига, хуллас, ҳар куни шогирднинг дарвозаси олдига бир аравадан кум тушаверибди, шогирд эса уни элакдан ўтказаверибди. Охири шогирд оғир меҳнат билан, ўй билан касал бўлиб қолибди, чангдан сочлари оқариб кетибди. Кейин нима қиларини билмай, устоз олдига бориб қилган айбига иқроп бўлибди. Сизнинг олдингизда гуноҳқорман, устоз, - дебди нопок шогирд. Шуҳратли бўлиш мақсадида сизнинг жонингизга қасд қилдим. Кечиринг мени. Устоз бамайли хотир шундай дебди: -Ҳечкиси йўқ, мен бу бежо ҳаракатингни ўша пайтда сезган эдим. Шунин билгинки, устозга бевофалик қилган шогирд мақсадига етолмайди. Хунарсиз, амалпараст, укувсиз шогирдлар ҳамиша устозининг ўлимини тилайди. Мутолаа қил, хунар ўрган, одамларни сев, шуҳрат ва обрў сенга келаверади. Нопок шогирд мулзам бўлганича ўтириб қолибди.

Шогирднинг «Уста» номини олиши (саҳна кўриниши учун сценарий)

Зал саҳнасида хонтахта, атрофида кўрпача ёзилган. Хонтахта атрофида уста заргар ва устоз ўтиришади.

Шогирд:- Устоз, мен бугун Сизнинг олдингизга оқ фотиҳа олиш учун келдим.

Устоз:- Баракалла ўғлим! Мана бу «Уста сувини» устанга олиб бор.

Шогирд:- Хўп бўлади (Сувни устасига олиб боради). Мана уста мен сизга фотиҳа беришингиз учун «Уста сувини» олиб келдим.

Уста сувни олиб, ундан хўплайди ва унга устоз деди:

-Уста, хўш сиз шогирдингизга фотиҳа беришга тайёرمىсиз?

Уста: - Ҳа.

Устоз: - Уста қани айтингчи, сиз шогирдингизга нималарни ўргатдингиз?

Уста: - Мен шогирдимга ўзимда бўлган бор йўқ хунаримни ўргатдим. Мен унга сабр-тоқатли бўлишни, ўзгалар меҳнатини қадр-

лашни, ғийбат қилмасликни, ўз ёру-биродарларига яхши муносабатда бўлишни, илмли одамлар билан кўпроқ ҳамсуҳбат бўлишни ўргатдим.

Устоз: - Раҳмат. Сизнинг ўз шогирдингизга саволингиз борми?

Уста: - Ҳа устоз, мен ҳам шогирдимга бир нечта савол бермоқчиман. Қани ўғлим менга айтингчи, ҳалоллик ва поклик деганда нимани тушунасиз?

Шогирд: - Мен ҳалоллик деганда, ҳар доим ҳалол меҳнат қилишни, пок ният билан, тоза кунгил билан ёмонликни ўйламаган ҳолда иш бошлашни амал қилдим. Чунки, бу нарсаларга риоя қилинмаса, устанинг иши ҳеч қачон унмайди, уста ҳам халқ орасида танилмайди. Уни ҳеч ким ҳурмат қилмайди.

Уста: - Раҳмат ўғлим. Яна бир савол, устозларни ҳурмат қилиш деганда нимани тушунасиз?

Шогирд: - Устозларим менга ёшлигимдан билим бериб келмоқдалар. Хунар ўргатдилар, нима яхшию - нима ёмонлигини уқтирдилар. Уларга бўлган чексиз ташаккуримни изҳор этишга сўз ожиз. Мен устозларим ўргатган билим ва хунаримни фақат яхшилик йўлида фойдаланишга сўз бераман. Мана, мен ясаган нарсаларни кўришингиз мумкин.

Уста: - Баракалла ўғлим.

Устоз: - Ўғлим, кел сенинг қўлингни бизга азиз бўлган нон билан боғлаб қўяй, токи қилган ишинг нон каби азиз бўлсин. Энди устангнинг олдида бор. Агар сени устанг ҳақиқий уста деб тан олсалар, бу белбоғни ечиб қўядилар.

Уста: - Кел ўғлим, белбоғни ечиб сенга оқ фотиҳа бераман (ечаётганда куйидаги сўзларни айтади).

Ўз юртингнинг содиқ фарзанди бўлгин, ота-онангни суянган тоғи, шогирдларингни азиз устози бўлиб юргин.

Уста: - Ўғлим, мана сенга заргарлик асбоблари. Мен сенга буларни тақдим этаман. Бугундан бошлаб сен “Ҳақиқий уста” номига мушарраф бўлдинг. Сен энди ўз устахонангни очишинг мумкин ва ўз устахонангда, шогирдларингга таҳсил бериб, хунарингни ўргатишинг мумкин.

Шогирд: - Раҳмат уста, мен сизга арзимас совғамни топширишимга ижозат беринг. Бу менинг сизга бўлган чексиз миннатдорчилигим деб билгайсиз.

Уста:- Раҳмат (фотиҳа берилади.)

УСТОЗЛАР НАСИХАТИ

Бузургмеҳрнинг саволлари ва унга устознинг жавоблари

С: Дунёда энг қимматли нарса нима?

Ж: Тан сиҳатлик, бойлик ва хотиржамлик.

С: Ишларимни кимга топширсам хотиржам бўламан?

Ж: Ҳасадсиз дўстингга топширсанг хотиржам бўласан.

С: Қайси вақтда қандай ишлар қилишим керак?

Ж: Ёшлигингда илм ўрган, кексаликда яхши ишлар билан шуғуллан,

бошқа вақтларда эса ўз ишинг билан бўл.

С: Кишилар олдида нима сўзламаслик лозим?

Ж: Кишилар олдида ўз ҳунаридан сўзлайвериш ва ўзини мақташ номақбул одатдир.

С: Ёшларга ва кексаларга қайси фазилатлар лозимдир?

Ж: Ёшларга шарм-ҳаё, ишда жасорат, кексаларга мулойимлик.

С: Буюк кишилар нима қилишлари керак?

Ж: Яхши билан ёмонни фарқ қилишлари ва ишни ишбилармонларга топширишлари керак.

С: Кимдан хазар қилиш лозим?

Ж: Мақтанчокдан, чақимчидан ҳамда бойиб олган хасисдан.

С: Кимни саҳий деса бўлади?

Ж: Бировга бир нима бергани учун қувонадиган кишини.

С: Кишини нималар обрўсизлантиради?

Ж: Бахиллик, мағрурлик, манманлик, хотин-қизлар учун эса шармсизлик ва эрларига ёлгон сўзлаш.

С: Кимни бадбахт дейиш керак?

Ж: Такаббур одамни.

С: Дунё неъматлари нима билан топилади?

Ж: Илм-ҳунар, меҳнат, қаноат ва шукроналик билан.

С: Нима қилсам табибга муҳтож бўлмайман?

Ж: Оз есанг, оз гапирсанг, оз ухласанг ва бўлмағур ишларга қўл урмасанг.

С: Энг оқил киши ким?

Ж: Кўп билиб, оз сўзлайдиган киши.

С: Хордиқ нимадан пайдо бўлади?

Ж: Дангасалик ва бузукликдан.

С: Хафагарчиликка сабаб нима?

Ж: Ёлғизлик.

С: Ном чиқариш нимадан бўлади?

Ж: Ўз ишида хушёрликдан.

С: Ақлли кишилар нимадан пушаймон бўладилар?

Ж: Ўз ишидаги шошқалоклигидан.

С: Жамиятни нима йўқотади?

Ж: Таъмагирлик.

С: Одобнинг энг яхши амали нима?

Ж: Тавоъзе.

С: Асли тавозеънинг ўзи нима?

Ж: Кишилар билан хушмуомалада бўлиш, ўз мартабасида камтар бўлиш, кибр-худбинликдан қўл тортиш.

С: Дунёда ҳаммадан бахтли киши ким?

Ж: Ўзининг саховати билан сўзламайдиган ва дунёга хирс қўймайдиган одам.

С: Ёмон дўстнинг белгиси нима?

Ж: Ёмонликка судраш, сирни ошкор этиш ва иш ўтгандан кейин «бундай қилиш керак эди», дейиш.

С: Нолойиқ иш қилган дўстдан қандай қутулса бўлади?

Ж: Зиёратига кам борсанг, ҳол - аҳволдан ҳабар олмасанг ва учраб қолганда бирор ҳожат сўрасанг, нокас дўстингдан осонгина қутуласан.

С: Кимларга яхшилик қилиш керак?

Ж: Биринчи галда ақл эгаларига ва фозил кишиларга.

С: Кимларга яхшилик қилишнинг ҳожати йўқ?

Ж: Аблаҳ, нодон, бадфеъл, сассиқ сўзли кишиларга.

С: Ҳаётда нима ишларга қўл уриш керак?

Ж: Ақл ва зукколикни эгаллаш, поклик ва пархезкорликка юз тутиш ҳамда даромадга ёрдам бериш зарур.

С: Қандай кишилар бахтиёр ҳисобланади?

Ж: Шогирдлар устозларга, фарзандлар ота-онасига, эр хотинига, хотин эса эрига иззат-ҳурмат, меҳр-муҳаббат ва садоқатда бўлсалар, ундай кишилар бахтиёрдирлар.

С: Фосиқнинг қандай белгилари бор?

Ж: Фосиқлар кўришганда лаганбардорлик, орқаваротдан эса гийбат қиладилар, бошга мусибат тушганда эса хурсанд бўладилар.

С: Нималар куйинишни йўқотади?

Ж: Дўстлар билан кўришиш ва замон фозиллари оқиллар билан суҳбатлашиш.

С: Қандай фазилатлар кишининг мартабасини оширади?

Ж: Кўл остидагиларни ҳурмат қилиш ва ақлсизлардан узоқ бўлиш ҳамда ўтганга пушаймон қиладиганларнинг суҳбатидан қочиш-донолар фазилатидир.

С: Нима қилсам кишилар мени ўзларига дўст тутадилар?

Ж: Муомалада ёлғон сўзламасанг, ваъдага хилоф иш қилмасанг ва тилинг билан кишиларга озор бермасанг.

С: Илм билан нимага эришаман?

Ж: Илм билан дунёни танийсан ва ўзинг ҳам одамларга таниласан.

С: Илмнинг офати нимадан?

Ж: Истамаган кишига илмдан гапириш, сўзга тушунмайдиган кишиларга ўринсиз илм ўргатиш илмнинг офатидир.

Луқмони ҳакимнинг азиз фарзандига қилган юз насиҳати:

1. Эй фарзандим, улуғ ва қудратли яратувчини тани.
2. Кимга панду-насиҳат қилсанг, унга аввало, ўзинг амал қил.
3. Сўзни ўз қадрингга лойиқ гапир.
4. Одамларнинг қадрини бил.
5. Ҳамманинг ҳақ-ҳуқуқини англа.
6. Сирингни махфий тут.
7. Дўстни қийин кунда сина.
8. Дўстни фойда ва зиёнда имтиҳон қил.
9. Аблаҳ ва нодон одамлардан қоч.
10. Доно ва зийрак дўстни танла.
11. Яхши ишга қаттиқ кириш.
12. Аёлга қаттиқ ишонма.
13. Софдил ва доно кишилар билан маслаҳат қил.
14. Сўзни исботи билан гапир.
15. Ёшликни ғанимат бил.
16. Ёшлиқда икки дунё ишларини қилиб қол.
17. Ёруғ дўстларингни азиз тут.
18. Дўст-душманинга юзингни очиқ тут.

19. Ота-онани ганимат тут.
 20. Устозни отадек азиз деб бил.
 21. Харжни киригга қараб қил.
 22. Ҳамма ишда ўртача йўл тут.
 23. Олижанобликни ўзинга шиор қил.
 24. Меҳмоннинг хизматини қоидадагидек қил.
 25. Бировнинг уйига кирганигда кўз ва тилиннга эҳтиёт бўл.
 26. Либосингни ва баданингни тоза тут.
 27. Жамоат билан ҳамдард бўл.
 28. Фарзандингга илму одоб ўргат.
 29. Иложи бўлса фарзандингга чавондозлик ва мерганликни ўргат.
 30. Этик ва кавуш кийишни ўнг оёқдан бошла, ечишни эса чап оёқдан.
 31. Биров билан иш қилсанг, ўша одамга лойиқ иш қил.
 32. Гунда гапирсанг оҳиста ва мулойим гапир, кундузи гапирсанг ён-атрофингга эҳтиёт бўлиб гапир.
 33. Оз ейиш ва оз гапиришни одат қил.
 34. Ўзингга ёқмаган нарсани ўзгага раво кўрма.
 35. Ишни аввал ўйлаб, чора-тадбир билан қил.
 36. Уқимай устозлик қилма.
 37. Хотин ва болага сир айтма.
 38. Одамларнинг яхшилигига таъма қилма.
 39. Пасткашдан вафо кутма.
- Байт: Одамида уч юз олтмиш ранг бўлур, ранглардан бир ранги бадранг бўлур.
40. Барча ишда андишасиз бўлма.
 41. Қилинмаган ишни қилинган ҳисоблама.
 42. Бугунги ишни эртага қолдирма.
 43. Ўзингдан каттага ҳазил қилма.
 44. Ўзингдан каттага сўзни чўзма.
 45. Оми (оддий ишиларга) ёмон кўринмасликка урин.
 46. Ҳожатманд кишиларни ноумид қайтарма.
 47. Ўтган жанжални эслама.
 48. Одамларнинг яхшилигини ўз яхшилигинг билан аралаштирма.
 49. Бойлигинг миқдорини дўсту-душмангга билдирма.
 50. Қариндошни қариндошдан айирма.

51. Яхши одамни гийбат билан ёд қилма.
52. Фақат ўзингни ўйлама.
53. Кўпчилик турган бўлса, сен ҳам уларга эргаш.
54. Бармоқларингни оғиз ва бурнингга тегизма.
55. Одамларнинг олдида тиш ковлама.
56. Оғзинг ва бурнингнинг сувини баланд овоз билан ташлама.
57. Эснасанг қўлингни оғзинга қўй.
58. Одамларга қараб керишма.
59. Бармоғингни бурнингга тикма.
60. Жиддий сўзни ҳазилга аралаштириб гапирма.
61. Бировни бировнинг олдида хижолат қилма.
62. Қошу-қўзинг билан имлаб чақимчилик қилма.
63. Айтган сўзингни яна қайтарма.
64. Бировни беъмани кулдиришдан тийил.
65. Ўзингни ва яқинларингни одамлар олдида мақтама.
66. Ўзингни хотинлардек ясатма.
67. Болаларинг нима деса ўшани қилаверма.
68. Тилни сақла.
69. Гапираётганда қўлингни силкитма.
70. Ҳамма одамни ҳурматлашни ўқитма.
71. Ифвогар одам билан суҳбатдош бўлма.
72. Ўлганни ёмонлаш билан ёдлаш, Бунинг фойдаси йўқ.
73. Иложи борича биров билан уришма ва хусумат қилма.
74. Бировнинг куч-қудратини синовчи бўлма.
75. Улуғвор синовини яхшилиқ билан ёдла ва гумон қилувчи бўлма.
76. Ўз нонингни ўзгалар дастурхонида ема.
77. Ишда шошқолоқликка йўл қўйма.
78. Мол-дунё топаман деб, ўзингни қийноқ остига ташлама.
79. Ҳар ким ўзини танимаса, сен уни тани.
80. Ғазабинг келганда сўзни танлаб гапир.
81. Этагинг билан бурнингни артма.
82. Қуёш чиккунча ухлама.
83. Одамлар олдида ёлғиз ема.
84. Катталардан олдинда юрма.
85. Одамлар сўзлашаётганида сўзларига қўшилма.
86. Бошингни осилтириб ўтирма.

87. Кўчада ўнгу чапга аланглайверма, балки тўғрига боқиб ерга қараб юр.
88. Иложи борича, яланғоч уловга минма.
89. Меҳмон ҳузурида бировга ғазабингни сочма.
90. Меҳмонга иш буюрма.
91. Девона ва маст билан сўзлашма.
92. Маҳалла бошида бекорчи ва бебошлар билан ўтирма.
93. Фойда-ю зиёнга ўзингни уриб, обрўйингни тўкма.
94. Манман ва такаббур бўлма.
95. Одамларнинг сенга хусумат қилишидан қоч.
96. Жанг ва фитнадан қочувчи бўл.
97. Пичоқсиз ва пулсиз бўлма.
98. Ўзингни ўта хор қилмасликка интил.
99. Ҳоксор ва камтарин бўл.
100. Худодан кўрқиш, халққа инсоф қилиш, улуғларга хизмат, кичикларга шафкат, дарвешларга саҳоват, дўсту-ёрларга насиҳат, душманларга юмшоқлик, жоҳилларга жимлик, олимларга тавозеъ қилиш билан яша. Бировнинг молига тамаъ кўзи билан боқма.

4.2. Амалий санъат анъаналарига оид халқ мақоллари ҳамда уларнинг маънолари

Аввал ўйла, кейин сўйла

Жамият аъзолари ўзаро муносабатларда сўзлашиш одобига қатъий риоя қилишлари зарурлиги таъкидланади. Киши айтадиган ҳар бир сўз (гап) ини аввал ўйлаб олиши, сўнг сўзлаши лозим. Ўйламай айтилган сўз кишини кўпчилик орасида уялиб қолишига, ҳатто фожиавий аҳволга тушишига сабаб бўлиши мумкин. «Сўзни кунгилда пиширмагунча тилга келтурма. Ва ҳар неким, кунгилда борини-тилга сурма.» (Навоий)

Мазмуни: «...Ўйламаг унча сўйлама», «Кўп ўйла, оз сўйла», «Ўн қатим ўйла, бир қатим сўйла» (қатим игнага бир мартда ўтказилиб иш тикишга етадиган, тикилаётган иш билан қулоч қилиб ёзилган қўлнинг учи орасидаги масофага тенг ип); «Дилда пишир, тилда гапир»; «Ўйнаб гапирсанг ҳам, ўйлаб гапир»; «Ўйнаб айтсанг ҳам, ўйингдагини айт»; «Тез сўзлаган-тез пушаймон бўлар»; « Оғзига келган сўз арзон, овулга келган бўз арзон»; «Ўйланмаган жойдан

тулки чиқар, ўйланмаган сўздан кулки чиқар»; «Англамай айтган, тингламай ўлар, чайнамай ютган, кавшамай ўлар».

Одобни - беодобдан ўрган

Луқмони Ҳакимдан «Одобни кимдан ўргандинг?», - деб сўрадилар. Луқмон жавоб берди: «Одобни беодобдан ўргандим, уларнинг ҳаракатларидаги менга маъқбул бўлмаган нарсалардан ўзимни сақладим» (Саъдий, Гулистон). Вар.: «-Ақлни-ақлсиздан ўрган»; «Тамизни бетамиздан ўрган»; «Ақлли ўрганар, аҳмок ўргатар»; «Одобнинг нима эканини-одобсизни кўрганда биласан». Айтилган сўз - отилган ўқ

Жамоа орасида ёхуд айрим шахсларга бирор гапни айтишдан аввал уни обдон ўйлаб, атрофлича мулоҳаза қилиб олиш зарурлиги уқтирилаяпти. Кишининг оғзидан чиққан ҳар бир сўз, хоҳ яхши, хоҳ ёмон, хоҳ ўринли, хоҳ ўринсиз бўлсин, уни асло қайтариб бўлмайди. Айниқса, одамларни ноўрин ҳақоратлаш, камситиш, пичинг, кесатиқ гаплар айтиш, улар қалбини ўқдай жароҳатлаши мумкин. Шу боис киши ҳар бир сўзни ўйлаб, эҳтиёт бўлиб гапириши керак. Вар.: «Оғиздан чиққан сўз қайтмас»; «Гап эгаси билан юрмайди»; «Айтган сўзни ичкари ютмоқ бўлмас»; «Сўз чумчуқ эмас, оғиздан чиқса тўтиб бўлмас»; «Пуф десанг, оғзингдан чиқади-кетади, оқибатини ўйла»; «Сўзлаганин кумуш бўлса, тек турганинг-олтин»; «Сақланган сўз-соф олтин»; «Айтилган сўз-хўжайининг, айтилмагани-хизматкоринг»; «Айтмасдан бурун сўзга сен эга, айтгандан сўнг сўз сенга эга»; «Айтар сўзни айт, айтмас сўздан қайт»; «Арзимаган гап оғизда қолсин!».

Анқов бўлган кишининг - мазаси йўқ ишининг

Бу мақолда анқов, ялқов, телба, тентак, девона одамлар устидан қулинади: «Анқов англамас, ҳанги тингламас»; «Анқовга қирғовул қайда?»; «Ер юзини баҳмал-олса ҳам, анқовга тақялик тегмайди (дўппи-ёстик)»; «Анқов, анқовнинг ўртоғи-ялқов»; «Ялқов билан анқов-душман учун ўнғай ов»; «Анқов ўйин бузар, тентак йигин бузар»; «Ўта овсар-бўйига ўсар»; «Бир шалтоқнинг ишини йигирма эпчил эплай олмас»; «Тентакнинг тиними бўлмас, ишининг унуми бўлмас»; «Тентакнинг ишини тангри ўнғласин»; «Девонанинг ишини худо ўнғлар»; (бу кейинги икки мақолни ишни билмай, таваккалига, пала-партишлик билан қилувчи одамларга нисбатан қўллайдилар).

Афтинг қийшиқ бўлса, ойнадан ўпкалама

Мажозий маъноси: «Ўзинг айбдор бўлсанг-у, шу айбингни биров сенга тўғридан-тўғри айтса, ундан хафа бўлиб, ўпкалаб юрма, аксинча, тан ол, айбингни тузатишга ҳаракат қил». Вар.: «Хўкиз юз ойнадан гина қилади»; «Қийшиқ юз-ойнани қийшиқ дейди»; «Айбингни айтганни айблама».

Кимки санинг айбингни айтур санга,
Шавқат ила лутфу карам қил анга.

(Пошшоҳўжа)

Ақл билан одоб - эгизак

Мазмуни: «Илмнинг каттаси-одоб»; «Ақл-Ҳасандир, Одоб-Хусандир»; «Одоб бозорда сотилмас»; «Одоб биносидан чиқма, ҳаё ҳилватидан чиқма»; «Хусн ҳулки билан чиройли»; «Одобли бола-орли бола, одобсиз бола-шўрли бола»; «Одоби йўқ йигит-югани йўқ от».

Халқимиз бу мақолларда кишига жамиятда ўзини қандай тутиши зарурлиги юзасидан таълим берар экан, аввало, уни ақл, ахлоқ ва одоб эгаси бўлишга, виждонли, ор-номусли, соф кунгилли, субутли бўлишга даъват этади.

Бекор тургунча бекор ишла

Халқимиз асрлар давомида яратган сон-саноксиз мақоллар орасида меҳнатсеварлик мавзусига оид мақоллар салмоқли ўрин тутди. Уларда халқ турли мисоллар, ўхшатишлар воситаси билан меҳнатни севишга даъват этади. Бунинг боиси шундаки, меҳнатинсон ҳаётининг маънавий бойлиги, моддий манбаи ва саломатлик гаровидир. Вар.: «Тек тургунча текин ишла»; «Тек турмаган-тўқ турар»; «Йўл устида тик турма, иш устида тек турма»; (бунда: «Ҳамонки, сафарга чоғланган экансан, йўл устида тик турма, юр, юр-версанг йўлинг унади. Ҳамонки, ишга чоғланган экансан иш устида тек турма, ишла, ишлайверсанг, ишинг унади» демоқчи); «Бўй иш-ламас, қўл ишлар»; «Ишлагандан юрган оғир, юргандан турган оғир» («ишламай лақиллаб юриш-ишлашдан оғир, бекорчи бўлиб бир жойда қаққайиб туриш ундан ҳам оғир», демоқчи); «Бекорчиликдан беқарорлик туғилар»; «Бекорчиликдан бемазагарчилик чиқади»; «Бекорчиликнинг хунари-ғийбат»; «Бекорчидан бемаза гап чиқар»; «Бекорчидан безиб қоч, чақимчидан учиб қоч»; «Бекорчидан худо безор».

Бетга айтганнинг захри йўқ!

«Агар биров сенинг айбингни, камчилигингни тўғри юзингга айтса, бундан ҳафа бўлма, ундан гина ҳам қилма, чунки, унинг бу гапи сенга фойдадан ҳоли бўлмайди. Айбингни ўзингга айтмай, орқангдан бировларга айтса-бу ёмон, бунинг учун ундан қанча ҳафа бўлсанг арзийди», дейилмоқда.

Бир кун туз ичган жойга қирқ кун салом бер

Мазмуни: «Тўйган ерга-тўққиз кун таъзим»; «Тузини ичиб, тузлигига тупурма»; «Бир кунги танишга минг кун салом бер»; Булар билан: «Яхшилик кўрган ерингни, одамингни асло унутма, унга сира ҳам ёмонликни раво кўрма, уни ҳамиша ҳурмат қил», деб ўғит қиладилар.

Бировга чоҳ қазисанг, ўзинг йиқиласан

Ушбу мақолнинг келиб чиқиши бир диний афсонага бориб тақалади: Афсонанинг қисқача мазмуни шундай: Ёлғондакам мусулмон бўлганлар: «Бу масжидга келиб-кетиш бизга узоқлик қилади» деб, ўзларига яқин ерга масжид солган эмишлар. Кейин авлиёни ўлдириш ниятида масжиднинг эшиги олдига катта чоҳ қазиб, устини хас-пушлаб кўйганмишлар. Буни авлиё каромат билан билиб, ўша куни масжидга келмаган эмиш. Ғанимларнинг ўз ичларидан бир-иккитаси билмасдан келиб қолиб, ўз одамлари қазиган чоҳқа йиқилиб ўлган эмиш. «Бировга ёмонликни раво кўрсанг, унга ўзинг гирифтор бўласан», деган маънода қўлланиладиган бу мақол мумтоз адабиётда кўп учрайди.

Ҳар киши ким бировга қозгай чоҳ,

Тушгай ул чоҳ узра ўзи ногоҳ.

(Навоий)

Ушбу масал бордурур эл ичра фош,

Зоҳиру равшан эрур андоқ куёш.

Кимки қозар оқибат ул тушгуси,

Кимки ёқар охир ушул пишгуси.

(Нишотий)

Вар.: «Юриб-юриб йўл оздим. Йўлларда кудук қаздим. Ўзим қазиган кудукқа, йиқилиб ўлаёздим.»; «Ёқма-пишарсан, қазима-тушарсан»; «Ўзингга яхшилик тиласанг, ўзгага ёмонлик қилма»; «Ётга соғинган-ўзига, қошга соғинган-кўзига»; «Бировга қасд

қилган-ўзини паст қилади»; «Бировга ўлим тилагунча, ўзингга умр тила»; «Бировни қарғасанг, ўзингга урар»; «Бировнинг бузоғи ўлсин десанг, ўзингнинг хўкизинг ўлади»; «Бировга шамол тиласанг, ўзингга бўрон кут»; «Кўшни деворини қовлама, ўзингникига наҳра очилади»; «Сен бировнинг молини олсанг, биров сенинг жонингни олади»; «Бировга бермагил озор, хуморингни бузар» ва ҳоказолар.

Бировга соғинса ҳар ким ёмонлик,
Ниҳоят ул ўзи топмас осонлик.

(Абулқосим Фирдавсий)

Вақтинг кетди - нақдинг кетди

Инсон ҳаётида вақт энг қимматли нарса саналади. Кўпни кўрган ота-боболар мақоллар ва ҳикматли сўзлар воситаси билан вақтнинг ҳар бир дақиқасидан ниҳоятда унумли фойдаланишга, бирор дақиқани ҳам зое ўтказмасликка даъват этганлар: «Фурбатни ўтказдинг-ютқаздинг»; «Вақтинг кетди-бахтинг кетди»; «Куннинг ғами-сахардан, йилнинг ғами-баҳордан; «Саҳар турмоқ-саодатдир»; «Тонг турганга-тоза ҳаво, кеч турганда не раво?!»; «Эрта турмоқнинг хислати кўп»; «Баҳор келди-наҳор келди»; «Келса баҳор, тургил сахар»; «Кун кўраман десанг, эрта тур»; «Эр киши эрта туради»; «Эрта турган эркакнинг бир ризқи ортиқ, эрта турган аёлнинг икки ризқи ортиқ»; «Уч кун барвақт турган-бир кун ютар»; «Эрта турган-иш битирар, кеч турган-кўп тутинар»; «Кеч ёт, эрта тур, олти дагани ортиқ ур» (даста-ўғир даста); «Эрталабки иш кунгилни қилар ҳуш»; «Эрталабки муштдан ҳам қайтма» (Эътиқодий тушунчага кўра, эрталаб барвақт турган одамларга фаришталар ризқ улашармиш. Шунинг учун: «Эрталаб вақтли туриб, биринчи галда эшигингни очиб кўй», дея насиҳат қилдилар); «Вақт кетига қайтмас, сув кетига оқмас»; «Вақт-учар қуш»; «Вақт ғанимат, ўлса надомат (надомат-пушаймон, афсусланиш, таассуф); «Вақт кўтиб турмайди»; «Кун қайтар, замон қайтмас»; «Йўқолган олтин топилар, йўқолган вақт топилмайди»; «Ёқут билан вақт топилмайди, вақт билан ёқут топилур».

Гапни оз сўзла, ишни кўп кўзла

Куруқ гап гапиргандан кўра, амалий иш қилиш зарурлигини, бу эса кишига фойдадан ҳоли эмаслигини ўқтирувчи бу каби мақоллар кўп: «Тилинг сўзласин, қўлинг ишда бўлсин»; «Тилинг сўзласин,

кўлинг ишласин»; «Гап кўп жойда иш оз бўлур»; «Кўп гапиргандан кўп иш кутма»; «Кўл билан қилар ишни, тил билан қилиб бўлмас»; «Гап билан шошма, иш билан шош»; «Гап билан мақтанма, иш билан мақтан»; «Сўз тўйғизмайди, иш тўйғизади»; «Тилинг билан дов кутаргунча, ишинг билан донг кўтар»; «Гап билан ваъда берма, иш билан далда бер»; «Ҳар кунги ваъзхонликдан-бир кун жонбозлик яхши»; «Кўп гапдан оз бўлса ҳам иш яхши»; «Мингта чиройли сўздан-битта ҳўкиз иш яхши»

Дангасанинг иши битмас, ёз келса ҳам қиши битмас

Халқимиз ўзининг бир қанча мақолларида иш ёқмаслик ва дангасалиқни, ялқовлик ва эринчоқликни энг ёмон иллат сифатида қаттиқ қоралайди, ишламай-кучламай, бекор лақиллаб юрувчи шахслар устидан кулади, иш ёқмасликнинг оқибати ёмон бўлишини кўрсатади: «Ялқовнинг ёви-юмуш»; «Ялқовга булут сояси ҳам-юк»; «Дангасага остона тепа бўлиб туюлади»; «Эринчоқнинг оғзини ит ялайди» («Эринчоқ овқатлангач, лаби-лунжида қолган юкки-юрини ит келиб яласа, ҳам «Тур кет!» дейишга эринади» дейилмоқда); «Армуғоғим жиртак отди, лойни кўриб таппа ётди»; «Дангасанинг важи кўп, оҳангининг авжи кўп»; «Ўтлоқда бедана кўп, дангасада баҳона»; «Шотининг поғонаси кўп, ялқовнинг баҳонаси кўп» «Иш ёқмасга - ич оғриғи баҳона»; «Ўроқчининг ёмони ўроқ танлар» («Ҳарна вақт ўтса-ю, камроқ ишласам, деган мақсадда ўроқ танлайди»), дейилмоқда. «Иш ёқмас мардикор кетмон танлар»; «Ёмон косиб бигиз танлар»; «Туяқушга «уч» десалар, «Мен туяман» дебди, «Бўлмаса юк кўтар» десалар, «Мен кушман» дебди»; «Ялқов хотинга боласи борлиги-баҳона» (Одатда, хотинлар бирор ерга - тўйга, зиёфатга, маъракага борсалар, кўпинча (айниқса ёш болалилар) ўз болаларини ҳам бирга олиб борадилар. Агар борган ерлари қариндош-уруғлари ё яқин таниш-билишлариники бўлса, хизмат қилишлари, уй эгасига кўмаклашишлари керак бўлади. Бу мақолда: «Шундай пайтда ялқов хотин боласига қараган бўлиб, ўзини ишдан олиб қочади» дейилмоқда); «Иш ёқмасга гап ҳам юқмас»; «Эринчоқ эшикка чиқса, от ёллайди» («Яқингина ерга ҳам пиёда боргиси келмай, пул бериб, от ёллайди» дейилмоқда).

«Эринчоқнинг дўпписи ерга тушса, пул бериб олдиради»; «Ялқовнинг қўли кўйнидан чиқмас»; «Эринчоқнинг қўли етмас, қўли етса ҳам иши битмас»; «Эринчоқнинг қўли қисқа, эринмаган-

нинг йўли»; «Ялқов ётиб буюрар»; «Ялқов ўтирган жойида ўтин ёради»; «Кўли билан қовга юлмаган - оғзи билан ўроқ ўради»; «Ялқов ётолмайди, ётса туролмайди»; «Эринчоқ ирганиб тургунча, сигир саккиз тўйиб, хўкиз тўққиз тўяди»; «Эринчоқ экинчидан эринмаган машоқчи ўзибди» (машоқчи-ғалла ўриб-йиғиб олинган майдонда ерга тўкилиб қолган дон-дунни битталаб териб олувчи); «Қамчилатган югуруқ эмас» (ўзи хоҳлаб, ўзи билиб, дарров у-бу ишга чаққонлик билан киришиб кетақолмай, ҳадеб гапиртира-верадиган, «Уни қилгин - буни қилгин» деб қисташга мажбур қиладиган ишловчи эмас», дейилмоқда); «Қашангни қамчиламас, юрмас» (қамчилаб турмаса юрмайдиган отни «қашанг» дейдилар); «Эринчоқнинг эртаси кўп»; «Дангасанинг гапидан бол томади»; «Гап десанг - қоп-қоп, иш десанг-олатоғдан топ»; «Гап десанг - қоп-қоп, иш десанг-бетоп»; «Дангасага иш буюрсанг, отангдан яхши насихат қилади»; «Ўтмайдиган қиш борми, битмайдиган иш борми?!» (Бу мақол дангаса тилидан айтилган бўлиб, дангасанинг ўзига қарата киноя тарзида қўлланилади); «Ёз бор, қиш бор, дангасада на иш бор?!»; «Ишликнинг иши битар, ишсизнинг куни ўтар»; «Иши йўқ ит суғорар» (Одатда отни, эшакни, сигирни суғорадилар-у, аммо ҳеч вақтда итни суғормайдилар. Мазкур мақол билан «фойдали иш қилишдан ўзини олиб қочадиган, эринадиган одам, зерикиб нима қиларини билмай, қаёқдаги бўлмағур, кераксиз, фойдасиз нарсалар билан машғул бўлади» демоқчи бўлганлар) «Иши йўқ эшак ҳуркитар»; «Иши йўқ чивин тутар»;

«Иши йўқ иш топар-иштон солиб, бит боқар»; «Эрмаги йўқ энасиникида сигир соғар»; «Ишсиз-иягин уқалар»; «Ишчан келса иш битар, ялқов келса-иш йитар»; «Ишсиз келиб, ишликни ишдан қўяр»; «Ишчан ерни яшнатар, ялқов ерни қақшатар»; «Ишчанни ишга чақир ишёқмасни ошга чақир» (Ишчан одамни ишга чақир, у ишингни қойил қилиб беради. Бундан сен ҳам хурсанд бўласан, унинг ўзи ҳам дангаса эса ишни ҳушламайди. Бирор иш буюрсанг, эринади, энсаси қотади, бир тўққиз баҳона қилади, қайтага ўзингнинг дилинг гаш бўлгани қолади. Шунинг учун дангасани тайёр ошга чақирсанг чақир-у, аммо ишга чақира кўрма, дейилмоқда); «Иш деса айёр, ош деса тайёр»; «Тайёрга айёр»; «Иш деганда нофармон, ош деганда жон қурбон»; «Иш деса огрийди ошиқ-мошиғим, ош деса тайёр катта қошиғим»; «Қули-қули ош кули, иш десанг оғрир бош кули»; «Ош деса чопар, иш деса қочар»;

«Ош десанг ботир, иш десанг ётир»; «Ошга кўнок, ишга нўнок»; «От бўлсангу кишнамасанг, одам бўлсангу ишламасанг» (Бу ўтакетган ялқов, ишэкмаснинг тилидан айтилган); Ишчан тилаги - тонг ота қолса, эринчак тилаги - кун бота қолса»; «Аҳмоқ кулгига тўймас, ялқов уйкуга тўймас»; «Ош бўлсаю иш бўлмаса, ёз бўлсаю киш бўлмаса»; «Кунда-кунда тўй бўлса, хафтада хайит бўлса, ўртада бир кун бўлса у ҳам жума бўлса» (Илгари жума дам олиш куни ҳисобланган, бу икки мақол ҳам ялқов, ишэкмасларнинг тилидан айтилган бўлиб, уларга нисбатан киноя, истеҳзо тарзида қўлланилади); «Ҳаёсизга ҳар кун хайит»; «Орсизга олти кун хайит»; «Ишчанга йилда байрам, ялқовга кунда байрам»; «Ишчан бахтин ишидан излар, ялқов бахтин кишидан излар», «Ишэкмасга ит боқмас»; «Бекорчидан худо безор»; «Хушэкмасни худо ҳушламас»; «Бекор, бекорнинг қилмиши озор»; «Ялқов элга ор келтирар»; «Эринчак элга сигмас, пушаймон жойига тушмас»; «Эринчакни эл суймас»; «Қизнинг анқовидан сақласин, ўгилнинг ялқовидан»; «Отнинг ёмони сурунчак, одамнинг ёмони эринчак» (Сурунчак-қоқилувчан); «Ялқов ўзига ёв»; «Ялқовнинг оши ёвғон»; «Ётар курсоққа - ёрти нон»; «Ётган хўкизга ем йўк»; «Дангасанинг косаси оқармас», «Ишэкмасга роҳат йўқдир»; «Эринган икки ишлар, охири бармоғин тишлар»; «Ялқовликни бозор олмас, бозор олса ҳам мозор олмас»; «Эринчоклик бошга бало келтирар»; «Дунёда ким ўлади, бир кунгилчак, бир эринчак»; (Кунгилчак одам ҳар ким нима деса шуни қилавериб ҳолдан тойиб ўлади, эринчок одам эса меҳнат қилмай, маблаг топмай, кишиларнинг қўлига қарам бўлиб, мухтожликда ўлиб кетади» деган маънода муболага қилинган); «Ишчанлик тўрга тортар, ялқовлик гўрга тортар» (ишчан одам эл-юрт ўртасида обрў-эйтибор қозонади, ҳар ерга борса уни иззат-ҳурмат қиладилар. Тўрга таклиф этадилар. Ялқов, ишэкмас, дангасалар эса эл кўзига ёмон кўриниб, хор-зорликда яшаб, дунёдан ном-нишонсиз бўлиб кетадилар» дейилмоқда); «Ялқов бойимас, суқ семирмас»; «Ғайратликнинг оғзи мой, ғайратсизнинг ҳоли вой»; «Бахт ялқовга бегона»; «Дангаса дамани есин, ишлашнинг ғамини есин»; «Дангасага раҳм килсанг дангаса кўпаяр»; «Ишэкмасни қолдирма, обрўйингни олдирма».

Девор кийшиқ бўлса тез қулайди

Бу билан: «Киши эгри йўлга кирса, тезда обрў-эйтиборини йўкотади, шарманда бўлади», демоқчи бўладилар.

Тили тўғрининг дили тўғри

Ота-боболар бир туркум мақолларда кишини юксак одоб ва ахлоқ эгаси, виждонли, ор-номусли, соф кунгилли, субутли бўлишга даъват этганлар. Юқоридаги мақол шундай мақоллардан биридир. «Дили тўғрининг тили тўғри, Тили тўғрининг йўли тўғри»; «Дили покнинг-йўли пок»; «Соф кунгил-сўлимас гул»; «Оқ кунгиллининг-юзи кўркам»; «Тунинг ямоқ бўлса ҳам, дилинг ямоқ бўлмасин» (Бу билан «Камбагалликнинг айби йўқ, аммо ичи қоралик ёмон», дейилмоқда); «Уйи бузуқ ўнганур, ўйи бузуқ ўнганмас»; «Уйингни чиройли қилгунча, ўйингни чиройли қил». Етти ўлчаб, бир кес

Мазмуни: «Ҳар бир ишни обдон ўйлаб, тадбиркорлик билан пухта қил», дейилмоқда. «Ёғоч кессанг, Узун кес-кесса бўлар, темир кессанг, калта кес-чўзса бўлар»; «Кийим бичсанг, Узун бичкийса бўлар».

Ёмон кулол қўлидан яхши кўза чиқмайди

Бу мақолда бола тарбияси хусусида гап кетган «Ота-онаси ёмон, ахлоқсиз бўлса, болаларини яхши, ахлоқли, одобли қилиб тарбиялай олмайди», деган маънода айтадилар. Юқоридаги мақолни бир қанча вариантлари ва мазмундошлари борки, уларда ҳам болаларга чинакам тарбия бериш учун тарбиячиларнинг, яъни, ота-оналарининг ўзлари ахлоқли, одобли, ибратли бўлишлари лозимлиги уқтирилади. «Тўғри дарахтдан эгри соя тушмайди» («Ота-она тўғри, ахлоқли бўлса, улар тарбия қилган болалар ҳам шундай бўлиб етишади», дейилмоқда); «Мева ўз дарахтидан йирокқа тушмайди»; «Палакдан хомак йирокқа тушмайди» («Болаларнинг феъл-атвори, ташқи кўриниши ота-онасиникига ўхшаш ё ўшанга яқинроқ бўлади, бутунлай бошқача бўлмайди» дейилмоқда); «Тарбиясиз ота-ота эмас, айғир» (Бу билан «айғирлик» қилавергану (яъни, бегона аёллар кетидан юриб, бутун вақтини, маблағини шунга сарфлаган-у), уй-рўзғорига, болачақасига қарамай қўйган, натижада болаларининг ноқобил бўлиб чиқишига сабабчи бўлган отани қаттиқ қоралайдилар, лаънатлайдилар); «Ота-онасининг гуноҳи кўп бўлса, бола йиғлайди»; «Отаси ёмон-ош талашар, ялқов одам-иш талашар» («Ялқов ишининг ўнғайини, енгилени талашади», дейилмоқда); «Мол турқи эгасини билдиради» (Бу мақолни кўпроқ озодалик,

саришталик хусусида гап кетганда айтадилар. Масалан, баъзи одамнинг сигирини қарасангиз ҳавасингиз келади: ўзи ҳам, турган ери ҳам, охури ҳам озода; баъзи одамларни сигиридан жирканасиз: ҳамма ёғи шалтоққа беланган, ифлос, турган ерига бош тикиб кириб бўлмайди. Сигирнинг яхши ё ёмон ҳолатда бўлиши-эгасига боғлиқ. Молнинг турки эгасининг қандайлигини, яъни озода, саранжом-саришта, дид-фаросатли ёхуд диди паст, бефарқ, бефаросат эканлигини билдиради. Шунингдек, боланинг озода ё ифлос, йиртиқ-сиртиқ кийиниб юришидан ота-онасининг қандайлигини билиб олса бўлади. Юқоридаги мақолни шу маънода қўллайдилар); «Итни қопағон қилган-эгасининг ўзи» («Боланинг сўкағон, уришқоқ бўлишига аввало ота-она сабабчи. Уларнинг ўзлари сўкағон, уришқоқ бўлсалар, бу ёмон одат болаларига ҳам юқади, ёки, ота-онанинг ўзи ундай бўлмаса ҳам, болада шундай ёмон одат шакллана бошлаган пайтда олдини олишмаган», дейилмоқда).

Ёшликнинг кадрини қаримасдан бурун бил

Мазмуни: «Ёшликни сенга боғлаб бериб қўймаган, вақтида унинг кадрига ет. Ёшлигингда, яъни куч-қувватинг борида қилар ишингни қилиб қол, қариганингдан кейин, яъни куч-қувватдан қолганингдан кейин-кеч бўлади, афсус қиласан», дейилмоқда. «Қаримагунча-йигитлик кадрини билмас»; «Олтин топилар, ёшлик топилмас»; «Ёшликни сотиб олиб бўлмас»; «Ёшлик вақтим-олтин тахтим»; «Ёшликда қилинган иш-қариганда эгасини кўтиб олади»; «Ёшликдаги ғайрат-кексаликдаги роҳат».

Жаҳл-душман, ақл-дўст

Ота-боболар ўзларининг бир туркум мақолларида жаҳл, ғазаб, ғам, қайғу саломатлик душмани эканлигини уқтирганлар ва кишиларга худа-бехудага ғазабланмасликни тавсия этганлар. Халқнинг бу хусусдаги қарашларини илмий тиббиёт аллақачон тўла тасдиқлаган, чуқур исботланган ва тобора ривожлантирилмоқда. XVIII асрда прусс шифокори Х.Гефаланд шундай ёзган эди: «Ҳаётни қисқартирувчи таъсирлар орасида қўрқиш, ғам, маъюслик, зерикш, рухий тушкунлик, хасад, ғазаб, нафрат асосий ўрин тутади». Машҳур рус олими И. Мечников қаттиқ ғазабланиш кўпинча томирларнинг ёрилиб кетишига, қанд касаллиги ва катаракта

касаллигининг қўзғалишига олиб келишини таъкидлаган эди. Вар.: «Жаҳл-жохилнинг куроли» Жаҳл: 1. Билимсизлик, нодонлик; 2. Аччиқ қилиш, жохил, нодон, билимсиз. «Оқилнинг ақли-ўзига йўлдош, жохилнинг жаҳли ўзига кундош»; «Жаҳл- пичоқ, Ақл-таёқ» (Таёқ-ҳасса, яъни кишига таянч бўладиган, ёрдам берадиган нарса, деган маънода келтирилган); «Жаҳл келса-ақл қочади»; «Жаҳли чиққаннинг- ақли чиққан»; «Аччиқ-ақли кесар»; «Аччиқ олдидан келар, ақл-ортидан»; «Ўринсиз ғазаб-ўзингга азоб»; «Ғазаб билан қайнаган қон зарар билан тинади»; «Бугунги жаҳлни эртага қўй, бугунги ишни эртага қўйма»; «Жаҳлини кечиктирган-ютар, ишини кечиктирган-ютқазар»; «Мард-курашда, дўст-ташвишда, доно-ғазабда синалар»; «Ким мард?-жаҳлини ютган мард»; («Жаҳлни ютиш-чўғни ютиш билан баробар» деган мақол ҳам бор. Дарҳақиқат, кишининг бир нарсадан жаҳли чиқса, ғазабланса, индамаслиги, ўзини босиши-жуда ҳам мушкул бир ҳол. Аммо, қанчалик мушкул бўлмасин, жаҳлни, қаҳру-ғазабни тиймоқ-кишининг сихати учун ҳам, ўзаро муносабатнинг кескинлашмаслиги, аксинча, қайта тикланиши ва яхшиланиши учун ҳам бениҳоя зарурдир. Мазкур мақолда бунга эришмоқлик мардлик билан тенглаштирилган); «Аччиқни ақл енгади»; «Аччиғинг чиқса, ирнингни тишла» (Ирн-пастки лаб. Одатда бирор гапни гапирришдан ўзини тийган одам пастки лабини тишлайди. Мазкур мақолни кўпинча: «Аччиғинг чиқса, бурнингни (?) тишла» деб, мантиқан нотўғри қўллайдилар); «Жаҳлинг чиқса сўкинма, сўкингандан сўнг-ўкинма»; «Жаҳл дориси-сукут»; «Ақлингга ақл қўш, жаҳлингга-сабр».

Иш бошлаганда мақтанма, иш битганда мақтан

Бу билан «Бирор ишни ҳали бошламай туриб ёхуд бирор ишга энди қўл уриб, «Ана ундоқ қилиб юбораман, мана бундоқ қилиб юбораман», «Фалон муддатда битказаман» ва ҳ.к., деб мақтанма, катта гапирма. Олдин ишни битказ, натижасини кўр, одамлар қойил қолсин, ана ундан кейин мақтансанг арзийди. Аслини олганда, шунда ҳам мақтанмаслигинг, ўзингни камтар тутишинг лозим», деган маънода насихат қиладилар.

Иш устасидан қўрқар

Бу мақол билан ҳунар эгаллашга, ўз ишининг моҳир устаси бўлиб етишишга даъват этилади. Вар.: «Иш-билганники, қилич-

тутганники»; «Темирчининг кўлида темир эриб, сув бўлар» (Темирни эритиб, сувдай суоқ қилиш ҳар кимнинг ҳам кўлидан келавермайди. Темирчининг хунари бўлгани учун ҳам бу мушкул иш ундан «кўрқади». Умуман, «Хунарни пухта эгалласанг, уста бўлсанг, ҳар қандай огир ишни ҳам осонликча бажара оласан», дейилмоқда); «Иш, ишнинг кетига туш!»; «Ҳар ишнинг кетига тушган-кўлига олмай қолмас»; «Ишнинг ўзи-ишга ўргатади» («Бирор ишга киришсанг, тобора қизиқиб бораверасан, у ишнинг сир-асрори сенга борган сари ойдинлашиб бораверади», дейилмоқда); «Ишлаганинг-уйингга, ўрганганинг-ўзингга» (Бу мақолни, кўпинча, оналар қизларига: «Уй юмушларини (супуриш-сидириш, кир ювиш, турли хил овқатлар пишириш, нон ёпиш, хамир ёйиш, бичиш-тикиш ва ҳ.к.) қилаверсанг, қилишдан эринмасанг-бу уйга фойда, шу ишларни бажариш давомида кўзингнинг пишигани, тажрибангнинг ортгани, куникканинг, ўрганганинг-ўзингга, яъни келажакда қурадиган турмушингга фойда», деган маънода насихат қилганларида айтадилар); «Иш ақлини топар, ақли ишни топар».

Ишёқмас-роҳат топмас

Юқорида «Дангасанинг иши битмас, ёз келса ҳам қиши битмас» мақолининг изоҳ қисмида қайд қилиб ўтганимиздек, халқимиз ишёқмаслик, дангасаликни қаттиқ қоралайдилар. Бир туркум мақолларда дангаса, ялқов, эринчоқ ва ишёқмасларнинг ярамас феъл-атвори, қиладиган баҳоналари, айёрликлари турли мисоллар воситаси билан рўй-рост очиб ташланади, бу иллатнинг ёмон оқибатлари кўрсатилади: «Иш иштаҳа очар, дангаса ишдан қочар»; «Иш ишни топар, дангаса ишдан қочар»; «Ёмон косиб бигиз танлар»; «Ишёқмас мардикор кетмон танлар»; «Ишёқмас ўроқчи ўроқ танлар» (Бу кейинги уч мақол билан: «Ишёқмас: ҳарна бироз вақт бўлса ҳам ишламайман-ку, деган ўй билан иш қуралини танлаб, вақтини бекор ўтказишга ҳаракат қилади», дейилмоқда); «Ишликнинг иши битар, ишсизнинг куни ўтар»; «Иши йўқ ит суғорар» (Одатда, отни, эшакни, сигирни ва ҳ.к. суғорадилар-у, аммо ҳеч вақтда итни суғормайдилар. Мазкур мақол билан: «Фойдали иш қилишдан ўзини олиб қочадиган, эринадиган одам зерикиб, нима қиларини билмай, қаёқдаги бўлмағур, кераксиз, фойдасиз нарсалар билан машғул бўлади», дейилмоқда); «Иши йўқ

эшак хуркитар»; «Иши йўқ чивин тутар»; «Иши йўқ иш топар-иштон солиб, бит боқар»; «Ишсиз-иягин уқалар»; «Эринмаган эринчак энгагин уқалар»; «Ишчан келса-иш битар, ялқов келса-иш йитар»; «Ишсиз келиб, ишликни ишдан кўяр»; «Ишчан ерни яшнатар, ялқов ерни қақшатар»; «Ишчанни ишга чақир, ишёқмасни ошга чақир» («Ишчан одамни ишга чақирсанг, у ишингни қойил қилиб бажариб беради. Бундан сен ҳам хурсанд бўласан, унинг ўзи ҳам. Дангаса эса ишни хушламайди, бирор иш буюрсанг, эринади, энсаси қотади, бир тўққиз баҳонани қилади, қайтага ўзингнинг дилинг гаш бўлгани қолади. Шунинг учун дангасани тайёр ошга чақирсанг-чақир-у, аммо ишга асло чақира кўрма», дейилмоқда); «Иш деса айёр, ош деса тайёр»; «Иш деганда-нофармон, ош деганда-жон курбон» (нофармон-буйсунмовчи, итоат қилмовчи); «Иш деса-оғрийди ошиқ-мошигим, ош деса-тайёр катта қошигим»; «Кули-кули, ош кули, иш десанг, оғрир бош-кули»; «Ош деса - култ-култ, иш деса-қилт-қилт»; «Ош деса-чопар, иш деса-қочар»; «Ош десанг-ботир, иш десанг-ётир»; «Ошни кўрса-кул бўлур, ишни кўрса-гум бўлур» (гум бўлмоқ-ғойиб бўлмоқ, йўқ бўлмоқ); «Ошга-кўнок, ишга-нўнок»; «От бўлсанг-у - кишнамасанг, одам бўлсанг-у - ишламасанг» (Буни ўтакетган ялқов, ишёқмаснинг тилидан айтганлар); «Ишчан тилаги- тонг отақолса, эринчак тилаги-кун бота қолса»; «Ош бўлса-ю, иш бўлмаса, ёз бўлса-ю, қиш бўлмаса»; «Кунда-кунда тўй бўлса, ҳафтада ҳайит бўлса. Ўртада бир кун бўлса, у ҳам жума бўлса» (Илгари жума куни дам олиш куни бўлиб ҳисобланарди. Бу кейинги икки мақол ҳам ялқов, дангасалар тилидан айтилган бўлиб, уларга нисбатан киноя, истехзо тарзида қўлланилади); «Ишчан бахтин ишидан излар, ялқов бахтин кишидан излар»; «Ишёқмасга ит боқмас»; «Бекорчидан ит ҳам безор»; «Бекордан худо безор»; «Хушёқмасни худо хушламас»; «Бекор, бекорнинг қилмиши - озор»; «Эринчак элга сиғмас, пушаймон жойига тушмас»; «Эринчоқни эл суймас»; «Ялқов - ўзига ёв»; «Ялқовлик-ҳасталик келтирар»; «Ялқовликни бозор олмас, бозор олса ҳам, мозор олмас»; «Ялқовлик - келтирар хорлику»; «Эринчоқлик - бошга бало келтирар»; «Ишчан эл бахтин тузар, ялқов ўз бахтин бузар»; «Дунёда ким ўлади-бир кунгилчак, бир эринчак»; («Кунгилчак одам ҳар ким нима деса, шуни қилавериб, ҳолдан тойиб, ўлади. Эринчоқ одам эса меҳнат қилмай, маблағ топмай, кишиларнинг кўлига қарам бўлиб, муҳтожликда ўлиб

кетади», деган маънода муболага қилинган); «Ўтираман деб, эринчак ўлар, Яхшилик қиламан деб, кунгилчак ўлар»; «Ё эринчок ўлади, ё - қуюнчак»; «Ишчанлик тўрга тортар, ялқовлик - гўрга»; («Ишчан одам эл-юрт ўртасида обрў-эътибор қозонади, Ҳар ерга борса, уни иззат-хурмат қиладилар, тўрга таклиф этадилар. Ялқов, ишёқмас, дангасалар эса эл кўзига ёмон кўриниб, хор-зорликда яшаб, дунёдан ном-нишонсиз йўқ бўлиб кетадилар», дейилмоқда).

Камтарлик - катта давлат

Инсоннинг энг олий ахлоқий хислатларидан бири – камтарликдир. Мақолларда камтаринликка юксак баҳо берилади, киши жамиятда ўзини камтар тутиши, манманликка берилмаслиги лозимлиги қайта-қайта уқтиралади. Вар.: «Камтарлик-жасорат тожи»; «Камтарлик одамга хусн беради»; «Супурги - ернинг хусни, камтарлик - эрнинг хусни»; «Камтарликнинг камоли бор»; «Камтарга-камол, манманга-завол»; «Камтарлик кўкка кўтарар, манманлик ерга киритар»; «Камтар бўлсанг обрў ортар, манман бўлсанг энса қотар»; «Ўзинг осмонда бўлсанг ҳам, оёғинг ерда бўлсин»; «Бошинг осмонга етса ҳам, ерга қараб юр».

Кишининг хурмати - ўз қўлида

Бу билан: оилада ҳам, одамлар орасида ҳам хурмат-эътиборига сазовор бўлиб юриш - аввало ўзингга, ўзингни қандай тутишинг, гап-сўзинг, хатти-ҳаракатинг, ҳушмуомалалигинг, одамоҳунлигинг, меҳнатсеварлигинг ва бошқа яхши хислатларингга боғлиқдир. Узинг яхши бўлсанггина ўзгалар сени яхши одам деб биладилар, хурмат қиладилар», дейилмоқда. Вар.: «Хурмат қилсанг, хурмат кўрасан».

Комилни комил билар

Комил-етук, тўлик, мукамал, бекаму-кўст. «Зар қадрини заргар билади», деганларидек, етук, баркамол, олиму доно, уста, моҳир, қўли гул, ақли теран, яхши тарбия кўрган, ахлоқ-одобли кишининг кадр-қимматини унинг ўзига ўхшаган кишилар яхши биладилар. Мазкур мақолни шу маънода қўллайдилар.

Одамнинг қўли - гул

Вар.: «Одам қўли-гул, манглай тери-дур»; «Инсон қилолмай-диган иш йўқ»; «Одам қилган ишни одам қилади»; «Доно ҳам онадан туғилади»; «Алп онадан туғилар, арғумоқ-биядан» (Бу

кейинги икки мақол билан: «Шундай ўткир ақл соҳиби*бўлмиш доно ҳам, шундай кучли алп (баҳодир, паҳлавон) ҳам ҳамма одамлар қатори онадан, шундай кучли от-арғумоқ ҳам ҳамма отлар қатори биядан туғилган, осмондан тушган эмас. Бас, шундай экан, сен: «У-хў, унга тенглашиб, унинг билганини билиб, қилганини қилиб бўлармиди?!» деб ўтирма. «Кўз-кўрмоқ, қўл-ботир», ўқисанг, ўргансанг, ҳаракат қилсанг, ҳар қандай одамга ҳам тенглаша оласан, ҳатто ундан ўзиб ҳам кетишинг мумкин», деган маънода кишига далда берадилар, ғайратлантирадилар.)

Одобинг - обрўйинг

Вар.: «Одоб-олтиндан қиммат»; «Одоб-кишининг зеб-зийнати»; «Одобли киши-зийнатли, зийнатли киши-иззатли»; «Ақл-ёшдан, одоб-бошдан»; «Бола азиз, одоби ундан азиз»; «Одобли бола оламга манзур»; «Одобли-элга азиз»; «Одоб бозорда сотилмас» («Тап-тайёр одобни бозордан пулга сотиб олиб бўлмайди. Одобга ёшлиқданок ўрганиб, куникиб, уни улгайган сари камол топтириб бориш керак»), дейилмоқда).

Олтин ўтда тобланар, одам - меҳнатда

(Тобланар-чиникар, маъносида). Вар.: «Олтин ўтда билинар, одам-меҳнатда», «Сувдан кечган-хўл бўлур, Меҳнат чеккан-зўр бўлур»; «Меҳнатни суйган-қаримас».

Поклигинг - соғлигинг

Кишини доим покиза, озода бўлиб юришга даъват этувчи мақол. «Тозалик-Соғлик гарови»; «Соғ юрай десанг, озода бўл!»; «Оқ бўлмаса бўлмасин, пок бўлсин»; «Жанда бўлса бўлсин, ганда бўлмасин» (Бу кейинги икки мақол кийим-кечакни озода тутиш ҳақида айтилган. Жанда-дарвеш, қаландарларнинг улоқ-қуроқ тўни. Ганда-ифлос, нажас); «Қарамаган бошни бит ейди»; «Қўлинг терли бўлса, қўл олишиб кўришма»; («Ўтмишда ота-боболаримиз бир-бирлари билан қўлларини кўксиларига қўйиб кўришганларининг боиси ҳам ана шунда.)

Ранг кўр, ҳол сур

Бу билан: «Биров билан муомала қиладиган бўлсанг, унинг ранги-рўйига-яъни, соғ ё носоғлигига, кайфиятининг яхши ё

ёмонлигига, унга айтадиган гап-сўзингнинг ўрними ё ўрни эмаслигига қараб иш кўр. Масалан, суҳбатдошинг носоғ бўлса, ундан шунга яраша ҳол-аҳвол сўра, унга тасалли берувчи, кунглини кўтарувчи гап-сўз қил, юрагига ваҳима соладиган, асабини бузадиган гапларни, хабарни айтиб, унинг касалига баттар касал кўшма!» деган маънода насихат қиладилар. Вар.: «Тоби қочганнинг тафтини кўр»; «Соат тўққизларда Расулжон кириб келди, «Ранг кўр, ҳол сўр» деганларидек, Роҳат унга бир қаради-ю, раҳми келди, ўйлаб қўйган гапини унутди (Ё. Шукуров, ғунча гуллаганда)

Сабр таги - сари(к) олтин

Ота-боболар бу ва бу каби бир талай мақолларда кишининг ҳаётда сабр-тоқатли бўлиши нақадар ажойиб фазилат эканлигини таъкидлаб, бунинг акси қанчалар ёмон оқибатларга олиб келишини уқтирганлар: «Сабр умр хазинаси»; «Сабр таги хазина»; «Ақл-одамнинг кўрки, Сабр-унинг шериги»; «Ақлнинг кўрки-сабр»; «Камоли имон-сабр»; «Сабр сўнгги-соф олтин»; «Қаноат-қизил олтин»; «Сабр туби-сари олтин, сарғайиб турсанг-бари олтин»; «Сабр туби-сари олтин, Сарғайган-етар муродга, сабрсиз қолар уятга» (Сарғайган-бу ерда «зориқиб кутмоқ, махтал бўлмоқ» маъносида келтирилган); «Сабр этган-муродга етган»; «Сабр таги-раҳмон, шошганнинг иши шайтон» (раҳмон-Аллоҳнинг исмларидан бири; шайтон-одамларни дин йўлидан оздирувчи, гуноҳ ишларга, разолатга бошловчи ёвуз руҳ, иблис); «Сабрлилик-худонинг ояти, Сабрсизлик-шайтоннинг сифати» (оят-«Қуръон» да ёзилган насихатли сўз ё ривоят); «Сабр-раҳмондан, куфр-шайтондан» (куфр-худони, динни таҳқирлаш); «Таанний-раҳмондан, таъжил-шайтондан» (таанний-шошмаслик, бирор ишда тезлик қилмай, секин-аста, оғирлик билан ҳаракат қилиш; таъжил-шошилиш, ошиқиш, енгилтаклик билан ҳаракат қилиш); «Сабр тоғни йиқитар»; «Тоқатлига тоғлар эгар бошини, тоқатсизнинг итлар еяр лошини» (лош-ўлган нарсанинг жасади; ўлимтик); «Борига-қаноат, йўғига сабр»; «Озига шукур қилсанг, кўпи келур»; «Қаноат қорин тўйдирар, беқаноат ёлғиз қўзисин сўйдирар»; «Сабр қилсанг, ғўрадан ҳалво битур, сабр қилмасанг, ғўра тагидан йитар» (ғўра-пишмаган, ҳом мева. Халво-бу ерда ширин-шакар, қанду асал мева маъносида. «Меванинг пишиб етилгунича сабр қилмай, ҳомлигидаёқ еб қўядиган бўлсанг, келгусида «ҳолва» га

айланадиган ғўраси йўқ бўлади-қолади», демоқчи бўлганлар); «Сабр қилсанг, ғўрадан ҳалво битар, бесабрлар ўз оёғидан йитар»; «Сабр қилсанг, ғўрадан ҳалво пишар, ялқовдан-ипак» (Бунда тут дарахтининг япроғи ипак қурти ва пилла назарда тутилган); «Сабр қилсанг, туянинг юкини ҳам бўта кўтаради»; «Оғирига чидасанг, енгилини кўрасан»; «Сабр-аччиқ, меваси-чучук»; «Сабр қилган мой ошар, олқиш олган кўп яшар»; «Бардошлига-ёғлиқ ош»; «Сабрсизга-ош ҳам тош»; «Сабр қилсанг, бой бўларсан»; Сабрли бўлсанг-ўзарсан, сабрсиз бўлсанг-ўсалсан (тузалишига умид қолмаган оғир касал); «Сабрлининг бошига олма битар, сабрсизнинг бошига ғавго битар»; «Кунти йўқ кўра ҳам қуролмайди» (Кўра-қўйлар, чорва моллар сақла-надиган ёғоч, шоҳ-шабба, панжара ва шу қабилардан қилинган тўсик, жой, девор); «Бесабр-ўзига жабр»; «Совун кирни очади, сабрсиз сирни очади»; «Сабрсиз балиқ санасидан илинар»; «Сабрли-чидар, сабрсиз-ёнар»; «Сабрли чидар, сабрсиз йитар» ва ҳ.к. Кишининг сабр-қаноатли бўлишига даъват этувчи мақоллар бундан юзларча, мингларча йиллар муқаддам яшаб, ижод этган шоирлар томонидан зўр маҳорат билан қўлланилганки, бу-уларнинг қадимийлигидан далолат беради.

Аччиқдир «Сабр қил» деган панд,
Аммо сабр қилсанг, бўлур қанд.

(Носир Хисрав)

Тўгри, сабр - аччиқ, лекин оқибат,
Ширин мева берур ҳам кўп манфаат.

(Жалолиддин Румий)

Тааммул била кам пайдо бўлур,
Таҳаммул била ғўра ҳалво бўлур.

(Алишер Навоий)

Агар сен қилмасанг мақсадни ҳосил,
Сабр қилгил, сабр қилгил, сабр қил.

(Сайёдий)

Бўлур ҳалво сабрдин ғўралар ким,
Топур бахт собири мастураларким.

(Завқий)

Ҳар кишида бўлмаса сабр жамил,
Нафс кўйнида юруб соил бўлур.

Сабр қилсанг, ғўрадан ҳалво битар,
Сабрсиз ўз оёғидан йитар.

(Абдулла Авлоний)

Тил-қиличдан ўтқир

Ота-боболар: «Киши жамиятда яшаркан, сўзлаш одобига ниҳоятда қаттиқ риоя қилиши, ҳамма нарсани гап деб гапиравермаслиги, ўйлаб гапириши, бўлар-бўлмасга сўз қотмаслиги, тилини тийиб юриши зарур. Акс ҳолда, бошига бало орттиради, ўзига зиён-заҳмат етказди», деган фикрни кўпгина мақоллар воситасида билдирганлар. «Қилич кесолмагани сўз кесади»; «Тил тиғи-қилич тиғидан ўтқир»; «Тиғ жараҳоти битар, тил жараҳоти-битмас»; («Тиғ (пичок, қилич) кесган яра тезда битиб кетади, аммо тилинг билан (ёмон гапириб) бировнинг дилини яраласанг, бу жароҳат сира ҳам тузалмайди. Кейин у одамнинг кунглини олишинг жуда қийин бўлади. Шунинг учун, аввало, ёмон сўзлама», дейилмоқца); «Тил билан тугилган тугун тиш билан ечилмас»; «Кўз етмаган ерга сўз етади»; «Кишининг ўзи етмаган ерга сўзи етади»; «Ел киролмаган ерга, сўз киради»; «Куч эголмагани сўз эгади»; «Фил кўтармагани тил кўтаради»; «Тоғ-тошни сув бўзар, Эл орасин сўз бўзар»; «Тилга ихтиёрсиз- элга эътиборсиз»; «Бошга бало недан келур? -икки энлик тилдан келур»; «Ўн балонинг тўққизи тилдан туғар»; «Бахтли қиладиган ҳам-тил, Бахтсиз қиладиган ҳам-тил»; «Тил бор- бол келтиради, Тил бор - бало келтиради», «Тилдан бол ҳам томади, оғу ҳам», «Шакар ҳам-тилда, заҳар ҳам-тилда»; «Дунёда энг чучук нарса ҳам- тил, энг аччиқ нарса ҳам- тил»; «Тил- эрни гўрга солар, Норни-қозонга»; «Бир сўз тўрга элтар, бир сўз- гўрга»; «Бир сўз кулдиради, бир сўз ўлдиради»; «Ўк бирни ўлдиради, сўз мингни» «Сув тошни ёради, сўз-бошни»; «Таёқ этдан ўтади, сўз-суяқдан»; «Оёқ югуриги ошга, тил югуриги бошга»; «Очиқ тил ош едирар, аччиқ тил тош едирар»; «Сигир ўз тилидан қирчанғи бўлади» (сигирнинг одати шуки, тили билан танасининг у ер-бу ерини ҳадеб ялайверади. Унинг қирчанғи (қўтир) бўлишига ўз тили сабабчи бўлади. Мақолнинг мажозий маъноси шуки, одам ҳам тилига эҳтиёт бўлмаса, ахири бир кун ўз бошига бир бало орттиради); «Одам сўзидан ушланади, мол-мугўзидан»; «Эр лафзидан, қўй бўғзидан (кесилади)»; «Қўтир қўлдан юкар, бало-тилдан»; «Тилнинг бўшлиғи бошга етади»;

«Узун тил-бошга тўқмоқ, бўйинга сиртмоқ»; «Тили узуннинг умри қисқа»; «Оёғидан қулаган- туради, Оғзидан «қулаган»-турмайди»; «Тоққа нима деб қичқирсанг, шуни эшитасан» («Бировга яхши гап гапирсанг, ундан ҳам яхши гап эшитасан, ёмон гапирсанг, қўпол муомала қилсанг, ҳақоратланасан, сўксанг, шунга яраша жавобини оласан. Шунинг учун бировга гапирадиган гапингни билиб, ўйлаб, ақл тарозусида ўлчаб, ана ундан кейин гапир, дейилмоқда); «Ҳа»га «ҳу» келади»; «Аччиқ савол бериб, ширин жавоб кутма»; «ғаразли савол берсанг, ғаразли жавоб оласан»; «Ёмон сўз эгасига қайтар»; «Туянинг буйдаси- ўз чуйдасидан» (Буйда-туянинг чилвири, бурундиғига тақиладиган тизимча аркон. Чуйда-туянинг бўйни ва тиззасидаги ўсиқ юнглари. Уни қирқиб, эшиб, аркон қиладилар. Мақолнинг тўғри маъноси: «туянинг ўз чуйдасини олиб, ўзининг бурнига тақиб, судраб юрадилар») «Тилнинг суяги йўқ»; «Тил суяксиз»; «Тилнинг суяги йўқ, оғизнинг жияги йўқ»; «Филнинг ияги йўқ, тилнинг суяги йўқ»; «Дарвозасиз-оғиз, суяксиз-тил»; «Оғиз-айғоқ, тил-тайғоқ»; «Тил бўғимсиз, уй-тубсиз»; «Тилга тиргак йўқ». Мазкур мақолларнинг вариантлари бошқа халқларда ҳам бор. Ҳаммасида ҳам айтилмоқчи бўлган гап битта: «Тилнинг суяги йўқ, қаёққа бурсанг, шу ёққа бурилаверади» Шунинг учун тилиннга эрк берма, эҳтиёт бўлиб, атрофлича ўйлаб сўзла»; «Суяксиз тил суяк синдирар»; «Тилини тийган-бошини қутқарар»; «Тилингни тия тут-тишинг синмасин, бу юрган халойиқ сенга кулмасин»; «Кўлингни ювиб юр, нима еяринг билмайсан, тилингни тийиб юр, нима деяринг билмайсан»; «Тек юрган- тўқ юрар»; «Индамаган-уйдай балодан кутилади»; «Юмуқ оғизга пашша кирмайди»; «Тилга тиш қалъа, кўзга-қош»; «Тил бало, тиш-қалъа»; «Бир энлик оғизга-икки энлик қопқоқ»; «Тилни боғла дил билан, дилни боғла тил билан»; «Фойдасиз сўзни айтма, фойдали сўздан қайтма»; «Тилингни ботир қилма, ўзингни ботил қилма» (ботил-бўш, баёв, сохта); «Юрганда оёгингни эҳтиёт қил, гапирганда-тилингни».

Салом ҳам-фарз, алик ҳам-фарз

Вар.: «Салом ҳам қарз, алик ҳам-қарз»; «Ассалому алайкум» га - «Ва алайкум ассалом»; «Салом бермоқлик-катта кичикка баробар»; «Аввал-салом, бўлмаса-вассалом» (Вассалом-гап тамом, бошқа гап йўқ, бошқа гап бўлиши мумкин эмас); «Одоблилиқ

белгиси-эгилиб салом бергани, яқинлилик белгиси-келиб-кетиб тургани» Фарз бажарилиши зарур бўлган вазифа, бурч. Бировга салом бериш-уни холис хурмат қилиш, демакдир. Халқимизнинг қадимий одатларидан бири шуки, болани ёшлигиданоқ, тили чиққаниданоқ салом беришга ўргатадилар. Одоб юзасидан, ёшлар ўзларидан катта ёшдагиларга аввал салом беришлари, улар алик олишлари лозим. Узидан катта қаерда бўлмасин, кўрганда салом бермай, индамай ўтиб кетиш-хоҳ ўғил учун, хоҳ қиз учун ниҳоятда қабиҳ ҳисобланади. Мазкур мақолларни айтиш билан ана шу тартиб қоидалар юзасидан таълим берадилар.

Тилини билсанг, дилига йўл топасан

Вар.: «Тилни билиш-дилни билиш»; «Тилни бил, дилни билишга йўл очади»; «Тил-дил тилмочи»; «Қардош тилин билмоқ-қадронлик белгиси». Булар билан ота-боболаримиз киши ўз она тилини ҳам ўрганиши лозимлигини уқтириб, бунинг аҳамияти катта эканлигини, ўзга эллар тилини билиш-уларнинг дилини билишга, улар билан жавоб-муомала, борди-келди қилиш, дўстона алоқалар ўрнатиш сари йўл очиб беришини қайд этганлар.

Тўғри сўзнинг захри йўқ

Халқимиз ростўйликни инсоннинг энг яхши фазилатларидан бири деб, ёлғончилик, алдамчиликни эса энг ёмон иллатлардан бири деб биладики, бу нарса бир қатор мақолларда ўз аксини топган: «Ҳақ гап-ҳақиқдан қиммат»; «Чин сўз-чиннидай жаранглайди»; «Чиройимдир-чиним, нуримдир-куним»; «Сувни чим тўхтатар, сўзни чин тўхтатар»; «Туянинг бувраси яхши, сўзнинг тувраси яхши» (бувра-эркак туя, беш ёшдан ошганидан кейин шундай деб атайдилар. Тувра-«тўғри» сўзнинг шевага мослангани); «Ширин ёлғондан-аччиқ ҳақиқат яхши»; «Тўғри сўз-қиличдан ўткир»; «Тўғри сўз-аччиқ бўлади»; «Рост гап-шафтолининг данагидан аччиқ»; «Тўғри сўзнинг тўқмоғи бор»; «Тўғри сўз тутоктиради»; «Тўғри сўз кулокқа ёқмас»; «Тўғри сўз тукқанингга ёқмас»; «Тўғри сўз кўз ўяр»; «Тўғри сўзlining тўни йиртиқ» («Тўғри сўзли одамни баъзилар ёқтирмайдилар, унинг гапини рад этадилар, ҳатто уриб - сўкиб, тўнини йиртишгача бориб этадилар» дейилмоқда); «Бошингда тегирмон тоши айлантирса ҳам, тўғрисини сўзла»; «Бош кесмоқ бор, тил кесмоқ йўқ» («Одатда бошини кесадилар, тилини кесмайдилар. Шундай экан, тўғри гапир» дейилмоқда); «Рост гапга завол йўқ»; «Чин сўзни ёлғонга

чулғама, чин айтар тилни ёлғонга «булғама»»; «Эгри ўтирсанг ҳам, тўғри сўзла»; «Тўғри сўзга тўғанок бўлма»; «Тўғри сўзга тан бер»; «Тўғри сўзга тан бермаган-номард».

Гар қилич бошимга ҳам келса дегайман ростин,
Сўзки ҳақ бўлса: саволимга жавобим, ким десун?

(Муқимий)

Тўғри - ўзар, эгри - тўзар

Бу ва бу каби бир туркум мақолларида халқ ҳалоллик ва тўғрилиқни улуғлайди, эгриликни қоралайди, уларнинг яхши-ёмон оқибатларини кўрсатади: «Тўғри-мақсадига етар, эгри-мақсадсиз йитар»; «Тўғри юк манзилга етар, эгри юк йўлда битар»; «Ҳалол мол зое бўлмас, ноҳақ мол зое бўлур»; «Тўғрилиқ нажот йўлига бошлар, эгрилик ҳалок чоғига ташлар»; «Тўғри юрдим-етдим муродга, эгри юрдим-қолдим уятга»; «Тўғри таёқ-балога тўғанок»; «Тўғри ҳар офатдан қутилиб кетар»; «Тўғрилиқдан йўқолган киши йўқ»; «Тўғрилиққа ўлим йўқ»; «Тўғрилиқ ҳақликка олиб борар»; «Тўғри ўсган гул бўлур, эгри ўсган қул бўлур»; «Тўғри девор узокка чидайди, эгри девор тезда қулайди»; «Тўғри бўлса ўзига, чивин кўнмас кўзига»; «Тўғри бўлса ошин ер, эгри бўлса бошин ер»; «Тўғрига дуо ёғулур, эгрига бало ёғилур»; «Тўғри йўл-эл йўлдоши»; «Рост кўчани кўйиб, паст кўчадан юрма»; «Эгри йўлдан юрсанг ҳам, тўғри юр»; «Тўғри юрсанг чанг чиқмас».

Тўғрилиқдан келмиш ҳамма яхши ош,
Эгриликдан фойда кўрмади бир зот.

Ҳунар - бир, пардоз - қирқ

Косиб ва ҳунарсандлар ўлчовда бир хил тикар, тўқир ва ясар эдилар-у, аммо маҳсулотларига пардоз беришда ўзларига хос услубда иш кўрадилар, моллариини харидоргир қилиш мақсадида пардозга зўр берадилар. Усталар шогирдларига: «Ҳунар-бир хил ҳунар-у, аммо пардози қирқ хил, ҳаммадан ҳам пардозни ўрган», деб насиҳат қилардилар. «Онангни отангга бепардоз кўрсатма деган мақолда пгу фикр муболага тарзида билдирилган.

Ҳунар - ҳунардан унар

Бир туркум мақолларда ҳунар-турмушнинг моддий ва маънавий асосларидан бири эканлигини, ҳунарли киши ўз ризқини топа

олиши, мушкул ишларнинг ҳам уддасидан чиқа олиши, хунарсиз кишининг эса турмушда ҳар томонлама кийналиши қайд қилинади, Шунинг учун хунар эгаллаш, эгаллаганда ҳам пухта эгаллаш зарурлиги уқтирилади: «Хунар тўйғазар, от миндириб, тўн кийгазар»; «Хунар ошхўрга ош беради, нонхўрга-нон»; «Касб, касб туби-насиб»; «Косиб-хабиби худо» (хабиб-дўст); «Хунар-оқар булок, илм-ёнар чирок»; «Хунарли йигит-мевали дарахт»; «Хунари борнинг-олтин билаги бор»; «Хунари туганмас-хазина»; «Юз туман олтиндан-юз дирам хунар яхши» (туман-ўн минг, юз туман-бир миллион. Дирҳам-пул бирлиги, турли ерларда ва турли давраларда турлича бўлган, масалан, 1 дирҳам Бухорода 3,36 граммга, Хоразмда-3,185 гараммга тенг бўлган дирҳам асосан кумуш тангаларнинг ўлчов бирлиги ҳисобланган); «Кирсиз ер бўлмас, хунарсиз-эр»; «Хунарли-эр хор бўлмас, дўст-душманга зор бўлмас»; «Хунарли эр хор бўлмас, бурда-нонга зор бўлмас»; «Хунарли ўлмас, хунарсиз кун кўрмас»; «Хунарлига ўлим йўқ»; «Хунар билган очдан ўлмас, йўл таниган кечга қолмас»; «Ақл кўпга етказар, хунар кўкка»; «Хунарлининг хунари муродига етказар, хунарсизнинг юари қаро ерга етказар»; «Хунари йўқ-нон гадойи»; «Хунар бўлса кўлингда, нон топилар йўлингда»; «Билмас кишига иш йўқ, ишсиз кишига ош йўқ»; «Хунарли мой ошар, хунарсиз лой ошар»; «Хунарманднинг нони бутун»; «Хунари йўқ кишининг, мазаси йўқ ишининг»; «Уста, ишни қилар юзта»; «Хунарсизнинг қирқими узун, беҳунарнинг-бичими»; «Билган-билганин ишлар, билмаган-бармоғин тишлар»; «Билганга лапар, билмаганга дардисар» («У ёки бу иш-билган, хунари, укуви, дид-фаросати бор бўлган одамнинг осон, бирпасда қилади-қўяди. Билмаган, ўрганмаган, укувсиз, тажрибасиз, фаросатсиз одамга эса қийин иш у ёқда турсин, ҳатто оддий, осонгина иш ҳам жуда оғир ва мураккаб бўлиб туюлади», демоқчи); «Билган-битар, билмаган-йитар»; «Хунар-зар, хунарсиз-ҳар» (ҳар-эшак); «Хунар-хунардур, беҳунар-ҳардур»; «Бўёқчининг бўёқчилиги кўлидан маълум»; «Беҳунарнинг «Хунари» - гап сотиш»; «Беҳунарнинг «Хунари» - ялқовлик»; «Беҳунарнинг «Хунари» - ўт ёқиш» (ўтмишда хунари йўқ одам турмушда кийналиб, ҳеч бир ишнинг бошини ушлай олмай, хор-зор бўлиб юриб, ахири «Эл кўзидан панароқ» деб, ҳаммомга ўт ёқар бўлиб хизматга кирарди. Бундай одамни «гўлахи») деб атайдилар ва унинг ўзига ҳам, касбига ҳам паст

назар билан қарардилар. Халқ тилида «Ҳа, гўлахи бўлгур!» деган қарғиш, «У етти гўлаҳга ўт қўйган» («Ундан яхшилик чиқмайди») деган ибора ҳам борки, бу юқоридаги фикримизни қувватлайди); «Қарғанинг ҳунари бўлса, тезак емасди»; «Хунари йўқ хунарлини кўролмас»; «Хунарсиз хунарлидан минг бир айб топади»; «Шогирднинг бефаросати устозни муттаҳам ўйлади» (Бу билан: «Бефаросат шогирд бир ишни янглиш қилиб қўядида, устозининг номига доғ туширади», дейилмоқда); «Хунар тентакликни кўтармас»; «Хунари йўқ сўфидан-тухум туғар товук яхши»; «Хунари йўқ эрқакдан - игнаси бор хотин яхши»; «Хунари йўқ кишидан - бигизи бор ямоқчи яхши»; «Ҳар хунарнинг бир гашти бор»; «Ҳар касбнинг ўз гашти бор»; «Касбнинг ёмони йўқ»; «Бир йигитга етмиш икки хунар оз»; «Йигит кишига етмиш хунар оз»; «Ота касби - олтин касб»; «Ота касби - давлат касб» (давлат - бу ерда «пул, мол, бойлик» маъносида ишлатилган); «Ота касби-ўғилга ҳалол»; «Ота касби - қорин тўйғазар»; «Ота хунари болага мерос»; «Мерос моли тўзади, меросли хунар ўзади»; «Ота касбин эгаллаган-хор бўлмас»; «Ота касбин ташлаган ўнганмас»; «Хунар тагида хунар бор»; «Хунар ўрганишга ҳам хунар керак»; «Юз хунарни чала билгандан-бир хунарни тўла билган яхши»; «Билмагандан билган яхши, тўғри ишни қилган яхши»; «Гапдан кўра иш яхши, ҳар ишни билган яхши»; «Яхши билсанг ишингни, яхши силар бошингни».

Бир донишманд фарзанларига шундай панду насиҳат қиларди: азиз ўғлонларим, хунар ўрганинглар, зероки, моли дунёга эътимод йўқ ва олтин кумуш сафарда хатарлидур. Қароқчи ўғирлаб кетади ёки эгаси еб-ичиб ташлайди. Аммо хунар қайнар булоқ, туганмас давлатдир, агар хунарманд молидан маҳрум бўлса, қайғуси йўқдир, чунки хунарнинг ўзи давлатдир. хунарманд қаерга борса, қадрланади ва уйнинг тўридан жой олади». Хунарсиз одам эса, ҳамиша машаққат чекади, тиланчилик қилади. Саъдий, «Гулистон»

Хулоса

1. Касб-хунар коллежларининг амалий санъат машғулотларида халқ оғзаки ижоди намуналардан фойдаланишнинг назарий асослари ўрганилди.

2. Амалий санъат машғулотларида халқ оғзаки ижоди намуналардан фойдаланишнинг илк бор назарияси ва методикаси ўрганилди.

3. Амалий санъат машғулотларида халқ оғзаки ижоди намуналардан фойдаланишнинг ҳозирги аҳволи ўрганилди.

4. Касб-хунар коллежларининг амалий санъат машғулотларида халқ оғзаки ижоди намуналардан фойдаланиш модели ишлаб чиқилди.

5. Касб-хунар коллежларининг амалий санъат машғулотларида халқ оғзаки ижоди намуналардан фойдаланишнинг назарияси ва методикаси ишлаб чиқилди.

6. Амалий санъат машғулотларида халқ оғзаки ижоди намуналардан фойдаланишнинг шакли, воситаси ва методикаси аниқланди.

7. Ўқув тарбиявий тадбирлар ўтказиш жараёнида халқ оғзаки ижоди намуналардан фойдаланиш методикаси ёритилди.

8. Машғулотларда халқ оғзаки ижоди намуналардан фойдаланишда замонавий педагогик ва ахборот технологияларидан фойдаланишнинг методик жиҳатлари ишлаб чиқилди.

9. Тадқиқотни асосий натижаларини тажриба-синовдан ўтказишнинг ташкилий асослари ва методикаси ишлаб чиқилди.

10. Амалий санъат машғулотларида халқ оғзаки ижоди намуналардан фойдаланишнинг назарияси ва методикасига оид илмий-методик тавсиялар ишлаб чиқилди.

Узлуксиз таълим-тарбия тизимининг асосий бўғини ҳисобланган ўрта махсус, касб-хунар таълими тизимида халқ оғзаки ижоди намуналардан фойдаланишни такомиллаштириш бўйича қуйидагилар тавсия этилади:

1. Кичик мутахассисларни ҳаётга тайёрлашда амалий безак санъати соҳаларини ўрганиш, ўргатиш, бажариш жараёнида халқ оғзаки ижоди намуналардан фойдаланиш – педагогик жараённинг муҳим жиҳатларидан ҳисобланади. Бунинг учун халқ оғзаки ижоди намуналардан фойдаланишни шундай ташкил этиш лозимки, уни

Ўқув режаларига таянган ҳолда, доимий равишда ҳамда ҳозирги замон руҳида такомиллаштириш.

2. Бугунги бозор иқтисодиёти шароитида ўқувчиларнинг меҳнат муҳофазаси, бандлик хизмати ва ишлаб чиқаришда қатнашишининг турли шакл ва кўринишларини ишлаб чиқиш ҳамда амалиётга жорий этиш технологиясини яратишни республика педагог-олимлари ва амалиётчи методистларининг муҳим вазифаларидан ҳисоблаш.

3. Халқ оғзаки ижоди намуналардан фойдаланишда педагогик назоратнинг муҳим қисмлари, яъни шахсий фазилатлар, амалий куникмалар, ишлаб чиқариш малакалари, меҳнат ҳаракатлари кабиларга оид педагогик назорат шакли бўйича мезонлар ишлаб чиқиш.

4. Тадқиқот жараёнида аждодлар маънавий мероси бўлмиш халқ оғзаки ижоди намуналардан фойдаланишнинг илмий-методик асослари аниқланиб, унинг фаолияти ўрганилди ва таҳлил қилинди. Халқ оғзаки ижоди намуналардан фойдаланиш махсус курси ўқув дастури ишлаб чиқилди ҳамда амалий-методик жиҳатдан педагогик жараёнда қўллаш методикаси ёритилди. Келгусидаги вазифа нафақат кичик мутахассислар тайёрлаш, балки узлуксиз таълим-тарбия тизимининг бошқа бўғинларида ҳам юқорида таъкидланган методикалар ишлаб чиқилиши лозим.

Демак, кичик мутахассислар тайёрлашда халқ оғзаки ижоди намуналардан таълим-тарбия жараёнида фойдаланишни такомиллаштириш ва ривожлантиришда педагог, психолог, ўқитувчи, мураббий, ташкилотчи, тарбиячи, назариётчи ва амалиётчилар билан бирга ишлаб чиқариш, давлат, хусусий корхона жамоалари, ота-оналар, маҳалла фуқаролари ва кенг жамоатчилик фаоллари қатнашишлари лозим. Шунингдек, улар ёшларнинг таълим-тарбиясига масъул бўлган барча кишилар билан баргаликда халқ оғзаки ижоди намуналардан таълим-тарбия жараёнида фойдаланишни режа асосида тартибли, ҳамкорликда амалга оширсалар янада самаралироқ бўлади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. -Т.: Ўзбекистон, 1992. -46 б.
2. Баркамол авлод Ўзбекистон тараққиёти пойдевори. -Т.: Шарқ, 1997. 64 б.
3. Ўзбекистон миллий истиқлол мафқураси. -Т.: Ўзбекистон, 1993. -109 б.
4. Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. -Т.: Ўзбекистон, 2001.-80 б.
5. Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. -Т.: Ўзбекистон, 1998.-686 б.
6. Каримов И.А. Юксак маънавият енгилмас куч. Т.: «Маънавият», 2008-176 б
7. Каримов И.А. Буюк мақсад йўлидан огишмайлик.-Т.:Ўзбекистон,1993.-48 б
8. Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт - пировард мақсадимиз. -Т.: Ўзбекистон, 2000. -112 б.
9. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболнинг асосий тамойиллари. -Т.: Ўзбекистон, 1995. -95 б.
10. Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шахри. -Т.: Халқ мероси, 1993. 224 б.
11. Абу Райҳон Беруний. Минерология. Изб. соч. -Т.: Фан, 1968. -68 б.
12. Абу Райҳон Беруний. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар. -Т.: Фан, 1968. -486 б.
13. Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий. Ҳадис II қисм.-Т.: Қомуслар бош таҳририяти, 1997. -607 б.
14. Абдуқудусов О. Совершенствование методики обучения предмету «Сельскохозяйственные машины» в СПТУ (на примере подготовки механизаторов для хлопкосеющих районов стран). Автореф. дисс. ... канд. пед. наук. -Казань, 1987. -18 с.
15. Авлоний А. Туркий гулистон ёхуд ахлоқ. -Т.: Ўзбекистон, 1992. -16 б.
16. Алпомиш. Рустамхон. -Т.: Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1985.-39 б.

17. Амануллаев А.А. Олий ўқув юртлирида талабаларни ганч ўймакорлиги тўғарак ишларини бошқаришга тайёрлашнинг илмий-методик асослари. (Бадийи графика факультетлари мисолида). Пед. фан. номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. - Т.: ТДПУ, 2001. -187 б. расм.

18. Амир Темур ўғитлари: (тўплам) тузувчилар Б.Аҳмедов, А.Аминов —Т.: Наврўз, 1992. -64 б.

19. Батъпиев С.Я. Научная организация учебно-воспитательного процесса. Изд. 2, перераб. и доп. профпедагогика. - М.: Высшая школа, 1975.-488 с

20. Булатов С.С. Ёшларга Хунар ўргатишнинг миллий анъанавий асослари (методик тавсиянома). -Т.: РУМЦ, 1999. -20 б.

21. Булатов С.С. Психолого-педагогические особенности формирования умения и навыков во внеклассной работе (на материале общеобразовательных школ Узбекистана). Дисс. ... канд. пед. наук. -М.: 1985. -197 с.

22. Булатов С.С. «Устознинг шахсий ва касбий фазилатлари». // Ж. Халқ таълими, 1998. 64-67 б.

23. Булатов С.С. Ўзбек халқ амалий безак санъати. -Т.: Меҳнат, 1991.-384 б.

24. Булатов С.С., Юлдашев Х.А., Турдиева Ш.Э. Одобнома. (Академик лицей ва касб-хунар коллежлари учун қўлланма). -Т.: Низомий номли ТДПУ, 2002. -30 б.

25. Булатов С.С., Юлдашев Х.А., Турсуналиев Н.Ю. Кулолчилик санъати. Ўқув қўлланма. -Т.: Низомий номли ТДПУ, 2002. -31 б.

26. Булатов С.С, Юлдашев Х.А. Касб-хунар коллежларида меъморий безак санъати йўналиши бўйича «Ганч ўймакорлиги» фанидан экспериментал намунавий ўқув дастури. -Т.: ЎМКХТРИ, 2003.- 15 б.

27. Голиш Л.В., Захидова Д.А. Социально-педагогическая система средневековой профессиональной подготовки: анализ и позитивное применение в современной профессиональной педагогике. // Ж. Таълим муаммолари. 1999. №3 5-10 с.

29. Гончарова П.А. Бухоро зардўзлик санъати (альбом). -Т.: Ф.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1986. -112 б.

30. Воробьев А.И. Меҳнат таълими ва касб танлашга йўллаш методикаси. -Т.: Ўқитувчи, 1980. -238 б.

31. Ёш психологияси ва педагогик психологиядан практикум (А.И. Шчербаков тахрири остида). -Т.: Ўқитувчи, 1991. -321 б.

32. Джураев Р.Х. Организационно-педагогические основ интенсификации систем профессиональной подготовки в учебных заведениях профессионального образования. Автореф. дис. ... док. пед. наук. Спб.: 1995. -45 с.

33. Донолар бисотидан. Тузувчи ва таржимон Ш.Шомухамедов. (Мухаррир Миртемир). -Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1976. -312 б.

34. Зоҳидов П.Ш. Зеб ичра зийнат. - Т.: Ғофур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1985. -118 б.

35. Зоҳидов П.Ш. Меъмор санъати. - Т.: Ғофур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1985. -118 б.

36. Зоҳидов П.Ш. Фарғона нақши (халқ устаси Саидахмад Норқўзиев альбомидан). - Т.: Ғофур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1960. -48 б.

37. Зоҳидова Д.А. «Хунармандчиликка кириш» махсус курси бўйича дастур ва услубий тавсиянома. -Т.: ЎМКХТРИ, 2001. -17 б.

38. Зоҳидова Д.А. Ўрта асрларда Шарқ хунармандлар тайёрлаш тажрибаларидан касб-хунар таълимида фойдаланиш. Пед. фан.ном... дисс. автореферати -Т.:ЎМКХТРИ, 2001.-15 б.

39. Исмаилова З.К. Талабаларнинг касбий-педагогик малакаларини шакллантириш. Пед. фан. ном.... дисс. -Т.: ЎМКХТРИ. 2000. -133 с.

40. Кайковус. Қобуснома (Форсчадан М. Ризо Огаҳий тарж). - Т.: Истиклол, 1994.-92-173 б.

41. Калила ва Димна (Ҳикматнома). С.Ғаниева тарж.; Нашр учун масъул: Х.Назирова. -Т.: Истиклол, 1994. -256 б.

42. Каримов Х. Усто Қодир. - Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981. -120 б.

43. Касб-хунар рисоалари (Туз. Ҳасанов Б.) -Т.: Езувчи, 1993.

44. Мағзумов П.Т. Ўқувчиларни меҳнатга ва касб танлашга тайёрлаш. -Т.: Ўқитувчи, 1991.-206 б.

45. Мазур В.А. Дидактические условия национальном художественном ремеслом в профессиональных училищах Узбекистана. Автореферат. дисс. канд.пед.наук. -Т.: НИИПО, 1996. -18 с.

46. Маллаев Қ.Н. Навоий ижодиётининг халқчил негизи. - Т.:Ўқитувчи, 1980. -132 б.

47. Матлаббека Улуғбек қизи. Ҳикматлар гулдастаси. -Т.: Ўқитувчи, 1994.-1286
48. Машриқзамин. Ҳикмат бўстони. -Т.: Шарқ, 1997. -400 б.
49. Маҳкамов У. Ахлоқ-одоб сабоқлари. -Т.: Фан, 1994. -136 б.
50. Маҳкамов У. Юқори синф ўқувчиларида ахлоқий маданиятни шакллантиришнинг педагогик асослари. Пед. фан. ном. ... дисс. автореферати. -Т.: УзПФТИ, 1998. -18 с.
51. Маҳмудов Маҳкам. Аҳли дил: (маънавий олам сирлари). -Т.: Ўқитувчи, 1997. -312 б.
52. Меҳнат таълими методикаси (Д.А. Тхоржевский таҳр.). -Т.: Ўқитувчи, 1987. - 447 б.
53. Мирзакалон Исмоилий. Инсон ҳусни. Ахлоқ-одоб мавзусидаги суҳбатлар (нашрга тайёрловчи Т.Малик) —Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983. -256 б.
54. Мирзахмедов М.Х. Бошланғич бадийи нақш ишлаш методикаси. - Т.: Ўқитувчи, 1976. - 24 б.
55. Мунавваров А.Қ. Оила педагогикаси. -Т.: Ўқитувчи, 1994. - 112 б.
56. Муродов Малик. Олтин сандиқ очилди. -Т.: Ўқитувчи, 1994. -120 б.
57. Муслимов Н.А. Формирование у учащихся У-УП классов технологическим уровнем. Автореферат дисс. ... канд. пед. наук. - М.: 1991, -19 с.
58. Мусурмонова Ойниса. Маънавий қадриятлар ва ёшлар тарбияси: Умумтаълим мактаблари учун. -Т.: Ўқитувчи, 1996. -192 б.
59. Нишоналиев У.Н. Теория и практика подготовки учителей труда в истории педагогического образования (1917-1983 гг.). Автореф. дисс. ... док. пед. наук. -М.: 1983.-37 с.
60. Нишоналиев У.Н., Усманов С. Ўқувчиларда амалий безак санъатини ўргатиш. (У-УП синфларда ёғоч ўймакорлиги ва ҳ.к.). // Ж. Халқ таълими. №Ю-13, 1993.44-45 б.
61. Нишонова С. Миллий қадриятлар ва баркамол инсон тарбияси. -Т.: Низомий номли ТДПИ, 1997. -20 б.
62. Одоб бўстони ва ахлоқ гулистони. (Араб, форс, турк, татар ва озарбайжон тилларидан Маҳмуд Ҳасаний тарж.). -Т.: Фан, 1994. -220 б.
63. Одобнома. (Таржимон ва нашрга тайёрловчи Маҳмуд Ҳасаний). -Т.: Қомуслар бош таҳририяти «Камрон», 1995. -96 б.

64. Основы художественного ремесла. Под ред. В.А. Бардулина -М.: Просвещение, 1988. -479 б.
65. Очил Сафо. Инсон зийнати-одобдир. -Т.: Ўқитувчи, 1996. - 200 б.
66. Очилов М. Муаллим - қалб меъмори. -Т.: Ўзбекистон, 2001. -432 б.
67. Очилов М., Очилова Н.М. Ўқитувчи одоби. -Т.: Ўқитувчи, 1996. -136 б.
68. Педагогика (А.Қ. Мўнавваров таҳр.) -Т.: Ўқитувчи, 1996. - 200 б.
69. Хусайн Воиз Кошифий. Футтуватномаи Султоний ёхуд жавонмардлик тариқати (Панднома). -Т.: Халқ мероси, 1994. -112 б.
70. Раззаков Д.Н. Профконсультационная работа со старшеклассниками в условиях межшкольного учебно-производственного комбината. Дисс. ... кан.пед.наук. (13.00.01) Киев. 1992. -218 с.
71. Раҳмонов Ғ.А. Касб-хунар коллежи ишлаб чиқариш таълими усталарининг ўқувчиларга психологик таъсир кўрсатиш хусусиятларини ўрганиш. Псих. фан. ном. ... дисс. автореферати. - Т.: ЎЗМУ, 2000. -25 б.
72. Сарсенбаева Р.М. Меҳнат таълими негизида ўқув-тарбиявий тадбирлар ўтказишнинг илмий-методик асослари (халқ хунармандчилиги мисолида) 13.00.02. Пед. фан. ном. ... дисс. -Т.: ЎМКХТРИ, 2004. -127 б.
73. Саъдий Шерозий. Гулистон. (Форсийдан Муҳаммад Ризо Огахий тарж.). -Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993. -104 б.
74. Султанова Г.А. Педагогик маҳорат ўқув-услубий қўлланма. -Т.: Низомий номидаги ТДПУ, 2005. -150 б.
75. Темур тузуклари. (А.Суғуний ва Х.Караматов тарж. Б. Аҳмедов таҳр.) -Т.: Ғофур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашр., 1996. -344 б.
76. Толипов Н.Х. Теоря и методика художественного образования учащихся 1-7 классов во внешкольных учреждениях. Автореферат дисс. ... кан. пед. наук.-М.: 1994.-17 с.
77. Турдалиев А. Тасвирий санъат дарслари ва дарсдан ташқари машғулотлар жараёнида ўқувчиларни бадий касб-хунарга йўналтириш. Пед. фан. ... дисс. ном. Автореферати. - Т.: ЎзПФИТИ, 1997.- 18 б.

78. Турсунов И.Й., Нишоналиев У.Н. Педагогика курси. -Т.: Ўқитувчи, 1997. 232 б.
79. Уватов У. Донолардан сабоқлар. —Т.: Халқ мероси, 1994. -96 б.
80. Усмонов М. Санъатим-саодатим. -Т.: Ёш гвардия, 1983. -80 б.
81. Усмонов О. Комолиддин Беҳзод ва унинг наққошлик мактаби. -Т.: Фан, 1977.-149 б.
82. Усмонов Р. Саодатнома. -Т.: Ўқитувчи, 1995. -368 б.
83. Узоқов Х., Гозиев Э., Орипова Л. Оила ахлоқи ва одоби. Мажмуа: Умумий таълим мактаблари, хунар-техника билим юртлари учун қўлланма. -Т.: Ўқитувчи, 1995. -200 б.
84. Узоқов Х., Гозиев Э., Тожиев А. Оила этикаси ва психологияси: Умумий таълим мактаблари, ўрта махсус, хунар техника билим юртлари ўқитувчилари учун қўлланма. -Т.: Ўқитувчи, 1992. -128 б.
85. Фахриддин Расул. Ахлоқнома. -Т.: Фан, 1997. -268 б.
86. Хайруллаев М.М. Форобий ва Унинг фалсафий рисолалари. -Т.: ЎзФА нашриёти, 1963. -283 б.
87. Хворостов А.С. Чеканка, инкурустация резьба по дереву: 2-е изд-во доп. и перереб. - М.: Просвещение, 1985.
88. Ходжабоев А.Р. Научно-педагогические основы учебно-методического комплекса подготовки учителей труда. Автореф. дисс. ... док. пед. наук. -Т.: 1992.-41 с.
89. Хошимов К. ва бошқалар. Педагогика тарихи. -Т.: Ўқитувчи, 1996. -447 б.
90. Хрестоматия по истории зарубежной педагогики. -М.: Просвещение, 1981. -268 с.
91. Чориев И.Т. Система трудового воспитания школьников в условиях хлопкосеющих районов. Автореф. дисс. ... док. пед. наук. -М.: 1984. -32 с.
92. Чориев И.Т. Трудовое воспитание в сельских школах Узбекистана. -Т.: Ўқитувчи, 1988. -200 с.
93. Шодиев Н.Ш. Внеклассная и внешкольная работа профориентации учащихся. -Т.: Педагогика, 1981. -96 с.
94. Эгамов Х. Бўёқлар билан ишлаш. -Т.: Ўқитувчи, 1981. -56 б.
95. Эргашев Қ. Ёшларнинг маънавий тарбияси. -Т.: Маънавият, 1999. -40 б.

96. Эшметов Ш.А. Устоз-шогирд муносабатларининг ижтимоий-психологик феноменлари. Пед. ном. ... дисс. автореферати. -Т.: Ўз. МУ, 2004. -23 б.

97. Юлдашев Х.А. Устоз ва шогирд одоби. / Методик тавсиянома -Т ЎМКХТРИ, 2002. -23 б.

98. Юлдашев Х.А., Булатов С.С. Устоз ва шогирд одоби / Ўқув услубий қўлланма. -Т.: Ўзбекистон, 2004. -240 б.

99. Юлдашев Х.А. Устоз ва шогирд одоби мавзусидаги ўқув тарбиявий тадбирлар ўтказиш методикаси. // Методик қўлланма. -Т.: ЎМКХТКМО ва УҚТИ, 2005. -716.

100. Юлдашев Х.А., Булатов С.С. Касб-хунар коллежларида бадиий наққошлик йўналиши бўйича ашёларга бадиий ишлов бериш фанидан ўқув дастури. -Т.: ЎМКХТРИ, 2002. -15 б.

101. Юлдашев Х.А., Булатов С.С. Композиция асослари фанидан ўқув дастури. -Т.: ЎМТКМО ва УҚТИ, 2005. -14 б.

102. Юлдашев Х.А. Сухбат ўтказиш методикаси. // Ж. Халқ таълими. № 3, 2003. 104-106 б.

103. Юлдашев Х.А. Устоз ва шогирд одоби. Махсус курсидан ўқув дастури. -Т.: ЎМКХТРИ, 2002. -12 б.

104. Юлдашев Х.А. Хунармандчилик одоби. // Ж. Мактаб ва ҳаёт. 2003 № 5.8-9

105. Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг (Саодатга йўлловчи билим). -Т.: Фан, 1971.-964 б.

106. Ўзбекистон миллий энциклопедияси I том. -Т.: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2000. -254 б.

107. Ўзбек халқ дostonлари. II том. -Т.: ЎзФА нашриёти, 1956. - 82 бет

108. Ўзбек халқ мақоллари. -Т.: Гофур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашр., 1989. -512 б.

109. Ўзбек педагогикаси антологияси. -Т.: Ўқитувчи, 1995. -206 б.

110. Ўзбек тилининг изохли лугати (З.М.Маъруфов тахр.) II том. С-Ҳ. -М.: Рус тили, 1981.-718 б.

111. Ўзбек Қомуси 1-, 10-, 14-томлар. -Т. 1978-1980.

112. Қирғизбоев А., Булатов С, Юлдашев Х.А. Маънавий тарбияда ривоятлардан фойдаланиш. Методик қўлланма. -Т.: Низомий номли ТДПУ, 2002. -45 б.

113. Қосимов Қ. Наққошлик. -Т.: Ўқитувчи, 1990. -160 б.
114. Қосимов Қ. Наққошлик: Бадий шакл тўғараги машғулотларининг Мазмуни ва методикаси. (Тўғарак раҳбарлари учун кўлл.) -Т.: Ўқитувчи, 1982. -72 б.
115. Қуроноф М. Ўзбекистон умумий ўрта таълим мактабларида миллий тарбиянинг илмий-педагогик асослари. Пед. фан. док. ... дисс. автореферати -Т.:ЎзФТИ, 1998,-316.
116. Қуръони Қарим (Таржима ва изоҳлар, муаллиф Аловуддин Мансур). -Т.: «Чўлпон», 1992.
117. Ғозиев Э.Ф. Муомала психологияси. - Т.: ТошДУ. - 2001.
118. Ғуломов С.С., Булатов С.С. Шарқона уста-шоғирд одоби. - Т.: 2000. -63 б
119. Ҳақимлар ҳикояти (М. Ҳасаний тарж: Масъул муҳаррир У.И.Қаримов) -Т.: Медицина, 1985. -199 б.
120. Ҳасан Солий. Мутафаккирлар меҳнат тарбияси ҳақида. -Т.: Ўқитувчи, 1993. -144 б.
121. Ҳасанов Р. Народное декоративное искусство Узбекистана как средство эстетического воспитания детей младшего школьного возраста. Дисс. ... кан. пед. наук. -Т.: 1970.
122. Ҳасанов Р. Мактабда тасвирий санъат машғулотларини такомиллаштириш йўллари. -Т.: Ўқитувчи, 1986. -96 б.
123. Ҳайдаров Я. Ўрта махсус ўқув юртларида умумий ва касбий таълим бирлигининг дидактик асослари. -Т.: Уқитувчи, 1990. -1316.
124. Ҳаққулов А. Таъмир санъати. -Т.: Меҳнат, 1991. -100 б.
125. Ҳикматлар гулдастаси. -Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1982. -53 б.
126. Ҳусайн Воиз Қошифий. Қим билан дўстлашиш керак («Ахлоқи Муҳсиний» дан). -Т.: Чўлпон, 1992. -32 б.
127. Ҳусайн Воиз Қошифий. Футтуватномаи Султоний ёхуд жавонмардлик тариқати (Панднома). -Т.: Халқ мероси, 1994. -112 б.

**Халқ амалий безак санъати усталари ҳаёти ва ижодини
ўрганиш жарёнида халқ оғзаки ижодидан фойдаланиш учун
қўшимча материаллар**

Уста Ширин Муродов

Бухоро ганч ўймакорлиги вакили ЎзФА фахрий аъзоси Уста Ширин Муродов (1879–1957). 1879 йилда Бухоро шахрида қурувчи ганчкор оиласида дунёга келди. Унинг бобокалони Умид машҳур усталардан бўлган. Ширин 8 ёшидан 14 ёшгача мактабда ўқийди, 12 ёшдан бошлаб отаси ҳар хил қурилишларга олиб борар, ганч ўймакорлик асбобларида ишлашни, оддий занжиралар ўйишни, пардоз турлари ва оддий нақш композицияларини чизишни ўргатар эди. Ширинни 14 ёшида (отаси ва онаси вафот этгандан кейин) амакиси Уста Ҳаёт қарамоғига олади, Ширин амакиси Уста ҳаёт билан Бухорода кўпгина қурилишларда бўлиб санъат сирларини ўрганиб боради. Уста Ҳаёт ўша вақтларда машҳур қурувчи усталардан эди. У 20 дан ортиқ шогирдлар етиштирди, шогирдлари ичидаги етим болаларни ўз қарамоғига олди. Уста Ҳаёт шогирдларига қурилиш ишлари ва безак ишларини пухта ўргатиб борди. Бу шогирдлардан Уста Сафар, Уста Адиз, Уста Раҳим, Уста Мухтор, Уста Саври, Уста Исом, Уста Ақром, Уста Жўра ва бошқалар катта уста бўлиб етишдилар.

Ширин ўша даврнинг ганчкор ва қурувчи усталари билан бирга ишлайди. Ёш ганч ўймакор, меъмор Ширин фақат қурилишда ишламасдан балки, устанинг бошқа шогирдлари билан уйда расм солади, ўсимликсимон, геометрик нақш композицияларини, биноларнинг кўринишини, чизма ва хомаки нусхаларини чизишни чуқур ўрганиб боради. Амакиси ҳар доим Ширинни бирга олиб юради. У уста Ҳаётнинг ҳамма ишларини бажаради. Ўша вақтларда Уста Ҳаёт, кўпинча, машҳур усталар билан суҳбат қуришар, дунё воқеалари, бўлиб ўтган тарихий ҳодисалар ҳақида гаплашиб ўтирар эдилар. Ширин бундай суҳбатларни жуда кўпида қатнашади. Айниқса, Ўрта Осиё тарихини яхши ўрганади. Ширин амакиси кўлида ўн саккиз йил ишлайди ва шогирдликдан уста даражасига кўтарилади.

Қобилиятли Ширин Муродовга амакиси Уста Ҳаёт бир неча биноларни безатишни топширади. Ўша вақтда уста номини олиш жуда қийин эди. Чунки шогирд уста бўлиши учун назарий ҳамда амалий ишларни пухта билиши, албатта, бир қанча усталар орасида фотиҳа олиши керак эди. Бухородаги ҳамма ганчкор усталарга ганч сотадиган бойлардан бири бўлган Абдуқодир, бир куни уста Ҳаётни чақириб янги уй қуришини ва у уни ганч ўймакорлиги билан безашини айтади. Уста Ҳаёт бу ишни 22 ёшли Ширинга топширади. Бу иш Шириннинг биринчи мустақил иши эди. Ширин аввал уйнинг режасини тузади, кейин унинг яхши чиқишини кўзлаб ўзи яхши кўрган Бухородаги архитектура ёдгорликларини томоша қилиб, уларни синчковлик билан яхшилаб ўрганиб чиқади. Айниқса, бинонинг умумий кўриниши ва меҳмонхона безакларини оддий бежирим, нисбатларини сақлаган ҳолда бир бутун кўриниши ва бошқаларини ҳисобга олади. Ширин меҳмонхона ва айвонларни шарафалар билан безайди. Ундаги ўйма ганчлар жуда майин бежирим чиққанлиги сабабли усталар орасида ҳурмати ва обрўси яна ҳам ошади.

Уста Ҳаёт кунлардан бир кун Ширинни олдига чақириб мен сендан хурсандман, энди мустақил ишлайверсанг ҳам бўлади, дейди. Азалий одат бўлган, яъни 40—50 усталар, шогирдлар ўртасида уста номини беришади. Ўртага чақириб белига энг яхши ганч ўймакорлик асбобларидан шутургардонни қийиқчасига қистириб қўйишади. Ширин Муродов ана шундан сўнг уста бўлади. Уста Ширин ганч ўймакор усталардан уста Қурбон Юлдошев, Уста Саври, уста Иброҳим Ҳафизов, уста Назрулло Ёдгоров, уста Абдуфаттоҳ, уста Комил, Уста Абдурахмон Ҳаётов, Уста Мурод, Уста Фузайл, Уста Носир, Уста Ҳаёт Носиров, Уста ҳожи Ҳафиз, Уста Насруллобой ва бошқаларни билар эди. Уста Ширин Муродов уйларни ғиштидан тортиб томини ёпишни, уйни охириги пардозигача бўлган ишларни жуда яхши билар эди. У меҳмонхоналарни, айвонларни безаганда, авваламбор, бичиғини тўғри топарди, уйнинг ёруғлик куч тушаётган ёруғлик томонини, бинони баланд - пастлигини, нақш нисбатларини, умумий Мазмунини ва қўйилган талабга мослаштириб безар эди. Бу устанинг янада усталар орасидаги ҳурмат ва обрўсини кўтаради. Лекин ҳасадгўйлар у ҳақда ҳар хил иғволар тарқатадилар. Кунларнинг бирида уни эрта тонгда уйдан олиб кетиб зиндонга

ташлайдилар. Зиндон уч қаватдан иборат бўлиб, унда қариялар, болалар, йигитлар ётишар эди. Уларнинг сочлари ўсган, кир ва ҳавоси жуда ёмон эди. Аҳадхон кейинчалик унинг айбини бироз кечиргандай бўлиб, Уста Ширинни сарбозликка сафарбар қилади. Кейинчалик амир Аҳадхон уни эллик кишилик уста тўдасига қўшиб Карманага жўнатади. Сарбозлик жуда оғир эди, нима дейилса, албатта, шу ишни қилиши керак эди, яна шуниси ҳам борки, у эркинликдан маҳрум этилган эди. Қочганлар қаттиқ жазоланар эди.

Ўша вақтлари Аҳадхоннинг 20 мингдан ортиқ сарбозлари бор эди. Уста Ширин у ерда чорбоғ ва саройлар қурилишларида иштирок этади. У ерда оддий ғишт теришдан бошлаб безатишгача бўлган ҳамма ишни қиларди. Оладиган кунлик маоши беш тангагина эди. Уста Шириннинг 4—5 йил ишлаб йиққан нарсаси беш-олтита адрас тўн ва салла бўлди. Ўша йили қиш қаттиқ келиб ишни оғирлаштирди. У қиш кунларининг бирида оёғини ва бармоқларини совуққа олдирди. Бу унинг умрбод оқсайдиган бўлиб қолишига сабаб бўлди. Ҳафтада бир марта сарбозларни пул топиб келиш учун қўйиб юборар эдилар. Уста Ширин бу вазиятдан фойдаланиб Уста Ҳаётнинг уюшмасига бориб ишлаб юрди. Аҳадхон ўша вақтларда бир қанча боғлар, саройлар, уйлар қурдиртирди. Уста Ширин бу ишларни ҳаммасига қатнашди. Аҳадхон касал бўлиб вафот этиши билан Уста Ширин Бухорога келди. Аҳадхон ўрнига ўғли

Олимхон подшо бўлди. У ўзига бир неча уйлар, боғлар яратади. Олимхон ўзига сарой қурдирмоқчи бўлади. Усталар танлар экан Уста Шириннинг ҳам номини тилга олади (15-расм). Ўша куни Олимхон ҳузурига Уста Ширинни чақиртиради ва эрталабгача токчасидаги синган панжараларни тузатишни буюради, акс ҳолда, уни жазога тортишини айтади. Уста Шириннинг қўлида фақат бир дона ганчкорлик асбоби бор эди. Ўша вазиятда эрталабгача бу панжарани ўз ҳолидай қилиб тузатади, аввал панжара қисмини ўйиб олиб кейин синган жойига улайди. Шундай қиладики, уланган жойи билинмайди, Амир Олимхон Уста Шириннинг ишини кўриб, унинг айбини тополмайди, аксинча, унга қойил қолади. Уста Ширинга Ситораи Моҳи Хосани безатишни топширади. Олимхон Уста Ширинга Ситораи Моҳи Хосанинг ҳомаки нусхасини тузиб келишни буюради. Уста Ширин сарой ҳеч бир бойнинг уй безагига ўхшамаслиги ва ажойиб чиқиши учун кўп изланади. Ниҳоят 2 ой

деганда уйнинг ойна заминли ганч ўймакорлиги билан безамоқчи бўлган хомаки нусхасини чизиб битиради. 1911 йили Уста Ширин Муродов Олимхонга чизган режасини ва ўйманинг хомаки нусхасини олиб келиб кўрсатади. Хонга маъқул тушади ва ишни дарҳол бошлашни буюради.

Уста Ширин ўзи учта уста ва шогирдлари билан ишни бошлайди. Нақш композицияларини чизиб ахтасини ўзи қилади. «Оқ зал»нинг энг қийин ишларини ўзи бажаради. Қўшни хонани эса Уста Ширин ўша вақтда машҳур ёғоч ўймакор Уста Абдуғофирни ва наққош Ҳасанжонни таклиф қилади, қўшни хонанинг рангларини тўқроқ олади, оқ зал контраст ажралиб туриши учун Уста Ширин Муродов ўйма ганчнинг сифатига жуда катта аҳамият беради. Баъзи нотўғри қилинган жойларни бошқатдан ўзи қилади. Саройни безашда уста бутун тажриба ва билимини ишга солади. Ганчкорлик санъатининг энг юксак қоидаларига амал қилган ҳолда бажаради.

Ниҳоят Ситораи Моҳи Хоса саройи битказилади. Уста Ширин «оқ зал» деворларидаги ойналарга ганчдан гул солиб, «ойна пардоз» нусхасини яратади. Баланд ва катта зал кенг деразалар орқали нурга тўлиб туради. Майин ва оппоқ рангли ганч хонага ёрқинлик ва тантана бахш этади. Ҳовлидаги чиройли кўмкўк барглар ва рангбаранг гуллар ойна фонида ажойиб манзара кашф этади, хона янада кенг бўлиб кўринади, Кечки пайт эса бу зал ўзига хос кўринишни беради. Қандилдаги шамлар ўйма ганч заминидаги ойнада ўзига хос жозиба кашф этади. Буларни ҳаммаси Уста Шириннинг қанчалик етук уста эканлигидан далолат беради. Оқ уй 1912 йилда бошланиб 1914 йилда битказилади. Бу иш Уста Шириннинг обрўсини яна ҳам оширади.

1915— 1917 йилларда хон аркининг қарама-қаршисидаги Болоҳовуз масжиди олдига баланд минора қурдирди. Бу минора безагини Қурбон Юлдошев бажаради. Минора Европа пишиқ гиштларидан қилинган, уларни ҳар хил териб айланма геометрик шакллар ҳосил қилинган. Пишиқ гиштлар ҳар хил шаклларга келтирилиб, ишлов берилган, шу гиштлар асосида гир айлантириб нақш ишланган. Атрофида сирли кошинлардан фойдаланиб ҳар хил геометрик нақшлар, юқори қисмига шарафа ишланган. Инқилобдан кейин Уста Ширин Муродов касалхона, жамоат бинолари ва турар жой қурилишларида фаол қатнашади. У С.Оржоникидзе номидаги

Бухоро Давлат педагогика институти биносининг қурилишида икки йил ишлайди. Шундан сўнг С.Айний номидаги Бухоро вилояти театри биносининг қурилишида қатнашади. Уста Ширин Муродов меъмор Б.Н.Засипкин бошчилигида IX—X асрларда қурилган Султон Исмоил Сомоний мақбарасини, XII асрда қурилган Магоки Аттот мақбарасини, XVI асрда қурилган Мир Араб мадрасасини, XVII асрда қурилган Султон Баёнқулихон мақбарасини ва бошқа архитектура ёдгорликларини қайта тиклашда, таъмирлашда фаол қатнашади. 1937 йилда Уста Ширин Муродов Самарқандлик Шамсиддин Ғофуров, Турсун Исмоилов ва бошқа ганчкор, ёғоч ўймакор, санг (тош) тарошлар билан Москвадаги Бутуниттифок қишлоқ хўжалиги кўргазмасининг қурилишига таклиф қилинди. У ерда Ўзбекистон ва Туркменистон (меъмор В. Амистин) павильонларини мазкур усталар халқ санъатининг юксак нафосатини жаҳон миқёсида намоиш қилдилар. Ганчкорлик санъатининг совет меъморчилигида муносиб ўрин олишига қодир эканлигини кўрсатдилар. Айниқса, Уста Шириннинг Ўрта Осиё павильонларини безаши меъморлар томонидан юксак баҳоланди.

1939 йил Самарқандда Ўзбекистон халқ амалий санъати усталари съезди бўлди. Съездда энг яхши ганчкорлар, кулоллар, ёғоч ўймакорлари, наққошлар ва бошқа усталар таклиф қилинди. Съездда халқ амалий санъатининг аҳамияти, усталарни ҳар хил конференцияларга қатнашиши, уларни ҳар хил қурилиш ишларига жалб қилиш ҳамда қурилиш усталари тайёрлайдиган мактаблар очиш, унда ганчкор, дурадгор, наққошлар ва бошқа усталар тайёрлаш кераклиги масаласи қўйилди.

Шу съезддан сўнг Тошкентдаги Музкомедия театрини безатишга самарқандлик ва бухоролик усталар таклиф қилинди. Бу иш ганч ўймакор усталарнинг ўз хунари, маҳоратини кўрсата оладиган фурсат бўлди. Уста Ширин Муродов театр биносига Бухородаги шарафани такрорламай бинога мос бўлган мутлақо бошқа шарафани бажаради. Бухоро ва Самарқанд усталарининг бир қанчаси вилоят ижроия қўмитаси биноти қурилишига жалб қилинади. Уста Ширин бу бинода ажойиб шарафа ва панжаралари билан қатнашади.

1940 йил сентябрь ойида «Ўзкомстарис» бошчилигида Самарқандда Шердор мадрасасида қурилиш усталари тайёрлайдиган курс очилади. Унга юздан ортиқ энг яхши қобилиятли ўқувчилар қабул

қилинади. У ерда Уста Ширин Муродов ганч ўймакорлигидан дарс беради. Уста Ширин Муродов ўз тажриба ва маҳоратини ўргатиш учун Самарқандга кўчиб кетади. 1940—1945 йиллар ичида Уста Ширин Муродов ганч ўймакорлик санъатини ёшларга ўргатади. Уларга нақш турлари ислимий ва гириҳ нақшларини қуриш қонун қоидаларини, уларни бинога қўллаш йўлларини ўргатади (Уста Ширин Муродовнинг Накш композицияси). Уларга оддий ва мураккаб шарафаларни чизиш ва уни амалда бажаришни макетлар ясаб ўргатади. 1941 йил ўқитувчилар ва баъзи ўқувчилар армияга она Ватанни ҳимоя қилишга жўнадилар. Ўша йиллари жуда оғир йиллар эди. Уста Ширин ўша йиллари шунча қийин вазиятга қарамасдан архитектор В.Н.Засипкин ва Н.Ш. Лукашова билан «Ганч ўймакорлик санъати» қўлланмасини ёзади. Лекин бу қўлёзма редакцияда бир неча чизма ва фотолари билан йўқолиб кетди.

1943 йили Уста Ширин Тошкентдаги Муқимий номли театр биноси безагини бажаришга таклиф этилади. У фақат бинони безатишда эмас, балки кўришга ҳам ёрдам беради. Уша вақтларда Уста Ширин Тошкентга кўчиб келиб яшар эди. Фиштни теришда машҳур фарғоналик меъмор уста Юсуф Али Мусаев, Самарқандлик Ақром Умаров ва бошқалар қатнашдилар. Уста Ширин бу театрда кираверишдаги бўртма устунларни, панжара, шарафаларни ва бошқаларни бажаради. 1947 йили Муқимий номли театрни иккинчи марта безашда қатнашиб кираверишдаги йўлак тепасини ва асосий, марказий гумбазнинг ганч ўймакорлик ишларини бажаради. 1946 йили меъмор академик Шусев лойиҳаси бўйича Алишер Навоий номидаги опера ва балет театри биносини қуришда қатнашади. Уста Ширин Муродов ўзининг энг нозик «ойна пардоз»ни бинода ишлатди. Девор ва шифтларни ҳар бир юзаси бадиий ганч ўймакорлиги билан безатилди. Уста шифтларни ажойиб ва мураккаб шарафалар ҳамда нафис ишланган қандиллар билан безатади. Уста Шириннинг ўймакорлик техникаси — Бухоро ўймакорлик мактабининг техникаси сифатида характерланади. Уста Ширин Муродов ганч материалидан усталик билан фойдаланиши, Бухоро усталарига хос бўлган ўймакорлик, ганчкорлик ишлари безакларининг нафис ва гўзаллиги, композициясининг қувноқлиги, нозиклиги билан ажралиб туради. Унга Алишер Навоий номли опера ва балет катта театри биносининг қурилишида кўрсатган хизматлари учун давлат мукофоти лауреати берилади.

1947 йилда немис фашистлари устидан қозонилган галабамизга бағишлаб Тошкент марказига курант қурилади. Бу бино лойиҳасини архитектор А.А.Мухамедшин чизади. Уни безаш Уста Ширин Муродовга топширилади. Уста Ширин ажойиб шарафа ва устунни юқори қисмига бўртма ганч ва ҳар хил панжаралар ўйиб ишлайди. 1952 йилда 1957 йилгача П.Бенков номидаги билим юртида ганч ўймакорлигидан дарс беради. Кўпгина ажойиб шогирдлар етиштириб чиқаради. Тошкентдаги Собир Раҳимов номли кинотеатрнинг ўйма ганч ишларини Уста Ширин бажаради. Ундаги шарафа ва панжаралар ажойиб қилиб бажарилган.

Уста Ширин Муродов Шохимардондаги Ҳамза Ҳакимзода мақбараси шарафаларини бажаради, ҳозирги Алишер Навоий номидаги адабиёт музейининг ганч ўймакорлигини, ёш томошабинлар театрини, гўшт-сут саноати вазирлигини, совхозлар вазирлигини, Навоий кўчасидаги уч қаватли уй ложаларини ва ҳавозали ички шарафаларни М.Булатов ва Л.Караш лойиҳалари асосида бажарди, С.Оржоникидзе районидаги колхоз чойхонасининг ўйма намоён ва панжараларини бажарди. Уста Ширин Муродов умрининг сўнгги йилларида яна архитектура ёдгорликларини қайта тиклашга таклиф этилади. У Бухородаги XV асрда қурилган Улуғбек, XVII асрда қурилган Абдулазизхон мадрасаларини қайта тиклайди. У ерда мураккаб шарафаларни моҳирона таъмирлайди. Тошкентдаги XVI асрда қурилган Бароқхон мадрасасининг токча ва шарафаларини қайта тиклайди. Маданият ёдгорликларини муҳофаза қилиш қўмитасининг буюртмаси билан 600 га яқин форматда чизмалар ишлаб уларни ишлаш йўлларини ёзиб қолдирган. Унда нақш тузиш методикасининг назарий томонлари ва сўзларининг луғавий маъноси тушунтирилган. Бу тарихларнинг ўзи бебаҳо хазинадир.

Уста Ширин Муродовнинг шогирдлари устозидан миннатдор. Унинг шогирдлари жуда кўп. Улардан Анвар Қулиев, Абдурасул Ибодов, Иброҳим Шермухамедов, Исматулла Неъматов, Назрулла, Муродов, Тойир Жалилов, Ғайбулла Неъматов, Робижон Қурбонов, Аминжон Саломов, Маҳмуд Усмонов ва бошқалар, уларнинг ҳар бири ўзига хос мактаб яратган усталар бўлиб етишдилар. Партия ва ҳукуватимиз Уста Ширин Муродовнинг ажойиб санъатини юксак тақдирлади. 1943 йилда Муродовга Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби унвони берилди. Шу йили Ўзбекистон Фанлар

академиясининг биринчи сессиясида уни Ўзбекистон Фанлар академиясининг фахрий аъзоси қилиб сайлашди. Уста 1945 йилнинг баҳорида Мехнат кизил Байроқ ордени билан мукофотланди. 1948 йили эса Алишер Навоий номли опера ва балет театрининг Бухоро залини беагани учун Давлат мукофотиغا сазовор бўлади. Уста Ширин Муродов 1957 йили 12 февралда Тошкентда вафот этади. Лекин унинг номи халқ дилида ва тилида абадий яшайди ҳамда яшамокда.

Устанинг яратган бой анъаналари шогирдлари томонидан ривожлантириб борилмокда.

Тошпўлат Арслонқулов

Тошпўлат Арслонқулов (1882—1962 йил). Ўзбек ганчкорлик санъатининг машхур усталаридан бири. У 1882 йида Тошкент шаҳрида ганч ўймакор устаси оиласида туғилади. Отаси Арслонқул Назаров ўша даврда машхур усталардан бири эди. Унинг ота-боболари ҳам ганч ўймакор бўлган.

Арслонқул Назаров ўз ўғлини 12 яшарлигида хунар ўргатиш учун ўзи билан олиб юрди, унга ганчкорлик санъатининг сирларини, нақш композициялар тузишни, уларни ўйиб ўзига хос пардоз бериш йўллари ва бошқаларни яхшилаб ўргатиб борди. Айниқса, чока пардозда кўп ишлади. Тошпўлат кўп йиллар давомида отасига ёрдамчи бўлиб юрди. У аввал отасига ганч қориб бериб турди, кейин нақшлар заминини ўйди, сўнгра оддий пардозларни бажарди. Тошпўлат аста-секин оддий ва мураккаб вазифаларни бажарди, баъзи композицияларни ўзи мустақил тузди, унинг хатоларини отаси тузатиб биноларда қўллай бошлади. Унинг ишларини кўрган кишилар жуда кўп жойларга таклиф эта бошладилар. У Тошкент, Қўқон, Самарқанд, Бухоро, Фаргона каби шаҳарларга бориб, ганч ўймакорлик ишларини бажарди. Бу шаҳарлардаги маҳаллий бойларнинг меҳмонхоналарини, саройларини ажойиб ганч ўймакорлик ишлари билан беади. У хонани ўйма гулли намоёнлар, токчалар, китоба ва бошқача ишлаб, четини занжира ва рута ислимли ҳамда геометрик нақшлар билан ишлар эди. Хонага нур ва ҳаво кириб турадиган жойларини кўпинча ганч панжара билан ўйганлар. Айниқса, бойларнинг айвон ва меҳмонхоналарини ганч ўймакорлиги билан кўп безатар эдилар. Ўйма ганчлар ўзбек уйларининг зеб-зийнати ҳисобланган.

Ўша вақтларда у безаган биноларнинг баъзи бирларигина сақланиб қолган. Шулардан айримларини кўриб чиқамиз. XIX асрнинг охирларида Тошкент Ўзбекистон кўчасидаги Юсуф Давидовнинг уйини ганч ўйма билан айвон ва меҳмонхонасини ота-бола безаганлар. Бино жуда баланд ва серхашам безатилган. Уйнинг шифтини кўтариб туриш учун муқарнас бошалик устунлар қўйилган бўлиб, хонага ўзига хос ўйма ва нақш безаклар танланган. Меҳмонхона ва айвоннинг бичими жуда яхши тузилиб хонанинг баландлигига мос нисбатда изора, намоён, токчалар, фризлар тўғри топилган. Айвоннинг ўрта деворларига ҳар хил шаклдаги намоёнлар ишланган, айниқса, мажнунтол ва бир қанча ислимий номоёнлар ўзининг динамикавийлиги билан кишини мафтун қилади. Ҳар бир намоённинг атрофи ўзига хос ҳар хил қалинликда ва геометрик занжиралар билан ўралган бўлиб, намоён композицияларининг кўримлилигини оширади. Занжирадан кейин рах қолдирилган. Хонадаги ҳар бир намоён атрофида дурафтор ҳошия ислимий нақш билан ўралган. Китобага эса «бешсақки зўникки» рахли гириҳ композицияси ишланиб, бу тўртбурчак юзига мос тушган. Унинг атрофи ўзига хос бошқача геометрик занжира билан ўралган. Изорага эса геометрик нақш композицияси ўйилган. Бино айвонида муқарнасли токча, дераза атрофига геометрик нақшлар ўйилган. Ганч ўймакорлигининг замини ҳар хил ранглар билан бўялган. Асосан яшил, ҳаворанг ва қизил ранглар билан берилган.

Ганч ўймакорлигини Тошпўлат Арслонқулов чока пардозда бажарган. Пардоз берилаётганда хонага тушаётган ёруғлик ҳисобга олинган. Тошпўлат Арслонқулов ҳар бир токча, ҳошия, тахмон атрофларини икки қатор ҳар хил геометрик занжиралар билан ўраб чиққан, бу ўйма нақшларни кўримлилигини оширади. 1902-1903 йилларда А.Половцевнинг Европача қурилган уйи ўзбек миллий безагида битказилди. Уйнинг айвони, катта меҳмонхонаси ва ётоқхонаси жуда жимжимадор қилиб безалган. Айниқса, Тошкент ганч-корларининг ишлари ўзига хос характерда эди, уларнинг ўйма нақш композициясида катта шохбарг ва тўпбарглар йирик жимжимадор қилиб безатилган бўлиб, ўйма чока пардоз берилган. Деворларга ўйилган ганч ўйма намоёнлар вертикал ҳамда горизонтал жойлаштирилган бўлиб, атрофи майда энсиз занжира, ислимий рута, яъни ҳошия нақшлар билан ўралган. Намоёнлар ўсувчан ислимий

динамик худди юқорига қараб ўсаётган табиат ўсимликларини эслатади. Бу эса Уста Арслонқул ота ва Т.Арслонқуловнинг табиат қоидаларига асосланиб композицияни янада жонли ва табиий чиқишига интилганини, маҳоратини кўрсатади.

Т.Арслонқулов горизонтал жойлаштирилган икки пештоқни ўйиб бу пештоқларга ўймада нақшлар турунжсимон ислимий композициясини ишлаган. Бу намоёнларни уста лўла пардоз асосида безаган. Бу композициядаги қўш чизикли меҳробсимон таноб ўйма композицияни бадий қилиб кўрсатиб турибди. Ўйма чуқурлиги 10 мм атрофида бўлиб деразадан тушаётган ёруғлик ҳисобга олиниб пардоз турлари тўғри топилган. Чунки деразадан тушган ёруғлик ўйма нақшларни янада бадийлаштиради. Бинодаги ўйма нақшга ёруғлик кам бўлганидан оппоқ ганчлар заминига яшил ва ҳаворанг берилганлиги заминни жуда нафис қилиб кўрсатади. Намоёнга қараб турган киши хоҳ узокдан хоҳ яқиндан қарамасин унинг ўзига хос жозибадорлигини кўради.

Албатта, усталар буларни аввалдан ҳисобга олганлар. Ўйма намоёнлар худди гўзал табиатни эслатади.

Уларга қанча кўп қаралса намоёндаги манзарани шунча кўп жумбоқлари ечилади. 1910 йилда архитектор А.Бурмейстер уста Тошпўлат Арслонқуловни ўз қурилиш ишларига жалб қилади. Ўша вақтларда Арслонқулов ёш бўлса-да, ҳаракатчан, чаққон, кўп нарсаларни билишга ҳаракат қилар эди. У рус биноларининг қурилишида сувоқчи ва рус усталари билан «лепка» (қолипда ўйма нусхалар тайёрлаш) усулида ишлар қилди. Т.Арслонқулов қурилишда рус архитекторлари И.Маркевич ва қурувчилар Г.Сварчевский, К.Тильгина ва бошқалар билан танишиб бирга ишлади. У рус архитекторлари билан ишлаб кўп нарсаларни ўрганди, қурилишнинг айрим сирларини билди, Тошкентдаги ва Қўқондаги кўпгина рус биноларининг қурилишида иштирок этиб, уларни лепка усулда безади. Қурилишда унга нақш андозаларини берар шу асосида ҳар хил қолиплар ишлаб нусхалар тайёрлар эди. Т.Арслонқулов рус усталари ичида юриб рус тилини яхши ўрганди. Рус тилидаги қурилишга оид адабиётлар билан танишди. Булар эса устанинг ижодига ижобий таъсир этди. Рус «лепка» усулини жуда яхши ўрганди.

Т. Арслонқулов безаган биноларининг айримлари сақланиб қолган, улардан лепка усулида ишланган ишларидан бири «Азов

Дон» банки (ҳозир давлат банки), собиқ «Националь» меҳмонхонаси (ҳозирги Шарқ меҳмонхонаси), собиқ халқ уйи, Биховский уйи, Қўқондаги «Рус Осие» (ҳозирги давлат банки) ва шу сингари биноларни европача қуриб лепка усулида беади. Бу биноларни рус услубига хос бўртма ҳошия нақшлар билан беаб чиқди. Баъзи жойларда бадий қиёфаларни бўртма қуйма усулида ишлади. Буларнинг ҳаммаси Т. Арслонқулов тажрибасини янада орттирди.

Т.Арслонқулов совет ҳокимияти йилларида йирик қурилишларда фаол иштирок этди. Шулардан меъмор Маркевич ва бошқалар таклифи билан 1929 йили Тошкент шаҳрида Ҳамза номли Ўзбек Давлат академик драма театри қурилади. Ундаги безак ишларига Т.Арслонқулов қатнашади. У фойелар, деворлар, театрнинг фасадларини турунж ва доира (розетка) нақшлар билан беади. (Бу бино бизгача етиб келмаган). Театрнинг ички қисмларини ислимий ҳошия нақшлар билан беади. Бу безаклар рус лепкасига ўхшаб кетадиган услубда безатилади.

30- йилларда Т.Арслонқулов ва кўпгина ганч ўймакор усталар Тошкент вилояти ижроия қўмитаси (облисполком, яъни ҳозирги ЎзФА қўлёзмалар ва адабиёт шунослик институти, адабиёт шунослик музейи ҳамда ТЮЗ) ни ганч ўймакорлиги билан беади. 1936-1938 йилларда Москвадаги Бутуниттифоқ қишлоқ хўжалик қўрғазмасидаги Ўзбекистон ва Туркменистон павильонларини беада ажойиб ганч ўймакорлик иши билан ўз хиссасини қўшди. 1939 йили С.Полупанов бошчилигида Тошкент ижроия комитети ва эстрада театри биноти ганч ўймакорлиги билан безатилади. Бу безакларнинг композициясини С.Полупанов чизиб беради. Т.Арслонқулов уларни бажаради. Улар лепка усулида ишланиб, орнаментларида, айниқса, геометрик нақшлар, мусиқа асбоблари, пахта, буғдой ва бошқалар барелъеф шаклида рамзий (Т.Арслонқулов шогирди билан намоён бажармоқда) тахтани ўйиб ишланган, бу эса устанинг фантазияга бой эканлигидан далолат беради. У 1947 йили Тошкент Навоий номли опера ва балет катта театри қуриб битказилади. Усталар ичида Тошпўлат Арслонқулов ҳам бор эди. Уз шогирдлари билан Тошкент залини беади, бундан ташқари вестибюль ва фойеларнинг беагини Шусев лойиҳаси бўйича бажарди. Арслонқулов театрни беада катта роль ўйнади (Т.Арслонқулов ўз бригадаси билан иш вақтида). У барча вилоят ва жумҳурият-

лардан келган машҳур ганч ўймакор усталар билан танишди, академик Шусев билан яқиндан алоқада бўлди. Т.Арслонқулов театр меҳмонхонаснни безашда қўйма усулидан фойдаланди. Кўпгина нусхалар чизиб қолиплар тайёрлади. Қолиплар асосида нусхалар тайёрлаб деворларга ёпиштириб чиқар эди. Уста аввал маълум ўйма нақшни тақсимини ўйиб унинг асосида қолип олар ва қолипга мой ёки керосинда шамни эритиб суртиб, суюқ ганч қўйиб 10—20° даража атрофларида қотгандан сўнг нусха олар. Нусханинг яна бир-икки жойини пардозлар эди. Уйни девор ва шифтларига ёпиштирилган ганч тахталарнинг уланган жойлари текисланиб чиқиларди. А. Шусев театрнинг томошабинлар залидаги ганч ўймакорлигининг хомаки нусхасини чизиб берди. Уймаларни эса Т.Арслонқулов бажарди.

Т. Арслонқулов бирор хонага композиция чизар экан нақш битганда қандай чиқиши, замини, ўймаси, унинг ингичка ёки йўғонликларини, хона ёруғлигини ҳисобга олар ва ўзига хос пардоз турларини танлар эди. Уста ўзбек миллий анъаналарини сақлаган ҳолда безарди. У аҳоли яшайдиган хоналардаги безак турларини ўз ўйма ишида кўрсатди. Т.Арслонқулов архитектор Р.Абдурасулов билан заллардаги нақш композицияларини тузди. Улар уйнинг девор қисмини тенг уч қисмга бўлиб фоиз қисмини эса ўсимлик-симон ўйма нақшлар билан безади. Шифтни эса геометрик нақш композицияси билан гир айлантириб ўртасига барельефли бўртма геометрик турунж композициясини бажарди, ҳамда ажойиб ўйма қандилни ясади. Уста Тошкент залига «мажнунтол», «пахта гул», «пушак ислими», «ислимий палак», «кузаги ислими» ва бошқа ўйма композицияларни бажарди. Унинг ўймалари чуқур бўлиб худди лепка усулида безатилганга ўхшаб кетади.

Т.Арслонқуловнинг, айниқса, ўйма «палак» композицияси жуда яхши чиққан. Ислимий нақшдор, тўртбурчак ром ичига доира шаклида ўйма нақш ишланган. Айлана марказида 8 рахли гирих, кейин айлана ва қўш рах, сўнгра айланма ислимий нақш, ниҳоят дурафтор ҳошия нақш билан ўраб ўйиб чиққан. Бу «палак» композиция, айниқса, динамиклиги ва ўзига хослиги билан киши диққатини жалб этади. Бу композициялар тузилишидан хонанинг кўп жойларида турли комбинацияларда фойдаланилган. Тошпўлат Арслонқулов эшик тепасига горизонтал ҳолатда «пушак ислими» намоён ишлаган, бу ўйма ҳам ўзига хос чиққан. Т.Арслонқулов

Термиз залини битказишда ёрдамлашган ҳамда Фарғона залига ҳошиялар учун қолиплар тайёрлаган. Т. Арслонкулов фақат қурилишларни безашдан ташқари музейларга бир қанча намоёнлар, фризлар, бажарган. 1951 йили Ленинграддаги этнография музейи учун турли хил учта намоён ясаб берган. Уларнинг биринчиси «мажнунтол» иккинчиси «чор кунж ислими», учинчиси «пушак ислими» композицияларидир. 1951 йилда Ўзбекистон Давлат санъат музейи учун бир нечта намоёнлар ишлаган. 1958—1959 йилларда жумҳуриятимизда ўзбек санъати ва адабиётига бағишлаб кўргазма очилди. Бу кўргазмага халқ амалий санъати усталари қаторида Уста Арслонкулов ўйма фриз ва намоён композициялари билан қатнашди. У фақат биноларни безатишда қатнашибгина қолмай, жуда кўп шогирдлар тайёрлади, ганч ўймакорликда олган бутун тажрибаларини ёшларга ўргатди. Ганч ўймакорликдан тўғарак очиб мактаб ўқувчиларига ганчкорлик сирларини ўргатди.

1952 йилдан бошлаб П.П.Беньков номли Бадий билим юртида ганч ўймакорлигидан дарс берди. Кўпгина бўлажак усталарга ўз тажриба ва маҳоратини ўргатиб И.Зайнутдинов, И.Романов, С.Беохин, В.Зуфаров каби шогирдлар тайёрлади. У етиштирган шогирдлари билан кўпгина биноларни ганч ўймакорлик ишларини бажарди. 1959 йилда Ўзбек халқ Адабиёти ва санъати декадасида ва кўпгина кўргазмаларда қатнашди, бирқанча мукофотлар олишга сазовор бўлди. 1962 йили Тошкент шаҳрида вафот этди.

Т.Арслонкуловга халқ амалий санъатини ривожлантиришда қўшган ҳиссаси учун 1944 йили Ўзбекистон халқ рассоми унвони берилди. 1948 йили А.Навоий номли опера ва балет катта театрини ганч ўймакорлиги билан безашда қатнашгани учун Давлат мукофоти, унинг халқ олдидаги хизматларини юқори баҳолаб Ленин ордени ва «Фахрий белги»си (Знак Почета) медали билан мукофотланади. Ўзбек миллий санъатини ривожлантиришда қўшган хизматлари учун Т. Арслонкуловни 1954 йили «Хурмат белгиси» ордени билан тақдирлашди. Моҳир ганч ўймакор ўзбек қадимий санъатининг миллий аънаналарини давом эттириб, ажойиб санъат асарларининг дурдоналарини қолдирди. Устанинг ноёб ўйма нақшлари ёш ганч ўймакорларга мактаб вазифасини ўтамоқда

Маҳмуд Усмонов

Маҳмуд Усмонов Тошкент шаҳар Кўкча даҳаси, Обиназар маҳалласида 1910 йил 3 январда туғилган. Отаси Маҳмудни ёшлик чоғиданоқ турар жойларни безаш ишларига бирга олиб юрар, унга ганчкорликнинг дасталабки сирларини ўргатар эди. Унга аввал оддий ўсимликсимон ва геометрик нақшларни чизишни, амалда эса ганч элашдан тортиб пардоз турларини беришгача ўргатди. Уста Усмон Икромов уй бичимини жуда тўғри топар Унинг сирларини ёш Маҳмудга ўргатар эди. Ота бола хонадонларда меҳмонхона, айвон ва оддий хонадонларнинг таҳмон ва косамонларига безак беришарди. Ўша вақтда у 15 ёшларда эди. Баъзи катта меҳмонхоналарни ёки айвонларни ганчкор усталар биргаликда бажаришар эди. Маҳмуд Усмонов ганч ўймакорликни ҳар хил турларида бемалол ишлай оладиган мустақил уста бўлади. У 1936 - 37 йиллари ўрганган билим ва ҳунарларини болаларга ўргата бошлайди. Чунончи 36 - болалар уйида ва бир неча мактабда ганч ўймакорлиги тўгаракларида дарс беради. 1938 йилда Ўзбекистон санъат музейида ўймакорликка оид экспонатларни таъмирлашда қатнашади. 1940 йилларда бир қанча наққош ва ганч ўймакор усталар билан Маҳмуд Усмонов собиқ Половцев уйининг безакларини қайта тиклашда қатнашади. 1943—1944 йиллари «Ташсовет» (ҳозирги Муқимий номли театри) ни безашда иштирок этади. Бинонинг гумбазини қуришда Марғилонлик меъморлар Ўз Фанлар академиясининг Фахрий аъзоси Юсуф Али Мусаев қатнашади. 1945—1947 йилларда А.Навоий номли театр биносини қуришда Маҳмуд Усмонов ҳам бор эди. Театр биносини юксак даражада маҳорат билан безаганлари учун кўпгина усталарга Давлат мукофоти берилди.

Уста Маҳмуд Усмонов Рассомлар уюшмасига қабул қилиниб, унинг ижоди янада раванқ топади. У ўша вақтларданоқ ҳар хил кўргазмаларга қатнашади, музейларга ганч ўймакорлик намуналарини тайёрлаб беради. 1950 йилдан «бошлаб Островский номли Тошкент шаҳар ўқувчи ва ўқувчилар саройида ганч ўймакорлик тўгарагини олиб борди. У ўқувчиларга искана қалам билан ганч ўйишни, минқор билан унинг заминини тозалашни, шутургарданда пардоз беришни ўргатди. Уларнинг қилган ишлари ҳар хил кўргазмаларда намойиш этилиб, кўпгина фахрий ёрлик ва мукофотларга сазовор бўлди. Уста Маҳмуд Усмонов шогирдлар тайёрлаб улар

билан бир неча биноларни безади. Ўқувчиларга санъатини, маҳоратини сидқидилдан ўргатди.

1950-йилларда Н.Островский номли Тошкент шаҳар ўқувчи ва ўқувчилар саройидан келган Тохирга 1955 йилгача ганч ўймакорлик сирларини ўргатди. 1956 йили эса бу тўгаракни энг яхши шогирдларидан бири Тохир Шарипов олиб борди. 1953 йили Унда Маҳмуд Усмоновнинг илтимоси бўйича Тошкент шаҳрида П.Бенков номидаги жумҳурият бадиий ўқув юрти қошида халқ амалий санъатининг бир неча бўлимлари, шу жумладан ганч ўймакорлиги бўлими очилди. Маҳмуд Усмонов 1953 йилдан 1960 йилгача ганч ўймакорлигидан дарс беради. Уста жуда кўп шогирдлар тайёрлади. 1960 йили ганч ўймакорлиги бўлимини битириб чиққан усталарга иш йўқ эди, базага эга эмасмиз, деган баҳоналар билан ёпилди. Давлатимиз унинг педагогик фаолиятини тақдирлаб Ўзбекистон Олий Совети Президиуми «Ёш авлодни санъатга ўргатишда кўрсатган катта хизматлари учун» фахрий ёрлиғи билан ва Ўзбекистон Маориф Министрлиги «Халқ маорифи аълочиси» нишони билан мукофотлади. 1957 йили Уста Маҳмуд Усмонов қирққа яқин шогирди билан Уста Шириннинг машҳур Ситораи Моҳи Хоса саройидаги ганч ўймакорлигини қайта тиклайди. Бу иш Уста Маҳмуд Усмоновга яна катта мактаб ҳамда тажриба бўлди. У 1960 йили икки марта Ўзбекистон Олий Совети Президиумининг фахрий ёрлиғи билан тақдирланди. Уста Маҳмуд Усмоновнинг ганч ўймакорлик тажрибаларига асосланиб, кўпгина уйлар вайрон бўлди, архитектура ёдгорликларига шикаст етди. Шулардан бири Улуғ Ватан урушида немисфашистлари устидан қозонилган ғалабага бағишлаб қурилган Курант биноси эди. Бу архитектура ёдгорлигини Маҳмуд Усмонов шогирдлари билан кунгилдагидек қилиб таъмир этади. Маҳмуд Усмонов ганч ўймакорлигига ажойиб янгилик, яъни ёғоч ўймакорлигида ишлатиладиган чакич заминини ганч ўймакорлигига қўллаб, ўйма композициясини янада майинлаштириб юборди. Бу янгиликни аввал ҳеч бир уста қўлламаган эди. У умумий ҳамма биноларнинг безагида ганч ўймакорлигидан ўринли фойдаланади. Чакич заминли нақш композицияни чакичланган юзаси умумлашиб, текис ўйилган жойларга қараганда оқиш кўринади, натижада композицияни майинлаштириб кўрсатади. Бу усулни Маҳмуд Усмонов кўп қўллаган. Чунончи, Ўз Марказий Қўмитаси биноси ажойиб

безалган. Устанинг ганч ўймакорлигида характерли ўрни шундаки, унинг деярли ҳамма композициясида Ўзбекистоннинг оқ олтини пахта нақш элементини кўриш мумкин. 1967 йили Ўзбекистон Министрлар Совети биносининг ганч ўймакорлиги билан М.Усмонов безайди. У зал безаги учун икки хил нусха тайёрлайди, улардан бири олти рахли, иккинчиси кўшқаватли гирихдан фойдаланади. У устунларга паргори ислимий нақшни қўллаб ажойиб асар яратади, бинони безатишда пах пардоздан фойдаланади. 1967 - 1968 йиллар Маҳмуд Усмонов Ҳамза номидаги Академик драма театрининг ички ганч ўймакорлик безагини бажаради. У ерда қирма, чока, табақа пардоздан фойдаланади. Бу Маҳмуд Усмонов ижодининг энг яхши санъат намуналардан биридир.

1968 йили устага Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети маъмурий биносининг ички ганч ўймакорлик ишлари топширилади. У ерда М.Усмонов ганч ўймакорлигининг ажойиб намуналарини кўрсатди, айниқса, «халқлар дўстлиги» композицияси муваффақиятли чиққан. У қардош совет халқларининг дўстлигини бадий ифодалаб худди чаманзордаги боғларни шу қатори рамзий нақшни ўта моҳирона бажарган. Унда фақат чизмалар нисбатигина ҳисобга олинмай ўйма нақшнинг динамиклигига ҳам катта эътибор берилган. У ер чока ва қисман пах пардозда ишланган. Бу бинода чакич услуги яхши қўлланган. 1968 йили Маҳмуд Усмонов Ўзбекистон Қишлоқ хўжалик вазирлиги биносидаги мажлислар залини ўйма ганч билан безайди. Бу ерда нақшлар 1,5 см ўйилиб чока пардоз билан безалган. Айниқса, ислимий нақшларнинг нафислиги ва динамиклиги кишини жалб қилади.

1968 йили Маҳмуд Усмонов Алишер Навоий номли адабиёт музейи безакларини бажаради. У ерда геометрик ва ўсимликсимон нақш элементларидан фойдаланиб ўймаларга чока пардоз баъзи жойларда пах ва табақа пардоз берган. У куйидаги биноларнинг ганч ўймакорликлари Ўзбекистон Марказий Қўмитаси маъмурий биносини, марказий универмаг, Баҳор концерт зали, Тошкент марказидаги янги қурилган Ленин ҳайкали трибунаси тагидаги залларнинг ганч ўймакорликларини безаган. 1969 йили Самарқанддаги аэропорт биносини безайди 1970 йили эса Регистон майдонидаги ресторани, 1969—70 йиллари эса. Марказий музейининг Тошкент филиалини, 1973 йили Ўзбекистон Санъат музейини, 1973 йили Сурхондарё вилоятидаги музыкали драма

театри биносини беади. 1971—74 йилларда Киев, Донецк, Тошхувуз, Чимкент ва бошқа жойларда жамоат биноларини беади. 1979 йили Махмуд Усмонов Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий номидаги санъатшунослик институтининг биноларини ўйма ганч билан беайди. Уста Махмуд Усмонов беш марта Ўзбекистон Марказий Кўмитасининг фахрий ёрлиғи, 1967 йили бутун иттифоқ Халқ хўжалиги кўргазмасида шогирдларининг ишлари юксак баҳоланганлиги учун Ўзбекистон Маориф вазирлигининг фахрий ёрлиғи билан ҳамда бутун иттифоқ Халқ хўжалиги кўргазмасининг иккинчи даражали кумуш медалига сазовор бўлади. Махмуд Усмоновнинг қобилиятли шогирдлари ўз ишларини фақатгина Республикада эмас, балки Ҳиндистон, Польша, Япония, Америка ва бошқа чет эл шаҳарларида намойиш этдилар. Унинг ганч ўймакорлик тўғаракларида ихлос билан ҳунар эгаллаган шогирдлари рассомлар уюшмаси аъзолигига қабул қилинган, улардан Мирзиёд Каримов, Ҳаётилла Абдуллаев, Абдурахмон Султонов, Мирвоҳид Усмонов, Анвар Пўлатов, Мирмаҳмуд Раҳматов, Ҳабибиддин Муродов, Мўмин Султонов, Фаҳриддин Ҳамдаев, Абдуқаюм Самадов, Зиёвуддин Юсупов, Рауф Ибодов, Умар Тоҳиров, Юсуф Одиловлардир. 1967 йили «Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби» унвони, 1974 йилда Махмуд Усмоновга «Ўзбекистон халқ рассоми», унвони берилди. 1968 йили Ҳамза номидаги Республика Давлат мукофоти ва 1975 йили Давлат мукофоти сазовор бўлди. 1970 йилда Меҳнат қизил Байроқ ордени берилди. Халқлар дўстлиги музейининг залини ганч ўймакорлиги билан беади. Ўзбекистон Рассомлар уюшмаси кўргазмалар залини ҳам ганч ўймакорлиги билан беади. Махмуд Усмонов мамлакатимизнинг Москва, Сочи, Донецк, Киев, Пенза, Воронеж ва бошқа шаҳарларидаги ўймакорлик ишларида қатнашган. М. Усмонов санъатида Бухоро услубига хос нозиклик ва серҳашамлик, Самарқандга хос мураккаблик ва улуғворлик, Тошкентга хос аниқлик ўз ифодасини топади. Давлат мукофоти лауреати, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби Уста Махмуд Усмонов халқимиз ганчкорлик санъатининг энг яхши анъаналарини давом эттирди. Уста санъатимиз тарихида бой тажрибаси билан ўчмас из қолдирди.

Юсупов Зиёвуддин Мирқодир ўғли ва Тоҳиров Умаржон

Юсупов Зиёвуддин Мирқодир ўғли ва Тоҳиров Умаржон 1950 йилда Тошкентда туғилишган. Зиёвуддиннинг отаси кулолчилик билан шуғулланган. Умаржоннинг отаси эса ўқитувчи эди. Уларнинг халқ амалий санъатига бўлган қизиқишлари оталаридан мерос қолган.

Улар мактабда ўқиб юрган кезларидаёқ ганч ўймакорлик санъатига қизиқа бошлаганлар. 1964 йили Умаржон ва Зиёвуддинлар еттинчи синфидаёқ Тошкентда ўқувчилар саройи ҳузурида ишлаб турган ганч ўймакорлик тўғарагига қатнаша бошладилар. Уларга ганч ўймакорлик сир асрорларини Ўзбекистон халқ расоми, Давлат мукофоти лауреати Маҳмуд Усмонов ўргатди.

Тошкент Политехника институти меъморчилик бўлимида таҳсил кўрдилар. Уларнинг ниятлари битта. У ҳам бўлса, ганч ўймакорлик санъатининг юксак чўққисини эгаллаш эди. Икки санъаткор Маҳмуд Усмоновдан узоқ йиллар олган тажрибалари ва институтда архитектура бўйича олган билимлари асосида мустақил асарлар яратишни ўз олдиларига мақсад қилиб қўйган эдилар. Шунинг учун ўзларига шогирд тайёрлаш мақсадида 1975 йили Йўлдош Охунбобоев номли ўқувчилар уйида ганч ўймакорлик тўғарагини ташкил этдилар.

1975—1977 йиллар давомида талантли шогирдлар тайёрландилар ва 1977 йили улар ижодий уюшма ташкил этдилар. Улар Уста Ширин Муродов кашф этган «ойна пардоз» услубини ривожлантиришни ўз олдиларига мақсад қилиб қўйдилар.

Улар ўша вақтда эришган ютуқларига қониқмасдан, ўз ишига танқидий ёндашдилар. Масалан, ўша вақтда улар усталардаги катта юзага бир хилда нусха ишлатиш, ўйманинг чуқурлигини ошириб юбориш каби камчиликларни пайқаб бундай услубдан йирик юришга ҳаракат қилиб, ранг - баранг мураккаб, янги услубларни қўллашга ҳаракат қилдилар.

Умаржон Тоҳиров ва Зиёвуддин Юсуповлар юзага бир хил бош нусха қўллаш кишини зериктириб қўйиши, нақшларни чуқур ўйишда тезда чанг тўлиб қолишини билиб, улар кўп режали бўртма услубини қўладилар. Кейинчалик эса тошойналар билан мос ҳолда рангли ойналарни қўллашни кашф этдилар.

Усталар мустақил равишда бир-бирини такрорламайдиган безакларни бажара бошладилар. «Гулистон» ресторани, Урганч

шаҳридаги Огаҳий театри, Тошкент темир йўл пассажирлар станцияси, Красноярск шаҳридаги «Баҳор» кафеси, Ўзбекистон Ёзувчилар уйи, «Юлдуз» тикув фирмаси ва бошқалар улар ижодларидаги дастлабки поғоналар бўлди. Улар ганчдаги оддийликнинг улуғворлиги-ю, мураккаблигининг жозибасини ҳис этдилар ва янги-янги режалар туздилар, ишни тез ва сифатсиз қилмасдан, балки, аксинча, вақтни аямай ажойиб асарлар яратдилар.

1979-1981 йилларда усталар ижодида кескин бурилиш бўлди. Улар Қарши шаҳар музейининг ички ўйма безагини бажаришди. Улар бу ишни юксак маҳорат билан бажаришди. Музей икки хонали бўлиб ундаги безаклари бир-бирига ўхшамас эди. Катта хонани Зиёвуддин Юсупов Бухоро услубида, кичигини Умаржон Тохиров Хива услубида беади. Усталар ганчкорлик ишларини деворнинг текис юзаки қилмасдан балки, бир қанча режада бўртиб чиқариб беадилар. Бу эса янги-янги қийинчиликлар туғдирди, бўртиб чиққан шакллар девор ҳамда шифтларга ортиқча оғирлик юклади. Улар биринчи бор ганч тахталар ёрдамида керакли шаклларни бўрттириб, девор ҳамда шифтларда ишлаш имкониятига эга бўлдилар. Девор ва шифтларга ганч тахталар ўрнатиб уларни устидан ойналарни қоплаб чиқдилар. Ойналарни намдан сақлаш ва унинг сифати узоқ вақт бузилмаслиги учун орқасидан бўшлиқ қолдирдилар. Тошойналарни мураккаб эгри шаклида кесиб чиқдилар. Бу эса усталаримиздан маҳорат ва қунт талаб қилди. Тайёрлов ишларининг ўзига беш ой сарф этдилар. Бухоро ва Хива услубидаги нақшларнинг 150 та ислимий ва гириҳ композициялари ишланди. Нафислиги ҳам ортиқча чанг ўтирмаслигини ҳисобга олиб, гуллар 2,4 мм чуқурликда ўйилди. Ҳаво алмашинадиган вентиляцияцион панжаралар кўйиб безатилди.

1983—1984 йиллар Қарши шаҳар М.Т.Тошмухамедов номидаги вилоят театрининг фойесини ажойиб ганч ўймакорлик безаклари билан беадилар. Театр фойесида 9 та шифт бўлиб, улар осма қилиб ишланган. Бўртма ўйма шифтлар, шифтни қолган қисмидан ажратиб ясалган бўлиб, сейсмик ораликлар вужудга келтирилган. Карниз ва ҳовузлар ўсимликсимон ва геометрик ўйма нақшлар билан безалган. Улар ганч ўймакорлиги тарихида биринчи бўлиб, тошойналар билан мутаносиб равишда рангли ойналар қўлладилар. Бу, улар ижодида яна бир янги бурилиш ҳосил қилди. Шифтнинг ташқи чегараси бўйлаб буйи ва энига яшил ойна қоплаб устидан

майин ганч ўймакорлиги бажардилар. Улар ҳар бир ҳовуз ўртасига диаметри 1,40 см кенгликда жуда нафис қандиллар ясадилар. 1984—1985 йиллари Тошкент шаҳар Ирригация, мелиорация ва механизация қишлоқ хўжалигини механизациялаш институтининг фойесини ва Маданият саройини нозик, нафис ганч ўймакорлиги билан безадилар. Институт биносининг иккинчи қаватдаги фойесига ажойиб қандиллар бажарилди. Бу ерда қандилларнинг 18 бўлакдан иборат мураккаб турларини синаб кўрдилар. Институтнинг биринчи қавати инсон ақлини лол қолдирадиган ганчкорлик намуналари билан безалди.

Рассомлар уюшмасининг аъзолари Умаржон Тохиров ва Зиёвуддин Юсуповларнинг Тошкентдаги «Гўзал» кафесига ишлаган нақшлари уларнинг анча тажрибали ва маҳорати ошганлигини тасдиқловчи ишларидан бўлди. Кафе интерьерининг баландлиги паст бўлгани учун унга янада майда, нафис ўймалар мўлжалланди. Деворлар ҳар хил режали ўйма ганч билан безалди. Кираверишдаги чап деворда косамон ҳамда пиёламонлардан фойдаландилар. Улар жуда нозик панжараларни бажардилар. Косамонларнинг тепа қисмига рангли чироқлар ўрнатдилар. Хонанинг кираверишидаги деворига бўртма палак нусха бажарилди. Кафенинг ички қисми худди музейни эслатади.

Бу усталар ижодларидаги муҳим томони шундаки, замонавий биноларнинг баландлиги, кенглиги ва функциясига асос ҳолда, замон талабига жавоб берадиган асарлар ижод қилишдир. Бу икки санъаткорнинг келажаги янада порлоқ. Келажакда чет эллар хонадонига ҳам ганчкорлик безак тарикасида муносиб ўрин олишига ишонамиз. Чунки чет элдан ташриф буюрган меҳмонлар ўз уйларида бундай безакларнинг бўлишини орзу қилиб кетмоқдалар.

Кириш.....	3
------------	---

I боб. Кичик мутахассислар тайёрлашда халқ оғзаки ижоди намуналардан фойдаланишнинг назарий асослари

1.1. Ўзбек халқ амалий санъат турларининг миллий анъаналар асосида ривожланиши	7
1.2. Кичик мутахассислар тайёрлашда халқ оғзаки ижоди намуналардан фойдаланиш муаммолари	28
1.3. Аждодларимизнинг ёшларга касб-хунар ўргатиш ҳақидаги маънавий-маърифий қарашлари	31
1.4. Ёшларга миллий анъаналар асосида касб-хунар ўргатишнинг ўзига хос томонлари	47

II боб. Кичик мутахассислар тайёрлашда халқ оғзаки ижоди намуналардан фойдаланишнинг методик асослари

2.1. Халқ оғзаки ижоди намуналарини мантиқий моделлаштириш асосида ўргатиш методикаси	60
2.2. Амалий санъат асарларини бадиий таҳлил жарёнида халқ оғзаки ижоди намуналардан фойдаланиш	66
2.3. Касб-хунар ўргатиш жараёнида халқ оғзаки ижоди намуналардан фойдаланиш шакли, восита ва методлари	69

III БОБ. Ўқув-тарбиявий тадбирлар орқали халқ оғзаки ижоди намуналардан фойдаланиш технологияси

3.1. Ўқув-тарбиявий тадбирлар ташкил этиш ва ўтказишда халқ оғзаки ижоди намуналардан фойдаланиш	80
3.2. Саёҳатлар ўтказиш жарёнида халқ оғзаки ижоди намуналардан фойдаланиш методикаси.....	86
3.3. Ўқув-тарбиявий тадбирни ташкил қилишнинг	91
3.4. Ўқув-тарбиявий тадбирларни ташкил этишнинг	93

IV БОБ. Амалий санъат дарсларида халқ оғзаки ижоди намуналардан фойдаланиш методикаси

4.1. Ганчкорлик хунарини ўргатиш жарёнида	95
4.2. Амалий санъат анъаналарига оид халқ мақоллари ҳамда уларнинг маънолари.....	167

Хулоса	190
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.....	192

Илова

Халқ амалий безак санъати усталари ҳаёти ва ижодини ўрганиш жарёнида халқ оғзаки ижодидан фойдаланиш учун қўшимча материаллар	200
---	-----

С. БУЛАТОВ, Ҳ. НУРИТДИНОВА

**КИЧИК МУТАХАССИСЛАР ТАЙЁРЛАШДА
ХАЛҚ ОҒЗАКИ ИЖОДИ НАМУНАЛАРДАН
Фойдаланишнинг назарияси ва
МЕТОДИКАСИ**

Муҳаррир Э. Бозоров
Бадий муҳаррир М. Одилов
Компьютерда саҳифаловчи М. Сайдалихўжаева

Нашр лиц. АІ № 174, 11.06.2010.
Босишга рухсат 14.03.2014да берилди. Бичими 60x84¹/₁₆.
Офсет қоғози №2. «Times» гарнитураси. Шартли б.т. 13,02.
Нашр-ҳисоб т. 14,0. Адади 50 дона.
Буюртма № 14^А.

«IQTISOD-MOLIYA» нашриётида тайёрланди.
100084. Тошкент. Кичик халқа йўли кўчаси, 7-уй.

«HUMOYUNBEK-ISTIQLOL MO'JIZASI» босмахонасида
офсет усулида чоп этилди.
100000. Тошкент. Амир Темур шоҳкўчаси, 60^{«А»}-уй.

ISBN 978-9943-13-140-1

9 789943 131401